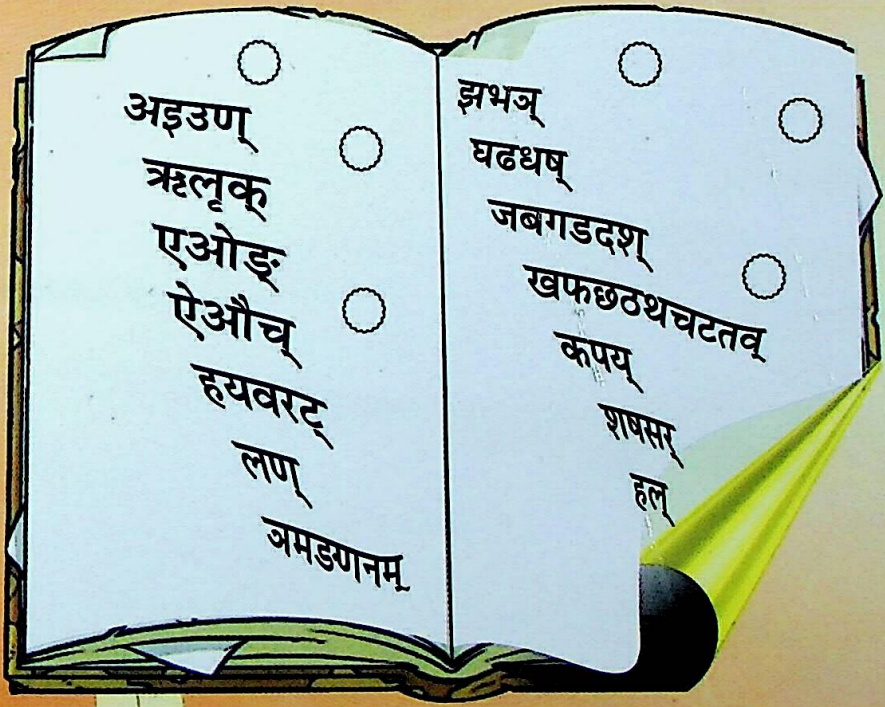

व्याकरण-मञ्जरी

सम्पादकः

डॉ० धर्मेन्द्रकुमारः

दिल्ली संस्कृत अकादमी

(राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्रम्, दिल्ली सर्वकारः)

व्याकरण-मञ्जरी

सम्पादकः

डॉ. धर्मेन्द्र कुमारः

उपसम्पादकः

डॉ. जीतराम भट्टः

सहायकसम्पादकः

प्रद्युम्नचन्द्रः

दिल्ली संस्कृत अकादमी

(राष्ट्रिय राजधानी क्षेत्रम्, दिल्ली सर्वकारः)

२०१२-२०१३

प्रकाशक:-

सचिव:

दिल्ली-संस्कृत-अकादमी

(राष्ट्रिय-राजधानी-क्षेत्रम्, दिल्ली सर्वकारः)

(C) दिल्ली-संस्कृत-अकादमी

दिल्ली सर्वकारः

ISBN : 978-81-925829-2-4

प्राप्तिस्थानम् -

प्रकाशन-विभागः

दिल्ली-संस्कृत-अकादमी

(राष्ट्रिय-राजधानी-क्षेत्रम्, दिल्ली सर्वकारः)

प्लेट सं०५, झण्डेवालानम्, करोलबागोपनगरम्, नव दिल्ली-११०००५

दूरभाष : २३५५५६७६, २३६८१८३५, २३६३५५९२

मूल्यम्- ५००/- रूप्यकाणि

मुद्रक:-

मै० डालफिनप्रिण्टोग्राफिक्सः

४ई/७, पाबला-बिल्डिंगः, झण्डेवालानविस्तारः,

नव देहली-११००५

दूरभाष:- ०११-२३५९३५४१, २३५९३५४२

सम्पादकीयम्

अयि गीर्वाणवाणीवन्दनव्यापृता वाङ्मयालोचनरताः सन्तत-
मन्वेषणमतियुताः सुकृतिनो मनीषिणोऽनुसन्धित्सवः श्रेयांसः प्रेयांसश्च
छात्राः! सम्प्रति सकलेऽपि संसारे संस्कृतं सुतरां भासत इत्यत्र न
शङ्कापङ्कास्पदम्। अद्यतनोऽयं कालः संस्कृतसरित्पतिनिहितसुमणि-
सहस्रप्रदर्शनस्य। निखिलमपि जगद् भारतञ्च संस्कृतवाङ्मयनिधि-
परिचितं स्यादिति सर्वैरपि संस्कृतज्ञैः सर्वदा सम्प्रयतितव्यम्। अस्माकं
प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु च शास्त्रेषु यादृशं ज्ञानगौरवं निहितं विद्यते तादृशं न
कदाचिदप्यन्येषु ग्रन्थेषु। वेदेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु उपनिषत्सु, दर्शनेषु,
सूत्रग्रन्थेषु, उत्तरवर्तिसंस्कृतवाङ्मयेषु यावज्ज्ञानं गूढतया परिपूरितं
वरीवर्ति न तावदन्यभाषाशास्त्रेषु। अद्यापि वैज्ञानिककाले संस्कृतशास्त्र-
स्थज्ञानविज्ञानमालोकमालोकं तु सर्वे आधुनिका अपि निमीलितनयना
इव प्रतिभान्ति। यतश्च तेषां पश्चिमापश्चिमानां आधुनिकानां विपश्चिता-
मियमेव सम्प्रतिरासीद् यत् संस्कृतं तु कर्मकाण्डस्यैव भाषा। अस्यां
ज्ञान-विज्ञानस्य समाश्रयः कुतः? साम्प्रतं प्राक्तनशास्त्रसरितां ज्ञानपयः
पूरितं प्रवाहं दर्शं दर्शमेव तेषामपि रुचिरस्माकं संस्कृतशास्त्रेषु
सूक्ष्मेक्षिकया शोधकरणस्याभवत्। अद्य बहवो हि विदेशस्य देशस्य च
शोधार्थिनोऽस्यां भाषायाम् अनुसन्धित्सां कर्तुं संलग्नाः सन्ति।

देहलीसंस्कृत-अकादम्या प्रकाशिता संस्कृतमञ्जरीनामधेया
पत्रिकाऽपि नक्तन्दिवमिममेव प्रयत्नं करोति यदेतादृशानां शोधरतानां
जनानां ज्ञानविज्ञानविकासाय यः सफलः सुप्रयत्नः, स एवास्माभिः
पत्रिकाद्वारा सर्वत्र विस्तीर्यते। अस्यां पत्रिकायां प्राक्तनप्रकाशित-
शोधलेखानां महत्त्वमवगम्यैव वयं सङ्कल्पितवन्तो यज्ज्ञानविशेषात्
पुनरपि पत्रिकास्थानां विविधज्ञानविज्ञानयुतानां संस्कृतभाषागौरव-
विवर्धकानां प्राचीनविद्यावैभव-परिचायकानां शोधलेखानां प्रकाशनमेकत्र
स्याद् येन शोधोत्सुकानां संस्कृतज्ञानमर्मजिज्ञासूनां च कृते नितरां सरलत्वं
भवेत्। अत एव संस्कृतमञ्जरी पत्रिकाप्रारम्भावधितो गतवर्षपर्यन्तं
येऽपि विविधविषयकाः शोधलेखा पत्रिकायां प्रकाशिता आसन्, तेषां
सर्वेषामपि भूयोऽस्माभिः प्रकाशनं विधीयते।

“वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इति मनुप्रोक्तं स्मारं स्मारं कस्य जिज्ञा-
सुजनस्य चेतसि कौतुकं नोत्पद्यते यत्कथमेते चत्वारो वेदा धर्ममूल-
स्वरूपाः? अस्या उक्तेः समाधानायैव वेदगौरवसमेधकाः शोधलेखा
अपि विशेषाङ्केऽस्मिन् प्रकाशिताः सन्ति । वेदनिहितं ज्ञानवृन्दम्
अवलोक्य तु भगवान् वेदव्यासोऽपि प्रसन्नचेतसा महाभारते प्राह यत्—

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥

मनुनाऽपि परिकीर्तितम्—

सर्वेषां तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

एवं प्रमाणशतानि सन्ति, यैः परिपुष्यते यद् वेदा एव अस्मदीय-
संस्कृतेः मूलाधाराः । वेदज्ञानाभावे तु सर्वमपि जगत् तमसावृत्तमेव ।
अत एव वेदज्ञानप्रसारो भवेदिति विमृश्य वेदसम्बन्धिता अपि लेखा
अत्रास्माभिः प्रवेशिताः । एवमेव ब्राह्मणोपनिद्दर्शननिधिविभासका अपि
लेखा अत्र प्रदीयन्ते ।

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति
वेदज्ञान-साधकानि वेदाङ्गानि अपि नितरामध्येतव्यान्येव । तत्रापि “मुखं
व्याकरणं स्मृतम्” इति हेतोः प्रमुखतया लेखा अपि व्याकरणस्यैव
सन्ति । व्याकरणं विना वेदज्ञानमतिदुष्करम् । व्याकरणमधीत्य सर्वाण्यपि
शास्त्राणि सरलतया ज्ञातव्यानि भवन्ति । महाभाष्यकारः पतञ्जलिस्तु
व्याकरणविषये प्राह यत् “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्ते स्वर्गलोके
कामदुष् भवति” । अतोऽत्र व्याकरणविषयकाणां शोधलेखानामपि
समावेशो विधीयते । व्याकरणं तु मोक्षदायकम् अपि श्रूयते । तत्र
वाक्यपदीये भर्तृहरिणोक्तम्—

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां च चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥

इयं सा मोक्ष्यमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ।

अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ॥

अत एतादृशस्य माहात्म्यप्रपूरितस्य वेदाङ्गस्याध्ययनं कथं न स्यात्?

पठितव्यमेवैतत् तु ।

किम्बहुना... । संस्कृतवाङ्मये विश्वस्य यान्यपि शास्त्रप्रान्तानि सन्ति, तेषां सर्वेषामपि सम्यग् विविच्य पठनं पाठनं स्यादिति विचार्य लेखानां सञ्चयोऽयं क्रियते । अयं प्रयत्नः शोधार्थिजनानां कृते नितरामुप-योगी भविष्यतीति वयं समाशास्महे । संस्कृतसमुपासकाः सुधियोऽनुसन्धित्सवश्च अस्मदीयप्रयासेन यदि समुपकृताः स्युश्चेद् निश्चितमेव धन्या वयम् । कालिदासस्येयं पङ्क्तिरत्र सुतरां गतार्थाऽत्र यत्—

आपरितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

सम्प्रति पत्रिकेयम् अन्ताराष्ट्रिया मूल्याङ्किता शोधपत्रिका सञ्जाता । अस्माभिः सर्वे संस्कृतसेविनो मनीषिणः शोधार्थिनश्च प्रार्थ्यन्ते यत् ते स्वीयशोधलेखप्रदानेन ननु अस्माकं कृतप्रयासं सफलं विधास्यन्ति । कथमपि संस्कृतस्य प्रचारः प्रसारश्च स्यादिति भवति अस्मदीयः प्रयासः । अयमपि प्रयत्नस्तथाविध एव । अस्मदीयप्रयासेनानेन संस्कृतज्ञा उपकृता भवेयुरिति एव ध्येयम् ।

साम्प्रतं मनीषिणो मनस्विनो विद्वांसः शोधकर्तारश्चास्माभिर्निवेद्यन्ते यत्ते विषयेऽस्मिन् स्वीयविचारपुष्पैरस्मासु कृपान्विता भविष्यन्तीति समाशास्महे । तेषां विचाराणामुपरि निश्चितमेव वयं विचारं करिष्यामः । संस्कृताकादमी संस्कृतस्य प्रचाराय वर्तते । अस्माकं दैनन्दिनमिदमेव लक्ष्यं यत् कथमपि संस्कृतस्य प्रसारः स्यात् । अस्मिन् कार्ये येऽपि मम सहयोगिनोऽद्वितीया जितहृदयाः डॉ० जीतरामभट्टमहोदयाः सन्ति । ते तु मया वन्दनीया एव । अहर्निशं परिश्रमं विधाय संस्कृतोन्नतये प्रयतन्ते ते । लेखानां विषयानुसारं विभागं विधाय कार्यमिदमतीव सरलं येन प्रकृतम्, तादृशाय स्वानुजाय रवीन्द्रकुमारायापि बहुशो मदीयानि आशीर्वचांसि । अन्येऽपि ये अस्मदीयाः कार्यालयसहयोगिनः सन्ति, तेषां सर्वेषां कृतेऽपि भूयो भूयो मम साधुवादाः सन्ति । ते सर्वेऽपि सम्मिल्य संस्कृतोन्नतये प्रयतन्ते । ये विद्वांसः स्वीयामूल्यविचारैः नैरन्तर्येण ममोत्साहवर्धनं कुर्वाणाः संस्कृत-प्रचाराय मां प्रेरयन्ति, तेषामपि पादपद्मयोः नतमस्तकोऽहम् । अन्ते तं परमेश्वरमपि वन्दामहे, यं ध्यायं ध्यायं कार्यमिदं पूर्तिमगात् । पुनरपि प्रार्थयामहे यत् सदैवासौ

अस्मान् सर्वानपि संस्कृतकार्येषु नियोजयेदिति सम्प्रार्थ्य विरमामि ।

देहलीसंस्कृत-अकादम्या अध्यक्षवर्याः श्रीमत्यः शीलादीक्षित-महोदया अपि अत्र नितान्तमभिवन्दनीयाः प्रशंसनीयाश्च । यासामादेशेन आशीर्वादेनैव चेदमशेषं कार्यं सपदि सम्पद्यते । ताः सर्वदा संस्कृत-संवर्धनाय चिन्तयन्ति । भाषा-शिक्षा-मन्त्रिवर्याः प्रो० किरणवालिया-महोदयास्तु उदारचेतसा संस्कृतं समेधयन्ति । संस्कृतसेवार्थं नक्तंदिवं अस्मानपि ताः प्रेरयन्ति । संस्कृतस्य बहूनि कार्याणि तासां कृपया एव स्वलक्ष्यं गतानि । अकादम्या उपाध्यक्षाः प्रो० शशिप्रभाकुमारप्रवरा अपि निरन्तरं स्वोपयुक्तमन्त्रणाप्रदानपुरस्सरमेव माम् उपकुर्वन्ति । तासां कार्यकुशलतया को नाम नाऽपरिचितो विद्यते । तासां निर्देशेन अकादमी सततं प्रोन्नतिमायाति ।

—डॉ० धर्मेन्द्रकुमारः

सचिवः

अनुक्रमणिका

क्र०सं०	लेखकः	पृष्ठ संख्या
सम्पादकीयम्		iii
१. शब्दतत्त्वस्य सर्वमयत्वं, व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वं लोकोपयोगित्वञ्च	डॉ० वैकुण्ठनाथ शुक्लः	१
२. पाणिनीयव्याकरणे परिभाषासूत्रस्य प्राशस्त्यम्	डॉ० दिलीपकुमारः दास	१२
३. संस्कृतव्याकरणे जैनसम्प्रदायस्य योगदानम्	डॉ० चन्द्रभूषणः झा	१६
४. व्याकरणाध्ययनस्य पाणिनीयः प्रकारः	डॉ० जयदत्त उप्रेती	२०
५. व्याकरणशास्त्रे शब्दाद्वैतवादः	डॉ० सत्यप्रकाशः दूबे	२६
६. महर्षिपतञ्जलिः तस्य महाभाष्यञ्च	डॉ० चन्द्रकान्त शुक्लः	३३
७. कर्मकारकविमर्शः	डॉ० श्रेयांश द्विवेदी	३८
८. व्याकरणस्य व्यावहारिकता	डॉ० बोधकुमार झा	४३
९. पाणिनीकृतवृद्धिप्रभृतिसंज्ञाविमर्शः	डॉ० मङ्गलरामः	५४
१०. भाषातत्त्वम्	डॉ० श्रेयांश द्विवेदी	६२
११. पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभिरपठिताः केचन अन्ये द्विकर्मकधातवः तेषां प्रयोगश्च	डॉ० लालाशङ्कर गयावालः	७१
१२. सन्धिः (संहिता)		७८
१३. शब्दशक्तिविमर्शः	डॉ० शशिकान्त द्विवेदी	१२२
१४. पातञ्जलमहाभाष्ये व्याकरणसन्दर्भे प्रयुक्ताः लौकिकन्यायाः	डॉ० कमला भारद्वाजः	१२९
१५. पाणिनीयदर्शने साम्प्रदायिकविषयाः लोकव्यवहाराश्च	आचार्य सुरेशानन्द जोशी	१३४
१६. संस्कृतव्याकरणेऽर्थविज्ञानम्	डॉ० कमला भारद्वाजः	१४३

१७. पाणिनिपूर्वकारकविभक्तेः स्वरूपम्	डॉ० लालाशङ्कर गयावालः १४९
१८. पालि-भाषायाः संवर्धने तद्व्याकरणविमर्शः	डॉ० संघसेन सिंहः १५६
१९. मुखं व्याकरणं स्मृतम्	डॉ० राजेन्द्रनाथ शर्मा १६१
२०. कर्मप्रवचनीयविमर्शः	प्रो० अश्विनीकुमार दासः १६४
२१. व्याकरणदर्शने ज्ञानमीमांसा	डॉ० ब्र० अमलशास्त्री १७१
२२. पाणिनिव्याकरणे अतिदेशविधानम्	डॉ० धर्मन्द्रकुमारः १७५
२३. व्याकरणशास्त्रस्य परम्परा	डॉ० जीतरामभट्टः १९१

— :: ० :: —

शब्दतत्त्वस्य सर्वमयत्वं, व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वं लोकोपयोगित्वञ्च

—डॉ. वैकुण्ठनाथशुक्लः

यथोक्तं भगवता भर्तृहरिणा स्वकीये 'वाक्यपदीये' ग्रन्थे शब्दत्वापत्तिप्रसङ्गे यत् शब्दाश्रितं खलु सर्वमर्थात्मकं जगत्। सर्वा हि लोकप्रकृतिः शब्दाश्रया, संसृतिश्चेयं शब्दनिष्पत्तिरूपा नन्वस्ति। सर्वं ह्यस्ति ज्ञानं शब्दानुविद्धम्, शब्द एवास्ति संसारिणां सञ्ज्ञा, अनादिश्च प्राणिनां शब्दभाक्ता। निगदितमप्याचार्येण एवकीये वाक्यपदीये—

“शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी।
यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते।”

(वा.प. १/११२)

अस्य विश्वस्य निबन्धनी कारणात्मिका, शक्तिः शब्देष्वेव आश्रिताऽस्ति, नान्यत्रेत्येव कारणेन, शब्दः एव जगत्कारणमित्यर्थः। विश्वरूपेऽस्मिञ्जगति तत्तदर्थव्यक्तयः (वस्तूनि, पदार्थाः) तत्र तत्र स्वमूर्तिसत्ताभ्यां वर्तन्ते, परं तथावर्तमानानां तासां न कश्चिद्व्यावहारिको प्रयोगः। तासां व्यवहारनिबन्धनी शक्तिस्तद्वाचकाशब्देष्वेव आश्रिता वर्तते। अतोऽस्य विश्वरूपस्य जगतः सत्त्वासत्त्वयोः कारणात्मिका शक्तिः शब्देष्वेवाश्रिता खल्वस्ति। केनापि कुत्रापि - दृष्टानुभूतं वस्तु ज्ञेयत्वेन वाच्यत्वेन च शब्दानुविद्धमेवास्ति। यच्च वस्तु न केनापि कुत्रापि कदापि वा दृष्टानुभूतं तत्र ज्ञेयं, न वाच्यं, न च सत्तायुक्तमेवास्ति।

शब्दत्वं ह्यस्ति सर्वप्रकृतिः। तस्मिँश्च शब्दे श्रुत्यर्थशक्ती संसृष्टे स्तः। शब्दार्थयोस्तदेवाधिष्ठानम् इत्यर्थः। सर्गाप्रवृत्तौ शब्दतत्त्वमेव श्रुतिशक्त्या अर्थशक्त्या च समन्वितं वाच्यवाचकभावेन शब्दत्वेनार्थत्वेन च नामरूपात्मकतया विवर्तते विपरिणमते वा। एवं च सर्वा अपि शब्दव्यक्तयोऽर्थव्यक्तयश्चेत्युभयमपि शब्दतत्त्वनिबन्धनम्। शास्त्रे आकृतिपक्षः उभयासामपि व्यक्तीनाम् आनन्त्याद् लाघवार्थं समाश्रित्यते। तेन शब्दाकृतयोऽर्थाकृतयश्च 'सूक्ष्मशब्दाधिष्ठाननिबन्धनाः' इत्युच्यते। ताश्चाकृतयो व्यवहारनिर्वृत्तये स्वस्वव्यक्तिभिरन्विन्यन्ति। सर्गादौ विश्वमिदं जगद् सूक्ष्म शब्दाधिष्ठाननिबन्धनमिति। परमत्र शब्देष्विति बहुवचनोपादानात् सूक्ष्मशब्दतत्त्वस्य अबहुत्वाद् उक्तप्रकारेण आकृतिपक्षाश्रयणं न सम्यक् प्रतीयते।

पुनश्चास्य भेदरूपस्य जगतः परिच्छेदिका प्रवर्तिका च शब्दशक्तिरेव। तत्र घटपटादिभेदरूपं वाच्यवाचकभेदरूपं स्फोटरूपं व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपं च विश्वं प्रतिभमेव न तु वास्तवम्। शब्दशक्तिर्यदा यदा यां यां प्रतिभां जनयति, तदा तदा भेदभिन्नं विश्वं विवर्तते परिणमते ज्ञेयार्थः। मुदियं, घटोऽयमित्यादौ भेदरूपे परमार्थतः पृथ्वीं प्रति शब्दशक्तिजनिता प्रतिभैव कारणम्, उतापि पृथ्वीयम्, तेजं

इदमित्यादावपि परमतत्त्वं (शब्दतत्त्वं) पृथ्वीति शब्दव्यक्तिजनिता प्रतिभैव तादृशभेदरूपस्य हेतुः। अत एवाह आचार्यवृषभः—

“विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभान्यैव जायते।” (वा.प. २/१४३)

भेदात्मिकेयं प्रतीतिः शब्दात्मनः शब्दतत्त्वस्य वा स्वप्नप्रबोधप्रवृत्तिरूपाऽस्ति। प्रबोधे हि जागृदवस्थायां पृथक्त्वेन प्रतीयमानानां नदीवनपर्वतगृहकुड्यचैत्रमैत्रादीनां स्वप्ने पुनः स्वपितरि पुरुष एवोपसंहारः, पुनर्जागरणे च तथैव पृथक्प्रतीतिः, तथैवार्थरूपविषयाणां प्रविश्यतामिन्द्रियेषु, इन्द्रियाणां बुद्धिषु बुद्धीनां च प्रतिसंहतक्रमे वागात्मन्युपसंहारः। सर्गे पुनस्तेनैव पृथगवस्थानं भवति। अत्राशङ्क्यते - कथं ज्ञायते वागात्मन्येवोपसंहारः, न पुनरीश्वरे पारे ब्रह्मणि वेति दर्शनप्रकारेण? अत्रोच्यते यदि शब्दव्यक्तिः अर्थव्यक्तेः परिच्छेदिका अस्ति, यदि च अर्थव्यक्तेः भेदरूपेण सत्त्वमसत्त्वं च शब्दव्यक्त्याश्रितमिति प्रत्यक्षम्, तदा अर्थव्यक्त्या लंघ्येऽपि शब्दात्मन्ये भवितुमर्हति, तत एव च सर्गो भवति। इदमेव ध्वनितं “शब्देऽपि” ति बहुवचनोपादेन। अतएव च—

“वागेवार्थं पश्यति, वाग्, ब्रवीति, वागेवार्थं निहितं सन्तनोति।

वाच्येव विश्वं बहुरूपं निबद्धं, तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते॥” इत्याहुः।

सर्वं हि व्यावहारिकम् अर्थात्मकं च जगत् शब्दाश्रितमेव वर्तते। षड्जऋषभगान्धारमध्यमधैवतनिषादाः स्वरभेदाः संगीतशास्त्रे प्रसिद्धाः सन्ति। एतेषामेव स्वराणां समायोजनेन भैरवादयो रागा निर्वर्तन्ते। गायकस्तु बोलालापतरानादिभिः प्रकारैः रागं निरूपयति। अतः स्वरभेदनिरूपणाय निबन्धनपदानि (Notation in Western Music) प्रकल्पितानि सन्ति ‘सारेगमपधनि’ इति। एभिश्च पदैः (शब्दैः) स्वरभेदोऽवधार्यते। दुरधिगमस्याप्याधिगमः, अरूपस्यापि निरूपणं शब्दैरेव भवति। रूपणं परिच्छेदः, भेदेनावधारणम्। आआऽऽ इत्यालापेन गायता गायकेन कुत्र कः स्वरः प्रयुक्त इति सामान्यतया न परिज्ञायते, ‘सारेगा’ इत्यादिनिबन्धनपदप्रयोगे तु निरूप्यते। यत एतद्वति ततः सर्वा अर्थविधाः, वस्तुवैविध्यं, शब्दशक्तिषु अश्रिता इत्यपि सुसङ्गतमेव खल्वस्ति। निगदितमप्याचार्येण भर्तृहरिणा—

“षड्जातिभेदः शब्देन व्याख्यातो रूप्यते यतः।

तस्मादर्थविधाः सर्वाः शब्दमात्रासु निःश्रिताः॥”

(वा.प. १/११९)

अणूनां शब्दत्वापत्तिसामर्थ्यप्रसङ्गेऽपि शब्दतत्त्वस्य वैशिष्ट्यं वर्णितमेवास्ति। वैशेषिकमते पृथिव्यप्तेजोवायूनां मूलघटकाः तत्तत्परमाणवो नित्याः, आकाशस्य तु नेति चतुर्धा परमाणवः भवन्ति। सांख्यास्तु ‘रूपरसगन्धस्पर्शशब्दतन्मात्ररूपैक’ तेजादिपञ्चमहाभूतानां मूलघटकान् पञ्चपरमाणून्, स्वीकुर्वन्ति। जैनाश्च पुद्गलपदवाच्यान् पञ्चपरमाणून् महाभूतानां घटकान् मन्यन्ते। आधुनिकाश्चापि पदार्थमात्रम् अणुघटितम्

इति वदन्ति। आधुनिकास्तु द्रव्यमात्रस्य तत्त्वं (Element) यौगिकं (Compound) मिश्रणं (Mixture) इत्यवस्थात्रयं विविच्य प्रत्येकं द्रव्यस्य सूक्ष्मतमकणान् अणुत्रिरूपयन्ति (Molecules) इति। एते चाणवः स्वस्वद्रव्यस्य गुणधर्मं धारयन्ति। परस्परकर्षणबलेन संसृष्टाः संसर्गवृत्तिं दर्शयन्ति, स्वसत्तां पृथङ्निरूपयन्तश्च भेदवृत्तिं दर्शयन्ति। ते चापि स्वतत्त्वे परस्परमाकृष्टा अतः संसृष्टाः, तथापि विरला अतो भेदवन्तो भेदसंसर्गवृत्तयो भवन्ति। परमाणवश्च नाभिर्नेमिक्रमेण विभागत्रयं भजन्ते - न्यूट्रान (Neutron), प्रोटान (Proton), इलेक्ट्रान (Electron) इति च। एते चापि न्यूट्रानादयः परस्परकर्षणेन संसृष्टाः, परं परस्परविलगनास्तिष्ठन्तीति भेदसंसर्गवृत्तिं दर्शयन्ति। यदि केनाप्युपायेन परमाणूनाम् इयं भेदसंसर्गवृत्तिः उच्छेदयितुं शक्येत तर्हि महत्पूजांरूपयेत्, इति वदन्ति। अत एव परमाणुविखण्डनाख्येनकर्मणा (Nuclear Fission) शब्दा उत्पद्यन्ते। आधुनिकनये तु परमाणुविखण्डने (Fission) परमाणुसम्पीडने (Fusion) च या ऊर्जाः ("ऊर्जस्" शब्दः सविशेषं स्त्रियां प्रयुक्त इति ज्ञेयम्) विसृष्टा भवति सा ऊष्माणं शब्दं च जनयति। वायव्याः परमाणवः शब्दभावेन परिणमन्त इति प्राधान्येन वक्तव्ये प्रसङ्गादन्येषामप्येकेकमुदाहृतम्। एवं हि सर्वे परमाणवः शब्दरूपेण परिणमन्ति। यथा—

"अणवः सर्वशक्तित्वात् भेदसंसर्गवृत्तयः।

छायातपतमःशब्दभावेन परिणामिनः॥"

(वा.प. १/११०)

शब्दतत्त्वाभिधेयाः परमाणवः शब्दभावेन व्यक्तीभवनाय प्रवर्तमानायां तदनुकूलव्यापारेण प्रेरिताः मेघाः इव, प्रचीयन्ते, प्रचयं गच्छन्ति, वर्धन्ते, श्रवणयोग्यस्थूलतां लभन्ते। शब्दतन्मात्रा नभसः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्य शब्दस्य च कारणं भवति। एवं हि गन्धाख्याः, रूपाख्याः, रसाख्याः, स्पर्शाख्याः, शब्दाख्याश्च परमाणवः प्रसिद्ध्यन्ति। तत्र पञ्चविधपरमाणुषु ये शब्दाख्याः परमाणवस्ते श्रवणीशब्दत्वेन आपद्यन्ते। द्वयणुकादिक्रमेण घनीभूताः शब्दाख्याः परमाणव इन्द्रियातीतां सूक्ष्मतां विहाय श्रवणीयतां लभन्ते। तत्र दृष्टान्तः अग्राणि सन्ति। जलीयवाष्पाणि नभसि विकीर्णानि अव्यक्तानि वायुना समीरितानि घनीभूतानि व्यक्ततां प्राप्तानि घनत्वं लभन्ते। एवम् उक्तप्रकारेण शब्दाख्याः परमाणवः शब्दत्वम् आपद्यन्ते शोभनेयमुपमा। यथोक्तम्—

"स्वशक्तौ व्यज्यमानायां प्रयत्नेन समीरिताः।

अग्राणीव प्रचीयन्ते शब्दाख्या परमाणवः॥"

(वा.प. १/१११)

"पुनश्चायं संसारः शब्दतत्त्वस्य परिणामः इति आगमज्ञाः विदन्ति। सर्गादौ विश्वमेतद् छन्दोध्यः विवृतमभवत्। सर्वा अप्यर्थविधाः शब्दशक्त्याश्रिता भवन्तीति न अस्मत्परिकल्पनामात्रम्, "छन्दोध्य एव प्रथमेद्विश्वं व्यवर्तत, अतः शब्दस्य परिणामोऽयं संसारः" इति तु आम्नायविदोऽपि विदन्ति। यथा

ऋह्मन्त्रे निगदितमस्ति-

इन्द्राच्छन्दः प्रथमं प्रास्यद्वन्नं तस्मादिमे नामरूपे विषूची।
नाम प्राणाच्छन्दसो रूपमुत्पन्नमेकं छन्दो बहुधा चाकशीति।" (ऋग्वेदः)

पुनश्च शतपथब्राह्मणग्रन्थेऽपि-

"वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वाच इत्सर्वममृतं यच्च मर्त्यम्।
अथेद्वाग्बुभुजे वांगुवाच पुरुत्रा वाचो न परं यच्च नाह॥"

(श.प.ब्रा. ६/५/३/४)

हरिवृषभवृत्तौ सर्वमिदं यथायथं निर्दिष्टम् अस्ति यत् - कार्येषु कारणधर्मसमन्वयं दृष्ट्वा यथा अन्ये दार्शनिकाः सूक्ष्मम् अणुग्रामं, प्रधानशक्तिम् अविद्यां वा जगत्कारणत्वेन व्यवस्थापयन्ति तथैव वैयाकरणाः शब्दात्मानं जगत्कारणम् उरीकुर्वन्ति। शब्दतत्त्वं हि चिदचिदात्मके जगति विवर्तने न तु वैखरीवर्णाद्विश्वं विवर्तते। तच्च जगत्सचेतनानां मानवानां दर्शनानुभवविषय सज्ज्ञानात्मा भूत्वा सवाचां बुद्धौ स्फोटरूपेण तिष्ठति। स च ज्ञानात्मा विवक्षावशात् वैखरीवर्णाकारेण तत्तत्पदार्थान् निबन्धनपदैः स्मृतिनिरूपणया, अभिजल्पनिरूपणया आकारनिरूपणया च परिच्छिद्य व्यवहाराङ्गत्वेन तेषां वस्तुसत्तां परिकल्पयन्निव आविर्भावयति। एषा हि शब्दतत्त्वस्य प्रबोधवृत्तिः। स्वप्नवृत्तौ पुनस्तस्मिन्नेव शब्दात्मनि सर्वेषां लयः भवति। तदत्र सत्यमेवोक्तम्-

"शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदोः विदुः।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद् विश्वं व्यवर्तता॥"

(वा.प. १/१२०)

ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिप्रसङ्गेऽपि निगदितमस्ति यत् शब्दभावनां विना शब्दोच्चारणादिकार्यप्रवृत्ति न सम्भवति। प्रत्ययोऽपि शब्दानुगमादृते न सम्भवति इति। प्रत्ययो नाम ज्ञानम्। तच्च ज्ञानं शब्दानुगतमित्यर्थः। न केवलं ज्ञानं ज्ञानं भवति, शब्दानुगतं तु ज्ञानं ज्ञानं भवति इति विज्ञेयम्। शब्दतत्त्वमेव वाग्रूपतया जगति प्रकाशितं भवति। शब्दात्मनः एषा वाग्रूपतैव प्रकाशमपि प्रकाशयति प्रकाशो ज्ञानं तेजश्च स्वपररूपप्रकाशकत्वात्। वाग्रूपतैव प्रकाशस्य प्रकाशिका प्रत्ययमर्शिनं शक्तिरस्ति। अनुव्यवसायो नाम प्रत्ययमर्शः। प्रकाशितस्य ज्ञातस्य च अवधारिका हि वागित्यर्थः। बाह्यान्तरयोः प्रकटाप्रकटयोरित्युभयोः प्रकाशयिता शब्दाख्याः प्रकाशो वाक्। सा तु वाक् उभयेः प्रकाशेन प्रकाशितमपि प्रकाशयति इति तस्या अनुव्यवसायः। यदि चेत् वाग्रूपता ज्ञानस्य शब्दस्वरूपत्वं विच्छिन्ना स्यात्, तदा प्रकाशः ज्ञानं न प्रकाशेत, विज्ञायेत। अत एव वाग्रूपता ज्ञानस्य शाश्वतो धर्मः। उक्तमपि भर्तृहरिणा-

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्ययमर्शिनी॥

(वा.प. १/१२४)

वाग्रूपता ह्येषा संसारिणां जगति वसतां प्राणिनां सञ्ज्ञा खल्वस्तु। संसारिणस्तु संसारे वर्तमानाः जीवाः पदार्थाश्च। तेन हि जगति जीवानां चैतन्यत्वेन संवित्तयाच. वाग्रूपता संसारिणां सञ्ज्ञा। एवं च चेतनाचेतनानां स्थावरजङ्गमानां च सञ्ज्ञा वाग्रूपतैव अस्ति। सा तु सर्वेषां सवाचां सजीवानां बहिरन्तश्च वर्तते। बहिर्वैखरीरूपेण अन्तश्च पश्यन्तीरूपेण ज्ञानरूपेण वा चैतन्याधिष्ठानतया वर्तते। अवाचाम् अजीवानां तु बहिरभिधानतया अन्तस्तु शब्दतत्त्वाधिष्ठानतया वाग्रूपतैव सञ्ज्ञारूपेण विद्यते। यथा—

ब्रह्मदेवं शब्दनिर्माणं शब्दशक्तिनिबन्धनम्।

विवृतं शब्दमात्राभ्यस्तास्वेव प्रविलीयते॥, इत्यादि दर्शनात्।

वाक्यपदीयकारेण भगवता भर्तृहरिणापि एतत्प्रसङ्गे उद्धाटितमस्ति यत्—

“सैषा संसारिणां सञ्ज्ञा बहिरन्तश्च वर्तते।
तन्मात्रमनतिक्रान्तं चैतन्यं सर्वजातिषु॥”

(वा.प. १/१२६)

पुनरत्र वृषभाचार्येणापि स्ववृत्तौ—

भेवोद्ग्राहविवर्तेन लब्धाकारपरिग्रहा।

आम्नाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा॥, एवमुक्तमस्ति।

शब्दो हि परमात्मतत्त्वम्। अस्मिन् संसारे द्वौ शब्दात्मानौ स्तः - नित्यः कार्यश्च। तत्र कार्यो व्यावहारिकः पुरुषः, श्रुतिरूपश्चास्ति। स चान्तरवस्थितस्य शब्दात्मनः प्रतिबिम्बोपग्राही। प्रयोक्तुः, वक्तुः श्रोतुश्चान्तरवस्थितं शब्दात्मानं शब्दस्वरूपिजीवात्मानं वा महान्तऋषभं श्रुतयो कथयन्ति। यथा—

चत्वारि भृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्या।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति, महोदेवो मर्त्या आविवेश॥ इति।

—(ऋग्वेद संहिता ४/५८/३, महा.पस्पशा.)

नित्यस्तु सर्वव्यवहारयोनिः, संहतक्रमः, सर्वेषाम् अन्तःसन्निवेशी, सर्वेषां विकाराणां प्रभवः सर्वकर्मणाम् आश्रयः, सुखदुःखयोरधिष्ठानम्, सर्वत्र अप्रतिहतकार्यशक्तिः, घटादिनिरुद्ध इव प्रकाशः, परिगृहीतभोगक्षेत्रावधिः, सर्वमूर्तीनामपरिणामा प्रकृतिः, सर्वबोधरूपतया सर्वभेदरूपतया च नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासस्वजप्रबोधानुकारी, प्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्यां पर्जन्यवद् दावाग्निवच्च प्रसवोच्छेदयुक्तः, सर्वेश्वरः, सर्वशक्तिः, महान् शब्दवृषभोऽस्ति। तेन महता शब्दवृषभेण तादात्म्यं शाब्दिकानाम् इष्टम्। एतस्मिन् विषये वाक्यपदीयकारेणापि कथितमस्ति—

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम्।

प्राहुर्महान्तमृषभं येन सांयुज्यमिष्यते॥

(वा.प. १/१३०)

पुनरिदानीं शब्दशास्त्रज्ञः व्याकरणज्ञः वा छन्दयोरिति शब्दात्मानं पश्यति अनुभवतीति शब्दत्वं व्याख्याय तत्प्राप्त्युपायतथानुकारत्वेन च व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वम्। उपयोगित्वं च विवेचनीयं खल्वस्ति। अर्थस्य व्यवहारः शब्देनैव भवति। अर्थविषयिण्यः प्रवृत्तयः शब्दैरेव सम्भवन्ति। अर्थस्य प्रवृत्तितत्त्वं विवक्षा, न तु वस्तुस्वरूपतया सत्त्वम् असत्त्वं वा। विवक्षेयं शब्दाधीना, योग्यशब्दनिबन्धना च नन्वस्ति। विवक्षैव बाह्यपदार्थानां सत्ताम् असत्तां वा विहाय व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कारणं भवति। भगवता पतञ्जलिनाप्युक्तम् - "सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा - अलोमिका एडका। अनुदरा वायेति। असतश्च विवक्षा भवति। समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्धितकमिति।"-(महाभाष्ये, अपादानसञ्ज्ञाप्रकरणम्)।

यथा पूर्वमेवोक्तं अर्थविषयिण्यः सर्वाः प्रवृत्तयः शब्दैरेव सम्भवन्ति। शब्दानां च तत्त्वावबोधः ऋते व्याकरणात् भवति। शब्दार्थव्यवहारोऽपि व्याकरणं विना न भवति। शब्दानां भावः शब्दतत्त्वम् अर्थबोधजनकत्वम् वा अस्ति। शब्दस्य तत्त्वम् अवैकल्यम्, अपगतसंस्कारं साधुस्वरूपम्। तद्धि साधुत्वासाधुत्वविवेचनप्रसङ्गेऽपि व्याकरणस्योपयोगित्वं दृश्यते खलु। अत एव व्याकरणस्य वैशिष्ट्यं, माहात्म्यं व्यावहारिकत्वं वा स्पष्टमेवास्ति। निगदितमपि भर्तृहरिणा-

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादुते॥

(वा.प. १/१३)

व्याकरणस्मृतिर्हि एकपदागमा विद्यास्ति। एकपदम् ओंकाररूपम् आगम उदगमो यस्याः सा एकपदागमा विद्या। सैव निश्चयेन, सत्या वास्तविकी, विशुद्धिः विशिष्टा शुद्धिः स्वीकृता। वेदं विवेचयन्तः विद्वांसः प्रणवरूपेण युक्ताम् एकपदां विद्यामेव वेदे सत्यां विशुद्धिमुरीकुर्वन्ति। परं तु अत्र एवं नास्ति, हि एकपदागमाया एव सत्यत्वेन विशुद्धत्वेन च स्वीकारेऽवशिष्टवेदस्य अशुद्धत्वापत्तेः। उषःसूक्तपृथ्वीसूक्तादीनामविशुद्धत्वस्वीकारे तु वेदमाहात्म्यस्य सुमहतो हानिः स्यात्। अतः स्मृतीनां वादानामेव च परामर्शः सुव्यवस्थितः। सर्वतः संहतक्रमं शब्दतत्त्वं, तद् एव एकपदागमो यस्याः सा व्याकरणविद्या। सैव व्याकरणविद्या सर्वोपकारकत्वात् सर्ववादाविरोधिनी स्वीकृतास्ति। यथा-

सत्याविशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदागमा।
युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाविरोधिनी॥

(वा.प. १/९)

तात्पर्यमस्ति यदेषा व्याकरणविद्या सर्वेषां वादप्रवादानाम् अविरोधित्वेन वर्णितप्रणवस्वरूपयुक्ताऽस्ति। षड्वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य प्राधान्यं सुविदितं खल्वस्ति। तद्धि व्याकरणं शब्दतत्त्वस्य निकटतमं, साक्षादुपकारि वास्ति। शब्दसाधुत्वं व्याकरणस्य नियमः। शब्दार्थसम्बन्धव्याक्रियारूपा शब्दसाधुत्वज्ञानविषया व्याकरणस्मृतिः शब्दात्मकस्य ब्रह्मण आसन्नतमा अस्ति। यतः शब्दात्मा अर्थभावम् आप्नोति। इयं च व्याकरणस्मृतिः

शब्दार्थसम्बन्धं व्याकरोति। स्वरूपाभिव्यक्तये विवृत्तमानस्य शब्दात्मनः प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पत्तिमाध्यमेन सुमहानुपकारो अस्ति। तपश्च पुनः धर्मस्यैका विधा। व्याकरणं च ब्रह्मचर्यादिवाक्कायमनःपावनानां तपसां मध्ये दृष्टादृष्टफलजनकतया उत्तमं तपः कथ्यते। यथोक्तं मुण्डकोपनिषदि-

तपसा चीयते ब्रह्म। (मुण्डकोपनिषद्, १.१.८)

ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं यस्य तपस उच्यते तत् शब्दात्मकस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ केन अन्येन भवितव्यं व्याकरणम् अन्तरा। तर्हि ब्रह्मप्राप्तौ अनन्यतया उत्तमं तप इति कथ्यते। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। आगमप्रयोजनं च षट्स्वङ्गेषु प्राधान्येन निर्दिष्टं भवति। उक्तमपि महाभाष्यकारेण भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये-"प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणं, प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति।" यस्य अक्षरसामान्यस्य ज्ञानमात्रेण सर्वेषां वेदानां फलप्राप्तिरगमनेन स्मर्यते, तच्छन्दसां प्रधानम् अङ्गं व्याकरणमिति। तर्हि-

आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः।

प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः॥

(वा.प. १/११)

व्याकरणं हि पुनः शब्दाख्यस्य ज्योतिषोऽधिगममार्गः खलु अस्ति। शब्दस्य व्यवस्थितसाधुभाषो वाचः परमो रसः कथ्यते। शब्दत्वं संहतक्रमं जगत्कारणम्। चैतन्यमचैतन्यं च क्रमसंहारे विनाशकाले शब्दतत्त्वे प्रविलीयते। संहते च तत्सर्गे तत्तद्रूपविभागेन विवृतं भवतीति (वैखरीरूपेण) शब्दसृष्टिक्रमः। एवं खलु चैतन्यसम्बन्धेन अन्तःसन्निवेशिनः शब्दतत्त्वात् वर्णपदवाक्यरूपविभागं प्राप्ताया वाचो यः परमो रसः तस्य अयमाब्जसो मार्गः, ऋजु पन्था। घटपटादयः पदार्था वाचं एव रूपविभागा विवर्तवशात् बहिरूपलभ्यन्ते, त एव च चैतन्यवक्तुः सम्बन्धेन श्रुतिरूपेण विपरिणमन्ते। यथा चोक्तम्-

नामैवेदं रूपत्वेन ववृते, रूपं भेदं नामभावेऽवतस्थे।

एके तदेकत्र विभक्तं विभेजुः प्रागेवान्ये रूपभेदं वदन्ति॥ इति।

एवं वर्णपदवाक्यात्मकं, घटापटाद्यर्थात्मकं प्राप्ताया वाचं परमो रसः साधुभावः, शब्दस्य सम्यग्ज्ञानप्रयोगाभ्यां शब्दसाक्षात्कारजनित आस्वादश्चास्ति व्याकरणम्। "ऋजीषमेतद्वाचो यः संस्कारहीनः शब्दः", इत्युक्त्या संस्कृतः शब्दो वाचो रसः, यथा इक्षुदण्डस्य (ईख इत्येतस्य) निष्पन्दो रसः, अवशिष्टमृजीषम्, सोमस्य वा पूजमानस्य अवशिष्टमृजीषम्। निरुक्तशास्त्रेऽपि - "यत्सोमस्य पूजमानस्यातिरिच्यते तदृजीषम्।" (निरुक्त-५.१२) "रसो वै सः" इति श्रुत्या शब्दब्रह्मणो रसात्मकतया पश्यन्तीमध्यमावैखरीणां परात्मकत्वात् परमरसात्मकत्वमित्यपि बोध्यम्। अनुमितसाधुभावाः शब्दा अपि

व्याकरणलक्ष्यभूताः शिष्टैः स्वीक्रियन्ते। उक्तमपि—

शब्दार्थसम्बन्धनिमित्तत्वं, वाच्याविशेषेऽपि च साध्वसाधून्।
साधुप्रयोगनुमितांश्च शिष्टान्न वेद यो व्याकरणं न वेद॥

(हरिवृषभवृत्तौ)

आचार्येण भर्तृहरिणाऽपि कथितमस्ति—

प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमो रसः।
यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जसः॥

(वा.प. १/१२)

व्याकरणं हि वाचः परमं पदमस्ति। वाचो हि त्रयो रूपभेदा नामभेदेन आम्नाये महाभारतादौ च वर्णिता सन्ति। वाचां स्वरूपोपवर्णनं एवं कृतम् अस्ति कारिकाषु—

तत्र वैखरी—

स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा।
वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना॥

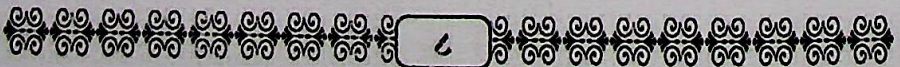
मध्यमा च पुनः—

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते॥

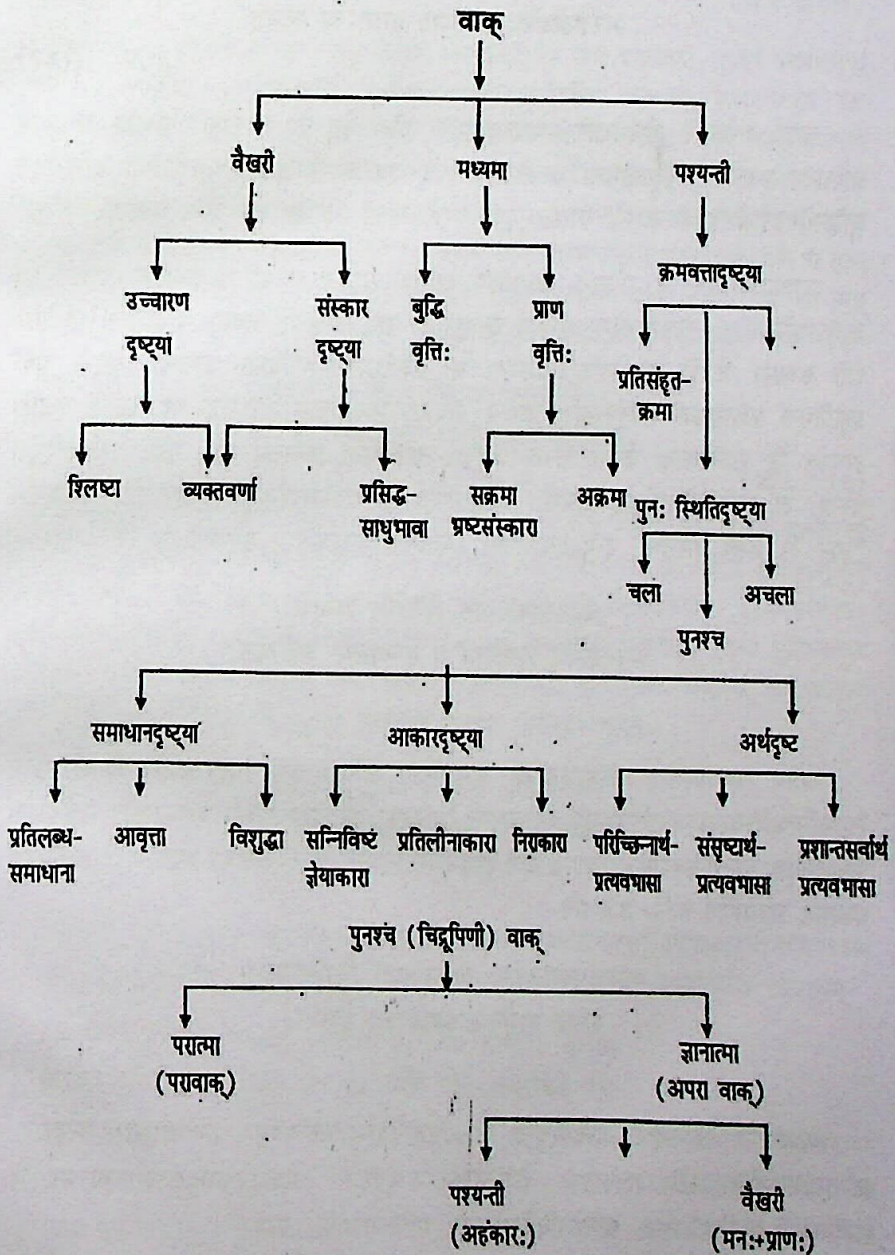
पश्यन्ती च—

अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहतक्रमा।
स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी॥

आसां वाचां वाक्यपदीये सविस्तरेण वर्णनं कृतमस्ति। त्रिस्वरूपा सा वाक् त्रयीति कथ्यते। अत्र वेदानां त्रयी तु न अभिप्रेतम् अस्ति। तस्याः त्रयां वाचः परं सर्वोत्कृष्टम्, अद्भुतम् आश्चर्योत्पादकं च पदं व्याकरणमेवास्ति। अत्र व्याकरणशास्त्रे सामान्यविशेषवल्लक्षणैः प्रकृतिप्रत्ययविभागैरविभागैश्च सम्पूर्णं वाङ्मयं समुपनिबद्धम् अस्तीति तस्य सर्वोत्कृष्टत्वम्। पद्यते गम्यतेऽनेनेति व्याकरणस्य वागात्मनः प्राप्तिसाधनत्वम्, आस्पदत्वं च सिद्धमस्ति। वैखर्यादीनां प्रविभागाः तैश्च प्रविभागैः वैखर्यादीनां वाचां

स्वरूपाणि रेखाचित्रमाध्यमेन एवं वर्णितानि सन्ति-

इति तिसृणां वाचां परमं पदमस्ति व्याकरणम्। उक्तमपि भर्तृहरिणा-

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्।

अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्याः वाचः परं पदम्॥

(वा.प. १/१४२)

वाचो ह्यनेकानि तीर्थभेदानि स्थानान्युक्तानि सन्ति। तेषु तेषु स्थानेषु तीर्थभूतेषु सा वाक् वर्तमाना, प्रवर्तमाना, विवर्तमाना च भिद्यते। एतद् एव अस्या अनेकतीर्थभेदोऽस्ति। प्राणा मनो बुद्धिर्नाभिप्रदेशो हृदयं कण्ठः शिरस्तालुमूर्धा दन्तो ओष्ठौ च तत्र तत्र वाचः स्थानानि सन्ति।

व्याकरणशास्त्रं हि मोक्षस्य अपवर्गस्य वा प्राप्तिसाधनं द्वारमस्ति। शब्दतत्त्वं ब्रह्मेति पूर्वं व्यवस्थापितमस्ति। तेनान्तःकरणावस्थितेन महावृषभेण सह सायुज्यं, तत्त्वतः साक्षात्कारो वा मोक्ष इति कथ्यते। यो हि वाग्योगविद्वैयाकरणः सः प्रकृतिप्रत्यादिरूपविभागं प्राप्तायाः वैखर्या वाचः प्रकृतिभूतां प्रतिभाख्यां समनुगच्छति। ततश्च प्रत्यस्तमितसर्वविकारां सत्तामात्रां परां प्रकृतिं जनाति। अयमेव हि शाब्दिकानां वैयाकरणानाम् अपवर्गः खल्वस्ति। प्रत्यस्तम् इताः गताः वर्णपदादिभेदा यस्याः तां प्रत्यस्तमितभेदाम् इत्यर्थः। व्याकरणज्ञो हि प्रत्यवायहेतुभूतान् अपभ्रंशान् प्रयुङ्क्ते। "ज्ञानं हि तस्य शरणम्" इत्युक्तमप्यस्ति। आचार्येण पतञ्जलिना पस्पशाह्निके निगदितमस्ति-

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते।

अनगनाविव शुक्लेन्यो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥

(महाभाष्ये, पस्पशाह्निके)

अत्रैव शब्दशास्त्रेण व्याकरणेन वा वाङ्मलानां वाग्विकाराणां चिकित्साऽपि क्रियते। ग्रस्तं निरस्तमित्यादिस्वरव्यञ्जनदोषाणामपि मलरूपाणां चिकित्सा व्याकरणमेवास्ति। व्याकरणमेव सर्वविद्यानां प्रकाशमस्ति। आन्वीक्षिक्यादिसर्वविद्यानां मध्ये शुद्धिरूपपावनताहेतु वास्ति। अत एव व्याकरणं हि सर्वविद्यासु प्रकाशते प्रकाशमानं वर्तते। उक्तमपि-

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिधिद्विं प्रकाशते॥

(वा.प. १/१४)

व्याकरणेन क्रियमाणं शब्दसाधुत्वं परमात्मनः शब्दतत्त्वात्मकस्य सर्वेश्वरस्य शब्दब्रह्मणः प्राप्तिसाधनमस्ति। तेनैव शाब्दिकाः, वैयाकरणाः शब्दब्रह्मणः अमृतमयमास्वादं लभन्ते। एवं हि शब्दात्मनः प्रवृत्तिमधिगम्य वाग्योगविद्वैयाकरणः मुक्तिमाप्नोति। यथा-

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते॥

(वा.प. १/१३१)

व्याकरणागमो मोक्षस्य राजमार्गः खलु विद्यते। व्याकरणविद्येयं मोक्षे इच्छावतां, मुक्तये प्रवर्तमानानां जनानां कृते अकुटिला राजपद्धतिरस्ति, सुरक्षितः प्रधानो मार्गोऽस्ति। कल्प्यते, शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म कस्मिंश्चिदुच्चस्थाने "परमे व्योमन्" इति श्रुतिसङ्केतिते परमे पदे स्थितमस्ति। तस्य सायुज्यावाप्तये सोपानमार्गरूपा काचित्रिश्रेणिः स्थापिता वर्तते, तस्या इदं व्याकरणमाद्यं पदस्थानम् अस्ति। व्याकरणं प्रायो वाङ्मलानां चिकित्सारूपेण शब्दाशुद्धिनाम् अपाकर्तुं, शुद्धीनां च व्यवस्थायितुं शास्त्रं स्वीक्रियते। एतच्च व्याकरणस्वरूपं वैखरीवाण्या सम्बद्धमस्ति। तेन अधस्तादेव आद्यं पदस्थानमस्ति व्याकरणम्। यदि च तस्य दार्शनिकस्वरूपमपि गृह्यते तर्हि उपरिष्टादपि आद्यमेव पदस्थानमस्ति। अस्यां दिशि नाद्यं नास्तिमम् अपित्वेकमात्रं स्वरूपं लभते। एवं हि व्याकरणं मोक्षस्य ऋजुराजपद्धतिरस्ति। यथोक्तमपि वाक्यपदीये-

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानवपर्वणाम्।

इयं सा मोक्षमाणा नामजिह्वा राजपद्धतिः॥

(वा.प. १/१६)

शब्दब्रह्मप्राप्तेर्विविधाः प्रक्रियास्तत्र तत्र शास्त्रेषु निर्दिष्टा उपलभ्यन्ते, भक्तिः ज्ञानं वैराग्यं यज्ञादिकम्। इत्येवमादयः। एतेषां च सुव्यवस्थिता उपायाः शास्त्रेषु साङ्गोपाङ्गं विवेचिताः सन्ति। तेन रचीनां वैचित्र्यान्तणाम् एकमपि गम्यं तद्ब्रह्म बहुधा प्रविभक्तं भवति, हरिशिवशक्तिसूर्येन्द्रादिरूपेण, ईश्वरहिरण्यगर्भविराडन्तर्याम्यादिरूपेण, ब्रह्मपुरुषोत्तमोङ्कारादिरूपेण च। एवं व्याकरणज्ञानमाध्यमेन बहुधा प्रविभक्तस्य शब्दब्रह्मणः प्राप्तिः भवति। शब्दतत्त्वं व्याकरणमागम्य अधिगम्यते, इति सुस्पष्टार्थमस्ति। शब्दशास्त्रस्य शब्दतत्त्वज्ञाने प्राधान्येन हेतुत्वं सुसङ्गतम् अपरिहार्यं चास्ति। निगदितमप्यस्ति-

यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते।

तद् व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगच्छति॥

(वा.प. १/२२)

एवं खलु शब्दशास्त्रस्य व्याकरणस्य वा लोकोपयोगित्वं व्यावहारिकत्वम् उपकारकत्वं, शब्दतत्त्वस्य च सर्वमयत्वं सर्वथा निर्भ्रान्तिकमस्ति। अत एव सर्वव्यवहारयोनेयं शब्दात्मने समर्पितमिदं शोधपत्रम्-

यतो विवर्तते सर्वं येन सर्वमिदं कृतम्।

यत्रैव च लयं याति तस्मै शब्दात्मने नमः॥

-व्याकरणाचार्यः संस्कृतविभागे

इलाहाबादविश्वविद्यालयस्य

इलाहाबादः, उ.प्र.

पाणिनीयव्याकरणे परिभाषासूत्रस्य प्राशस्त्यम्

—डॉ. दिलीप कुमार दासः

वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम्।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम्॥

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थफलप्रधाने कर्मनिबन्धने नानाविधसुखदुःखज्वालामालासमाकुलिते विचित्रेऽस्मिन् जगतीतलेऽतीव दुर्लभं मानवजन्म। मानवजन्म लब्ध्वापि धर्मसाधनमन्तरा न पुरुषार्थसिद्धिः। धर्मधर्मविवेकश्च साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनमन्तरेण न भवितुमर्हति। तदुक्तम् भगवता पतञ्जलिना — “ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च प्रधानश्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधानो च कृतो यन्त्रः फलवान् भवति”^१। प्रकृतिप्रत्ययविवेचनपुरस्सरं भाषायाः स्वरूपमुपवर्णयत् साध्वसाधुशब्दनिरूपणं च कुर्वत् व्याकरणशास्त्रमित्ररशास्त्रापेक्षया विदुषामत्यन्तोपकारम्। यतश्च तद्विना शब्दस्य सम्यग्ज्ञानाय सुष्ठु प्रयोगाय च नास्त्यन्यः लघूपायः। अत एवोक्तं भाष्ये—“न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या ज्ञातुम् इति”^२।

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागविषयीक्रियन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्ते साधु शब्दा अर्नेनेति व्युत्पत्त्या वि आङ् पूर्वात् डुकृञ् करणे इत्यास्माद् धातौः “करणाधिकरणयोश्च”^३ इति पाणिनीयसूत्रेण करणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तो निष्पद्यतेऽयं “व्याकरण” शब्दः। असाधुशब्दावधिकसाधुशब्दपृथक् कृतकरणत्वम् व्याकरणशास्त्रस्य सामान्यलक्षणम्। अर्थात् व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते अपशब्देभ्यः साधुशब्दाः पृथक्कृत्य ज्ञायन्त इति व्याकरणपदस्य अभिप्रायः। महाभाष्ये चोक्तं लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्^४। लक्ष्यं च लक्षणं चेति समुदितं व्याकरणं अभिप्रेतम्। शब्दानुशासनम् इति व्याकरणस्याऽन्वर्थं नाम। अनुशिष्यन्ते असाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्ते इत्यनुशासनम्, शब्दानुशासनम्, शब्दानुशासनमिति व्युत्पत्त्या करणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तः शब्दानुशासनं शब्दो निष्पद्यते। शास्त्रपदेन समानाधिकरण्याच्छब्दानुशासनं नाम शास्त्रम्, तच्च व्याकरणमेव। अत एव भगवता पतञ्जलिना—“अथ शब्दानुशासनम्”^५ इति व्याकरणस्य साक्षात् प्रयोजनम् अभिहितम्।

पाणिनिसूत्राणां प्राशस्त्यम्

पाणिनिना कृतं व्याकरणं तु वैदिकलौकिकोभयोभाषान्वयख्यायकम्। अत एव महाभाष्यप्रारम्भे — अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानाम्? लौकिकानां वैदिकानां च इत्युक्तवता भगवत्पतञ्जलिना पाणिनीयस्य—लौकिकवैदिकोभयोभाषान्वयख्यायकत्वं प्रकटितम्। पाणिनीयव्याकरणनिर्माणप्रणाली-विवरणव्याजने पूर्वव्याकरणापेक्षया अस्य वैशिष्ट्यमपि प्रकटितं भाष्यकारेण। तथा हि—“उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तम्, प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानामनुशासनमिदानीं कर्तव्यम् तत्कथं कर्तव्यम्? किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः? आहोस्विदपादपशब्दोपदेशः आहोस्विदुभयोपदेशः” इति। अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। किं पुनरत्र

व्याकरण-मञ्जरी

ज्यायः लघत्वाच्छब्दोपदेशः इष्टान्वयस्थानं च भवति। अथ एतस्मिन् शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः गौरवः पुरुषो हस्ती शकुनिमृगो ब्राह्मण इत्येवमादयशब्दाः पठितव्याः नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्रायदिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दप्रायणं प्रोवाच। नान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे तस्मादनभ्युपायशब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः।

कथं तर्हिमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः? किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं कर्तव्यम्, येन अल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येन्। किं पुनस्तत्? उत्सर्गापवादौ। कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः, कश्चिदपवादः। कथं जातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः? कथं जातीयकोऽपवादः? सामान्येन उत्सर्गः कर्तव्यः, तद्यथा "कर्मण्यम्" तस्य विशेषण अपवादः तद्यथा-"आतोऽनुपसर्गे कः" इति पस्पशाह्निके भाष्यकारेण उक्तम्। एतेन प्राचीनैराचार्यैः कैश्चित् शब्दोपदेशः। अपशब्दोपदेशश्च कृतः इति। कैश्चित् प्रतिपदपाठः कृत इति। कैश्चित् उत्सर्गापवादभावं विना शब्दानुशासनं कृतमिति च सूचितमिति ऊहितुं शक्यते। पूर्वोक्तसल्लक्षणलक्षितत्वादेव अन्य व्याकरणानि अपहाय पाणिनीयमेव व्याख्यातुं स्वीकृतवान् पतञ्जलिरित्यूहितुं शक्यते। अत एव वृद्धिसूत्रभाष्ये - प्रमाणभूत अचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शृचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता यत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णोपायनर्थकेन भवितुम्। किं पुनरियता सूत्रेण इति। इको यणचि इति सूत्रभाष्ये सामर्थ्ययोगात् हि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् इति च उक्तवता। भाष्यकारेण पाणिनिसूत्राणां प्राशस्त्यं प्रकीर्तितम्।

सूत्रस्य लक्षणम्

व्याकरणमहाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना सूत्रमेव व्याकरणमिति प्रतिपादितम्। व्याकरणस्य सूत्रमित्यत्र व्याकरणपदेन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते। "सूचनात् सूत्रमिति सूत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः"। सूत्रत एव शब्दा प्रतिपद्यन्ते, अतः शब्दाप्रतिपत्तिरूपो दोषोऽति नाऽस्ति। अतः सूत्रत एव शब्दानां निष्पत्तिर्भवति। उक्तञ्च सूत्रेष्वेव तत् सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके व्याकरणशास्त्रे एकलक्षणमुखेनाऽनेकलक्ष्याणां संग्रहः सूत्रद्वारा विधीयते। सूत्रञ्च पाणिनिमुनिना विरचितः अष्टाध्यायी नाम्ना ग्रन्थः। यथा सूत्रलक्षणम्-

"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् वि श्वतो मुखम्।

अस्तोभमत्रवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥"

अर्थात् सूत्रविदो जानान्ति यत् स्वल्पाक्षरयुक्तं सन्देहरहितं सारवद् विस्तृतविवरणकारकं दोषरहितम् अस्तोभं श्रद्धेयं वा पदं सूत्रं भवति। अष्टाध्याय्यां पाणिनिना षड्विधानि सूत्राणि प्रोक्तानि। तथा हि-

"संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते॥"

अर्थात् सूत्रं षड्विधम् -संज्ञा-परिभाषा-विधि-नियम-अतिदेशाऽधिकारभेदात्। परिभाषासूत्रस्य स्वरूपम्

अनियमे नियमकारित्वं परिभाषासूत्रत्वम्। तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना-

“परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती सर्वं शास्त्रमभिञ्चलयति प्रदीपवत्।”^{१२}

परितो भाष्यतेऽनया^{१३} इति व्युत्पत्त्या परिभाषा शब्दस्यः व्युत्पन्नः। श्री नागेशभट्टो व्याकरणमहाभाष्ये उद्योतटीकायां वदति-

“एकदेशस्थिता शास्त्रभवने याति दीपताम्।

परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते।”^{१४}

काशिकादिग्रन्थेषु “अनियमे नियमकारिणी परिभाषा” इति लक्षणमुपलभ्यते। परिभाषेन्दुशेखर-ग्रन्थस्य विजयाटीकायां श्री पं. जयदेवमिश्रेणोक्तम् विधिशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगि साधुत्वांप्रकार-कशक्त्याविषयकबोधजनकत्वे सति अधिकारशास्त्रभिन्नत्वं परिभाषात्वम्^{१५}। श्री पं. सभापतिशर्मोपाध्याययमहाभागा सिद्धान्तकौमुद्याः लक्ष्मी टीकायां स्वीकुर्वन्ति यत् परिभाषात्वञ्च सङ्केतग्राहकाभिन्नत्वे सति विधिशास्त्रविशिष्टत्वम्। परिभाषा द्विविधा पाणिनिना अष्टाध्याय्यां पठिताः परिभाषाः, अन्यैर्वैयाकरणैः कृताश्च। तादृशानि परिभाषासूत्राणि प्रथमश्रेण्यामागच्छन्ति। यथा- आदेः परस्य^{१६} इको गुणवृद्धी^{१७} इत्यादि द्वितीयश्रेण्यां परिभाषामाश्रित्य कृता ग्रन्थाः परिभाषापाठादयो ग्रन्थाः समाविशन्ति। येषां पाणिनीयसूत्राणां यथाकालं यथोद्देशं च सम्पूर्णोऽपि व्याकरणशास्त्रे नियमकारित्वेनोपस्थितिर्भवति, तानि परिभाषासूत्राणीति वैयाकरणा वदन्ति। पाणिनिना अष्टाध्याय्यां प्रार्येण पञ्चाशन्मितानि परिभाषासूत्राणि प्रणीतानि। परिभाषाणामिदमेव कार्यं भवति यद् व्याकरणशास्त्रे दृष्टस्याऽनियमस्य दूरीकरणम्। यथा “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य”^{१८} तस्मादित्युत्तरस्य^{१९} प्रभृतीनि परिभाषासूत्राणि।

परिभाषासूत्रस्य प्राशस्त्यम्

व्याकरणशास्त्रे दृश्यमानाऽव्यवस्थानिवारणमेव परिभाषाणां प्रमुखं कार्यम्। अनियमितताया अव्यवस्थाया वा भेददृष्ट्या परिभाषाणामपि विविधानि कार्याणि भवन्ति। अनेकाः परिभाषाः व्याकरणशास्त्रे आवश्यकपदोपस्थितिमुखेन सूत्रार्थं व्यवस्थापयन्ति। यथा- तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य^{२०}, तस्मादित्युत्तरस्य^{२१}, प्रभृतीनि परिभाषासूत्राणि, तथा च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्^{२२}, यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे^{२३} इत्यादि।

सुधी + उपास्यः इत्यत्र शङ्का भवति यदत्र 'इको यणचि' इति सूत्रेण कस्मिन् अचि परतः कस्य इकः यण् स्यात्? कथं न सकारोत्तरवर्तिनः उकारस्य यण् भवति, धकारोत्तरवर्तिनि ईकारेऽचि परतः? अस्यां स्थितौ "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य" इति परिभाषासूत्रं सूत्रार्थं व्यवस्थापयति तेन अव्यवहितपूर्वस्य इकः - अत्र 'उपास्य' इत्यस्य उकारेऽचि परतः तदव्यवहितपूर्वस्य 'सुधी' इत्यस्य 'इकः' यण् भवति। सकारोत्तरवर्तिन उकारस्य न यण् मध्ये धकारस्य व्यवधानात्। "प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितः" इति परिभाषा "रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः" इति सूत्रास्याऽर्थं व्यवस्थापयति। 'तीर्णा' इत्यत्र तकारस्य नकारो विधीयते, किन्तु 'दृषतीर्णा' इत्यत्र धातोस्तकारस्य नकारादेशो न भवति। एवविधाः परिभाषाः शास्त्रत्वसम्पादिक्यः परिभाषाः 'पदविशेषोपस्थापिका' पदेनाऽपि व्यवहर्तुं युज्यते। 'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति परिभाषा 'दाधा ध्वदाप्' इति सूत्रे 'घु' शब्देन घुसंज्ञक दा धातुना सह आगमयुक्तस्य दाधातोर्ग्रहणं कारयति, तेन 'नेर्गदनंदः' इत्यादिसूत्रेण 'प्रणिददाति' इतिवत् 'प्रणिदापयति' इत्यत्रापि नस्य णत्वं कारयति। किन्तु अडागमयुक्त 'पा' ग्रहणापत्तौ "निर्दिश्यमानस्याऽदेशा भवन्ति" इति परिभाषया सूत्रे षष्ट्या निर्दिष्टस्य प्रकृतेरेव आदेशो भवति, तदा 'पा' मात्रस्यैव 'पिब' आदेशोऽभूत् 'अपिबत्' इति प्रयोगः सिद्धः। अत्रेदमेव तात्पर्यमवगन्तव्यम् यत् किञ्चिन्निमित्तीकृत्य कस्यचन विधेर्विधाने आगमविशिष्टस्य ग्रहणं भवति, किन्तु यत्र कस्यचन स्थाने आदेशविधानमिष्टम्, तत्र सूत्रे निर्दिश्यमानस्यैव पदस्याऽदेशो भविष्यति।

—संस्कृतविभागे

पाण्डिचेरी विश्वविद्यालयः

पाण्डिचेरी

संस्कृतव्याकरणे जैनसम्प्रदायस्य योगदानम्

चन्द्र भूषण झा:

प्राध्यापकः सेण्ट्रस्टीफन्स कॉलेज
दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली-७

भावाभिव्यक्तेः साधनमस्ति भाषा । परञ्च विद्या पुनः भावाभिव्यक्त्या सहैवामृतोपलब्धिमपि कारयति । संस्कृतमपि नास्ति भाषैव केवलमपित्वेका विद्या सती सा विराजते । अस्तु, अस्य व्याकरणं सुमहदस्ति । 'शब्दस्य व्याक्रिया' इत्येव व्याकरणस्य व्युत्पत्तिलभ्यः अर्थः । कृत्स्ने भारतवर्षे व्याकरणाध्ययनाध्यापनयोः परम्परा भृशं प्राचीना । परः सहस्रेभ्योऽपि संवत्सरेभ्यः परम्परेयं वर्तते । पाणिनिमुनेः शब्दानुशासनं संस्कृतवाङ्मयस्याद्यं प्रसिद्धतमं च व्याकरणमित्यभ्युपगम्यते । व्याकरणेऽस्मिन् वैदिकलौकिकयोरुभयोरेव शब्दयोः निर्वचनं कृतमस्ति । अस्यापूर्वविशिष्टत्वादार्भाभूतेन कात्यायनेन वार्तिकं पतञ्जलिना च महाभाष्यं कृत्वाऽस्य महत्त्वं वर्धितम् । वामन-जयादित्य-दीक्षित-नागेशप्रभृतिभिर्विद्वद्भिरस्योपरि वृत्ति-कौमुदी-शेखरादिटीकाग्रन्थान् विरच्यस्य भूयान् विस्तारः कृतः । फलस्वरूपमस्याध्ययनमध्यापनमिति जटिलं जातम् । पाणिनीयो ग्रन्थोऽयं व्याकरणज्ञानस्य साधनं न भूत्वा स्वयमेव साध्यो जातः । तथाप्यध्ययनमस्याध्यापनञ्च सर्वथाऽक्षुण्णमतिष्ठत् ।

पाणिनेः कालः प्रायशः ख्रीस्तपूर्वः पञ्चमशताब्द इति ऐतिहासिकैः स्वीक्रियते । पश्चाच्च पाणिनेः सहस्रसंवत्सरं यावत् कात्यायनस्य वार्तिकं पातञ्जलं महाभाष्यं चातिरिच्य व्याकरणस्य नेतरः स्वतन्त्रो ग्रन्थः प्रणीतः । बौद्ध-जैनादिभिर्विद्वद्भिः क्रमशः 'पाली-ति' प्राकृतञ्चेति भाषाद्वयं स्वकीयानां साहित्यानां सर्वनार्थं स्वीकृतमासीत् । परञ्चानन्तरं संस्कृतस्यार्थाभिव्यक्तिशक्त्याभिभूतास्ते संस्कृतमङ्गीकृतवन्तः । कनिष्कस्य राजकविरश्वघोषः संस्कृतस्य पारङ्गतः कविरासीत् नास्त्यत्र काचन विप्रतिपत्तिः । अस्यामेव पृष्ठभूमौ 'चन्द्रगोभिन्' इति बौद्धविदुषा 'देवनन्दी'-ति जैनाचार्येण च स्वीयं-स्वीयं व्याकरणं विरचितम् । सम्प्रति चान्द्रं व्याकरणमनुपलब्धम् परञ्च जैनैर्द्रव्याकरणं सर्वत्रोपलभ्यते ।

पाणिनेरनन्तरं संस्कृतव्याकरणरचनापरम्परायां जैनैर्द्रव्याकरणं प्राथम्यं भजते । अस्य व्याकरणस्य कालः ख्रीस्ताब्दस्य पञ्चमः शताब्दो विद्यते : भाचार्यदेवनन्दिना विरचितं जैनैर्द्रव्याकरणम् अष्टाध्याय्युपरि आधारित एको लक्षणग्रन्थोऽस्ति । अत्र हि, तेन अष्टाध्याय्या अनुकरणं कुर्वताऽपि सूत्रेषु संक्षिप्ततायाः, सारल्यस्य, नूतनत्वस्य च मौलिकः प्रयासो विहितः । द्विविधः सूत्रपाठस्तावद् जैनैर्द्रव्याकरणग्रन्थोपलभ्यते—

(१) लघुपाठः (औदीच्यसंस्करणेषु)

(२) बृहत्पाठः (दाक्षिणात्यसंस्करणेषु)

वर्तते लघुपाठ एव मूलसूत्रपाठः यस्य रचनाकारः पूज्यपादो 'देवनन्दी'-ति । अत्र ५ अध्यायाः, २० पादाः, ३०६३ सूत्राणि च विद्यन्ते । अस्योपरि 'अभयनन्दिना' 'महावृत्ति' विरचिता । 'गुणनन्दिना' लघुपाठस्य रचनायाः पञ्चशतवर्षानन्तरं जैनैन्द्रव्याकरणस्य मूलसूत्रपाठः परिवर्त्य परिवर्ध् च बृहत्पाठाकारेण निरूपितो यत्र ३७०० सूत्राणि वर्तन्ते । १२० स्त्रीस्ताब्दे अस्योपरि 'सोमदेव'-मुनिना 'शब्दार्णवचन्द्रिकेति' टीका लिखिता । जैनमतावलम्बिनां कृते वैदिकभाषायाः स्वरनियमानाञ्च अनुशासनमनावश्यकमासीत् । अत एव जैनैन्द्रव्याकरणे वैदिकस्वरनियमानामभावोऽस्ति ।

लक्षणग्रन्थेऽयम् एव सिद्धान्तकौमुद्यामिव अत्र नोपलभ्यते प्राकरणिकं वर्गीकरणम् । प्रत्येकप्रकरणस्य सूत्राणि कृत्स्ने ग्रन्थे विकीर्णानि सन्ति । जैनैन्द्रव्याकरणं यद्यपि व्याकरणनिकायस्य स्वतन्त्रो ग्रन्थस्तथापि पाणिनीयसूत्राणां पूर्णं रक्षणमत्र जातम् । अत एव 'जैनैन्द्र-महावृत्ति' इति नाम्नः ग्रन्थस्य भूमिकायां डॉ० वासुदेवशरणअग्रवालमहाभागेन लिखितम्—'देवनन्दिना स्वकीयपञ्चाध्याय्यां पाणिनीयाष्टाध्याय्याः सूत्रक्रमेषु स्वल्पमेव परिवर्तनं विधाय यथावत् स्थापितम् । केवलं सूत्रशब्देष्वेव यत्र-तत्र परिवर्धनं सम्पाद्य सन्तुष्टो जातः ।'

आचार्यदेवनन्दिना स्वकीयशब्दानुशासने सूत्रेषु षण्णामाचार्याणां स्मरणं कृतम् । तद्यथा—

(१) गुणे श्रीदत्तस्यास्त्रियाम्—१.४.३४ (जै० व्या०)

(२) कृवृषिमृजां यशोभद्रस्य—२.१.१९ (८)

(३) शद् भूतवलेः —३.४.८३ (८)

(४) रात्रेः कृति प्रभाचन्द्रस्य —४.३.१८७ (८)

(५) वेतेः सिद्धसेनस्य —५.१.७ (८)

(६) चतुष्टयं समन्तभद्रस्य —५.४.१४० (८)

एभिर्नामोल्लेखैर्ज्ञायते यज्जैनैन्द्रस्य पूर्ववर्तिनः षड् वैयाकरणा आसन् । परञ्च तैः व्याकरणस्य कश्चन ग्रन्थः प्रणीत इति विषये नास्ति किमपि स्फुटं प्रमाणम् । तथाप्येतद् वक्तुं शक्यते यदेते विशिष्टा वैयाकरणा आसन् येषां योगो व्याकरणस्य प्रचारे सुमहान् स्यात् । अष्टाध्याय्यां स्मृतानां शाकल्य-गार्ग्य-गालव-स्फोटायनप्रभृतीनां विषयेऽपि बहूनां विदुषामेतादृश्येव धारणा ।

जैनसम्प्रदायस्य संस्कृतव्याकरणेषु कालक्रमेण द्वितीयं स्थानं लभते 'शाकटायनं व्याकरणम्' । संस्कृतव्याकरणजगति 'शाकटायन'-नाम्ना प्रथितौ द्वौ वैयाकरणौ जातौ । अनयोरेकस्तु पाणिन्यास्कयोरपि पूर्व जातः अपरश्च 'पाल्यकीर्तिः शाकटायनः' 'जैनशाकटायनः' 'अभिनवशाकटायन' इवेति नामभिः प्रथितः स्मृतश्च । नवशताब्द्यां प्रणीतस्यास्य व्याकरणग्रन्थस्य नाम 'शाकटायनव्याकरणम्' विद्यते यस्योपरि तेन स्वयमेव 'अमोघावृत्ति' नाम्ना स्वोपज्ञा टीका प्रणीता । व्याकरणेऽस्मिन् ४ अध्यायाः, १६ पादाः, ३२३६ सूत्राणि च विद्यन्ते ।

इतरजैनवैयाकरणैरिव वैदिकभाषा-स्वरसम्बन्धिनां नियमानां प्रणयनमनेनाप्युपेक्षितम् । जैनमतेन सम्बद्धानां तथ्यानां प्रकटीकरणमपि अस्यान्यतमं प्रयोजनमासीत् । यतो हि, स्ववृत्तौ दीयमानेषूदाहरणेषु जैनग्रन्थानां तीर्थङ्कराणां विदुषाञ्च भूयोभूयः स्मरणं तेन विहितम् । उदाहरणेषु प्रायः जैनमतस्य पारिभाषिकी

१. अग्रवालः, वासुदेवशरणः, जैनैन्द्रमहावृत्तिः, भूमिका, पृ० १२

शब्दावल्लिरेव प्रयुक्ता । तथा हि, 'संयत', 'जीव', 'अजीव' इत्यादयः शब्दाः । इह प्रकरणानुसारिणी सूत्र-व्यवस्था सत्यपि अस्य कानिचित् सूत्राणि प्रकरण-विरुद्धानि इव प्रतिभान्ति । तथा हि, सुबन्त-प्रकरणे कृदन्त-तिङन्त-तद्धितादि-विषयकाणि नैकानि सूत्राणि समागतानि । ग्रन्थस्यास्य प्रत्याहारपाठो मौलिको वर्तते । 'ऋ लृ कृ'—सूत्रस्थाने 'ऋ कृ' इति पठितं यतो हि, ऋ लृ समानौ कल्पितौ । शाकटायनव्याकरणे इष्टिपठनमनावश्यकम् । सूत्राद् भिन्नं न किमपि वक्तव्यं न चोपसंख्यानस्यावश्यकता । इन्द्रचन्द्रादिभिराचार्यैः कथितानि शब्दलक्षणान्यप्यत्र विद्यन्ते । व्याकरणस्य प्राकरणिकवर्गीकरणस्य मूलमत्रैव दृश्यते यतो ह्यत्र लिङ्ग-समासान्तप्रकरणे समासे एकशेषश्च द्वन्द्वे पठितो वर्तते ।

व्याकरणजगति जैनसम्प्रदायस्योत्कृष्टतमं योगदानं कदाचित् सिद्धहैमशब्दानुशासनरूपेण लभ्यते । अस्य ग्रन्थस्य प्रणयनं द्वादश्यां शताब्द्यां हेमचन्द्राचार्येण कृतम् । ग्रन्थोऽयं गुर्जरदेशे भृशं लब्धप्रचारो जातः । यथा पाणिनिना सूत्राणि प्रणीतानि, तस्य शब्दाञ्चाधारीकृत्य 'भट्टि'ना सरसं काव्यं सृष्टम्, भट्टोजिदीक्षितेन च सारल्यार्थं प्रकरणक्रमेण सूत्राणि प्रस्तुतानि, तथैव सूत्र-काव्य-प्रक्रियारूपाणि एतानि त्रीण्यपि कार्याणि अनेनाचार्येण स्वयमेव कृतानि । डॉ० नेमिचन्द्रशास्त्रिमहाभागेन सर्वथा साधूक्तं यत् पाणिनीयव्याकरणनिकायस्य सर्वैरेव मूर्द्धाभिषिक्तैराचार्यैर्यत्कार्यं विहितं तत्सर्वं हेमचन्द्राचार्येण एकाकिनैव सफलतया साधितम् । !१के०एम० मुंशिमाहाभागस्तु आचार्यवर्यं हेमचन्द्रं 'गुर्जरदेशस्य चैतन्यप्रदाता' इति मनुते । !२

हेमशब्दानुशासने ८ अध्यायाः, ३२ पादाः, ४६८५ सूत्राणि विद्यन्ते । ग्रन्थेऽस्मिन् कातन्त्रव्याकरण इव सूत्राणां प्राकरणिकी व्यवस्था वर्तते तथापि विषयाणाम् अध्याय-पादेषु विभाजनमिहापि अष्टाध्याय्यामिव प्राप्यते । अष्टमाध्यायस्य १११९ सूत्रेषु प्राकृतापभ्रंशयोः भाषयोः सम्बद्धा नियमा निरूपिताः । एवं खलु आचार्यहेमचन्द्रस्य त्रिविधभाषाशास्त्रिरूपं विदुषां पुरतः प्रकटी भवति । एतच्च हेमव्याकरणस्य स्वकीयं वैशिष्ट्यम् । आचार्यहेमचन्द्रस्य मुख्यं प्रयोजनं पूर्वभाविवैयाकरणानां कथनस्य सारल्येन प्रकटनमनुक्तानाञ्च शब्दानुशासनमासीत् । अस्यापरम् उद्देश्यम् आसीत् 'धारा'-नगर्या राज्ञो भोजस्य प्रतिस्पर्धायामेकस्य नूतनव्याकरणस्य सर्जनम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे सरला संक्षिप्ता च सरणिः सर्वत्र समाश्रिता । सारल्यार्थं यथा—

पा० अ०

है० श०

'षष्ठ्या आक्रोशे'—६.३.२१

षष्ठ्याः क्षेपे

'दक्षिणेर्मलुब्धयोगे'—५.४.१२६

दक्षिणेर्माव्याधयोगे

सांक्षिप्त्यर्थं च—

पा० अ०—'नित्यं पणः परिमाणे'—३.३.६६

का० व्या०—'पणः परिमाणे नित्यम्'—कृ० प्र० ३६७

चा० व्या०—'पणः परिमाणे'—१.३.५७

है० श०—'पणेमनि'—५.३.३२

१. शास्त्री, नेमिचन्द्रः, आचार्य हेमचन्द्र और उनका शब्दानुशासन : एक अध्ययन, वाराणसी, १९६३, पृ० ६७

२. मुंशी, के० एम०, गुजरात एण्ड इट्स लिटरेचर, बम्बई, १९६७, पृ० ८०

विक्रमस्य त्रयोदशशताब्दे आचार्यमलयगिरिणा संस्कृतभाषायां स्वकीयं शब्दानुशासनं निर्मितं यस्याभिधानं 'मुष्टिव्याकरणम्' अस्ति । व्याकरणग्रन्थेऽस्मिन् ३६ पादाः सन्ति यत्र खण्डितं भागं विहाय २३४७ सूत्राणि विद्यन्ते । स्वोपज्ञटीकासंयुतो ग्रन्थोऽयं ४३०० श्लोकपरिमाणो वर्तते । केषुचन स्थलेषु अस्य ग्रन्थस्य परिमाणं पञ्चसहस्रं षट्सहस्रं वेत्यपि अभिहितम् । ग्रन्थोऽयं सन्धिनाम-आख्यात-कृदन्त-तद्धिताभिधानेषु प्रकरणेषु विभक्तः । प्रकृतग्रन्थस्य स्वोपज्ञवृत्तिषु प्राकृतव्याकरणस्यापि नैकानि सूत्राणि निर्दिष्टानि । वृत्तौ प्रभूतानि लघुवाक्यान्यपि सन्ति, यानि खलु ५० बेचरदासजीवराजदोषीमहाभागेन वार्तकान्युक्तानि ।^१

त्रयोदशशताब्दानन्तरं संस्कृतव्याकरणे मौलिकग्रन्थानां प्रणयनपरम्परा किञ्चित् मालिन्यमवाप । पुनरपि जैनसम्प्रदायस्य बहुभिः विद्वद्भिः व्याकरणस्य स्वतन्त्रा ग्रन्थाः प्रणीताः । एते ग्रन्थाः स्वदेशकालपरिधौ प्रचलिताः प्रसिद्धिञ्च प्राप्तवन्तः । नैकैर्विद्वद्भिरेतेषां ग्रन्थानामुपरि प्रक्रिया-टीका-वृत्त्यादीनि विलिख्य तेषां प्रचारः कृतः येन पाठकाः सरलतया संस्कृतं जानीयुः । एतेषु प्रसिद्धतराणां ग्रन्थानां चर्चाऽत्र समासत उपपद्यते—

'सिद्धसारस्वतम्'—विक्रमस्य १२७५ तमे संवत्सरे 'देवनन्दसूरि'-महाभागेनास्य ग्रन्थस्यप्रणयनं जातम् ।

'प्रेमलाभव्याकरणम्'—ग्रन्थोऽयं विक्रमस्य १२८१ तमे वर्षे 'मुनिप्रेमलाभे'न रचितः ।

'विभक्तिविचारम्'—'जिनपतिसूरि'-महोदयेन विक्रमस्य त्रयोदशशताब्दे लिखित एषः ग्रन्थः ।

'विद्यानन्दव्याकरणम्'—विक्रमस्य १३१२ तमेऽब्दे विद्यानन्द-सूरिणा ग्रन्थोऽयं प्रणीतः ।

'नूतनव्याकरणम्'—विक्रमस्य १४४० तमे वर्षे विरचितस्य ग्रन्थस्यास्य कर्ता 'जयसिंहसूरि'वर्तते ।

'उपसर्गमण्डनम्'—व्याकरणमिदं 'मण्डने'न विक्रमस्य १४९२ तमे वत्सरे निर्मितम् ।

'षट्कारकलक्षणम्'—विक्रमस्य पञ्चमशताब्दे लिखितोऽयं ग्रन्थः । अस्य लेखकश्चामरसिंहः ।

'शब्दभूषणव्याकरणम्'—'दानविजय'—महोदयेन विक्रमस्य १७७० तमे संवत्सरे ग्रन्थोऽयं निर्मितः ।

'भोजव्याकरणम्'—विक्रमस्य अष्टादशशताब्दे लिखितोऽयं ग्रन्थः । रचनाकारः 'विनयसागर' उपाध्यायः ।

'श्री भिक्षुशब्दानुशासनम्'—विक्रस्य १९८८ तमे वर्षे मुनि चौधमल्लमहाभागेन अस्य ग्रन्थस्य रचना जाता । श्री भिक्षुशब्दानुशासनं संस्कृतशब्दशास्त्रेषु खल्वेकोऽमूल्यग्रन्थोऽस्ति । अस्य नामकरणं तेरापन्थ-संघस्य आद्यप्रवर्तकस्य आचार्य श्री भिक्षुस्वामिनोऽभिधया समजनि । ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं १९८२ तमे ख्रीष्टाब्देऽभूत् । न खल्वेषः केवलं जैनसम्प्रदायस्यापितु सकल संस्कृतव्याकरणपरम्परायां नूतनतमः सरलतमश्च व्याकरणग्रन्थोऽस्ति ।

एवञ्चलु संस्कृतव्याकरणक्षेत्रे जैनसम्प्रदायस्य योगदानं अद्यपर्यन्तं सुबहु वरीवर्ति ।

१. दोषी, बेचरदासजीवराजः, मलयगिरि-कृत-शब्दानुशासनम्, अहमदाबाद, १९६७, परिशिष्टम्, पृ. ३८

व्याकरणाध्ययनस्य पाणिनीयः प्रकारः

लेखक—डा० जयवन्त उप्रेती,

साम्प्रतं संस्कृतव्याकरणस्य अध्ययनाय प्रकारद्वयं प्रचलति । तयोरेका पद्धतिः प्राचीना अपरा नवीना निगद्यते । तत्र प्राचीनपद्धत्या अधीयमानो विषयः प्राचीनव्याकरणम् इति नाम्ना, नवीनया पद्धत्या चाधीयमानो विषयो नव्यव्याकरणम् इति नाम्ना चाधुना प्रसिद्धो स्तः । तत्रापि प्राचीनपद्धतौ निर्धारितेषु पाठ्यग्रन्थेषु अष्टाध्यायी, काशिका, व्याकरण-महाभाष्यम् इत्येवमादयो ग्रन्थाः प्रमुखाः सन्ति, यावता नव्यव्याकरणविषये लघुसिद्धान्त-कौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी, व्युत्पत्तिवादादयो ग्रन्थाः मुख्याः सन्ति । उभयथाधुना छात्रा व्याकरण-शास्त्रमधीयते । अनयोः पद्धत्योः को भेद इति जिज्ञासायां समासत एतावदेवोच्यते यच्च श्रमज्ञानयोर्लाघवगौरवं तत्र तत्र भवति । प्राचीन पद्धत्या अधीयमाने व्याकरणशास्त्रे यत्र श्रमलाघवं ज्ञानगौरवं च वयं पश्यामस्तत्र नूतनपद्धत्या अधीयमाने व्याकरणे तद्विपरीतं श्रमगौरवं ज्ञान-लाघवमेव अनुभवामः ।

एनयोः नव्यप्राचीनपद्धत्योः शैलीभेदोऽपि विद्यते । नव्या पद्धतिः लक्ष्यप्रधाना अस्ति प्राचीना पुनर्लक्षणप्रधाना । तत्र लक्ष्याणि उदाहरणानि भवन्ति । साधवः शिष्टप्रयुक्ताः शब्दा व्याकरणरीत्या कथं व्युत्पाद्यन्ते—इत्येतदेव प्रधानतया नव्यव्याकरणविषयकग्रन्था विज्ञापयन्ति । सूत्रक्रमवृत्त्यनुवृत्त्याद्युपरि तत्राधिकविचारो न भवति । प्राचीनायां पद्धतौ तु लक्षणानि अर्थात् अष्टाध्यायीसूत्राणां विन्यासक्रमानुक्रमादि-विषये गहनो विचारो भवति, सूत्रान्तर्गतोदाह्रियमाण-प्रयोगेषु सूत्रोक्तं कार्यं कीदृक् प्रवर्तत इत्यपि तत्र निपुणं विचार्यते । अतएव एषा शैली लक्षण-प्रधाना निगद्यते । एतस्मिन् निबन्धे लक्षणप्रधानाया व्याकरणाध्ययनपद्धत्या सम्बन्धे कश्चिद् विचारः प्रस्तूयते । लक्षणप्रधानां पद्धतिमेव पाणिनीयप्रकारं विद्वांसो वदन्ति तत्र मूलतः छात्राः वर्णोच्चारणशिक्षां सामान्याक्षरज्ञानानन्तरं पठन्ति । सममेव केषांचिदकारेकारोकारकारहलन्तानां सुबन्तशब्दानां भू-पठ-गम् दृशैधादितिङन्तानां च शब्दानां सामान्यतो विभक्तिरूपज्ञानं च यथा स्यात् तथा ते शिक्षितव्या भवन्ति । अनन्तरं पाणिनीयाष्टाध्यायीस्थसूत्राणां कण्ठस्थीकरणभावः

श्यम् । शुद्धोच्चारणपूर्वकं गुरुभिश्छात्राः सूत्राणि पाठयितव्या भवन्ति । तेषां सूत्राणां कण्ठस्थी-
करणमग्रे सूत्रक्रमानुसारेण व्याकरणमध्येतुं महत् खलु उपयोगि भवति । अध्ययनकाले कस्मिन्
सूत्रे कस्य कस्य पूर्वतनसूत्रस्य तत्पदानां चावृत्तिरायातीति क्रमिकाध्ययनेन सरलतया सुवृत्ति-
तया च स्पष्टं विज्ञायते । शनैः शनैरभ्यासेन सूत्रार्थं स्वयमेव कर्तुं छात्राः प्रभवन्ति । पुस्तक-
साहाय्यं गुरुनिर्देशश्च स्वल्पोऽपेक्षितो भवति । यावता नव्यव्याकरणप्रक्रियाग्रन्थैस्तु सूत्रार्थ-
परिज्ञाने महत्काठिन्यमनुभूयते । अतस्तत्र छात्राः सूत्रः सह सूत्रार्थमपि धोषयन्ति कण्ठस्थीकुर्वन्ति
च । एवं द्विगुणः परिश्रमस्तथा रीत्या व्याकरणाध्ययनेऽपेक्षितो भवति । परं का गतिः, किं कर-
णीयम् अनिवार्यतया अनिच्छतापि कदाचित् क्लिष्टः पन्थाः केनचिदाश्रीयत एव । सरलमार्गस्य
परिज्ञानाभावे वक्रमार्गोऽप्यनुसर्तव्यो भवति कदाचित् । स्वयुगस्य महान् व्याकरणः पाणिनि-
भक्तश्च श्रीगोपालशास्त्रिदर्शनकेसरिमहाभागः अतः साध्वेवालिखत् पद्यानीमान्यस्यां विप्रति-
पत्तौ स्वप्रणीतपाणिनिप्रशस्तौ—

तपस्यता पाणिनिना महात्मना क्रमोपनन्दं बटुबुद्धिवर्धकम् ।

समर्पितं व्याकृतिरत्नमद्भुतं बहूपकारि क्व नु हापितं बुधैः ॥

प्रक्रमात् सूत्रपाठात् स्वयं पाठकः सूत्रवृत्तिं विनिर्मात्यहो दृश्यताम् ।

आः सुमघाकरो चाशुबोधारी पाणिनेः पद्धतिर्हापिता हा कथम् ॥

हा हन्त ! पाणिनिमुनेः सरलः प्रकारो व्यावर्तितः कतिपयादिह वचन्तो यत् ।

भूत्वा ततोऽतिगहनं किल शब्दशास्त्रं सर्वान् विभीषयति देवगिरोऽधिगन्तुम् ॥

आः क्रमः सूत्रारोनिबद्धोऽद्भुतो येन सूत्रार्थवृत्तिः स्वयं सृज्यते ।

हा ! नवीनेर्बुधस्तत्क्रमध्वंसतः पाणिनेराशयस्यैव लोपः कृतः ॥

समाजशास्त्रावगतिर्भवद्विस्तरेहासादिनयादि बुध्यते ।

न केवलेयं पदसिद्धिसंहता विजत्वसम्पादनसंचिकावभूता ॥

न केवला व्याकरणस्य पुस्तिकाष्टाध्यायिकेयं शास्त्रसंचिका ।

इमां पठन् पाठक एति पाठ्यं सर्वत्रलोकव्यवहारमादिवम् ॥

काठिन्यबुद्धिः क्रमसूत्रलोपात् मेघविलोपेऽपि च वृत्तिघोषात् ।

हा ! निष्कमा रीतिरभूतपूर्वा महर्षि—शिक्षोत्तमशक्त्युर्वा ॥

मुनिः स्वयं वृत्तिकरी तपस्यया वंसानिकीं सूत्रवृत्तिं क्रमाद् व्यधात् ।

व्युदस्य तां मत्सरिणो बुधाः व्यधुः सवृत्तिघोषां जटिलां कुपद्धतिम् ॥

भट्टोजिदीक्षितवरेण कृतोपकारा छात्रावलो यदभवत्क इहापलप्यात् ।
किन्त्वद्य विस्तृतिगते विविधे च पाठ्ये कालो दण्डि जटिला पृथुपाठरीतिम् ॥

युगे पारतन्त्र्यप्रधाने प्रहातोऽन्धकारावृते तत्तपोज्जनंवीनेः ।
स्वतन्त्रो मुनिः पाणिनिः पूजनीयः स्वतन्त्रे युगे भारतीयैः स्वतन्त्रैः ॥

कालिदासस्तथान्ये बुधा ये पुरा शंकराचार्यवयोऽथ बाणादयः ।
पाणिनेः पद्धतिज्ञा अभूवन्निमे सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा महापठिताः ॥

साम्प्रतं सा हि धारा निरुद्धा यतः निष्क्रमाध्वानमग्नाः समे पण्डिताः ।
अकवैर्ध्यं वा व्याकृतिः श्रूयते हा ! प्रवेशो भवेदन्यशास्त्रे कथम् ॥

निष्क्रमा पाठरीतिः कथं चालिता बालबुद्धिर्हलन्त्यं पुरो प्राहिता ।
वृत्तिघोषा स्मृतिं नाशयत्यादितः कूपमण्डूकतामनयत्यन्ततः ॥

पाणिनेः पद्धतिमांगली सम्मता वृद्धिरादेजये ! वृद्धिरावो मता ।
तद्विशा पाठको वृद्धिमासेवते शीघ्रमेवावर्द्धिः सुधीर्जायते ॥

सूत्रवृत्तिं स्वयं कुपुरुषं ध्यायिनः पाठनस्य प्रकारोऽयमासीन्मुनेः ।
तद्विहन्त्री पठत्प्राणहर्त्री हृत्वा पद्धतिर्वृत्तिघोषाकरी हीयताम् ॥

सदाऽध्येया सर्वे निगमसहस्रा पाणिनिमुनेरहो ! अष्टाध्यायी स्रष्टितपबबोधप्रणयिनी ।
सुपूर्णा वैज्ञानी प्रवमतिशयाह्लावजननी स्वयं स्वार्थं ब्रूते क्रमनियमपाठेन सुगमा ॥

निगमसदृशमेतत् पुण्यदं पाणिनीयमिप्रपत्तमसुतबन्धुं यस्ततः पाठनीयम् ।
फलमिह पदबोधे लाघवं साधनीयं द्विजकुलमपि मेधावर्द्धनं ज्ञापनीयम् ॥

इति । अनल्पाः खलु गुणाः पाणिनीयाष्टाध्यायीपद्धतेः व्याकरणाध्ययनस्य सन्तीति
श्लोकैरेभिः सुस्पष्टमस्ति । अयेदानां कर्मठजनानां बहुव्यस्ततोपेते समये स्वल्पकाले अष्टाध्या-
यीतः व्याकरणज्ञानं कथं क्रियेतेत्यत्र कश्चिद् विचार इह प्रस्तूयते संक्षेपतः —

(१) सर्वतः पूर्वमिह प्रत्याहार सूत्राणां माहेश्वरसूत्रापरपर्यायाणां कण्ठस्थीकरणम्
तदनु उपदेशेऽज० इत्यादिसूत्रैरित्संज्ञापरिचयः आदिरन्तेन सहेता इति परिभाषासूत्रेण च प्रत्या-
हाराणाम् अणकादीनां निर्माणप्रकारो ज्ञेयः । तदनु गुरुमुखात् अष्टाध्याय्याः प्रथमद्वितीयावध्यायी
वृत्यनुवृत्युदाहरणानि सूत्रपदच्छेदविभक्तिसमासप्रदर्शनपूर्वकं पाठनीयानि छात्राः । तदनन्तरं
तृतीयाध्यायादारभ्य पंचमाध्यायपर्यन्तं कृत्कृत्यतिङ् सुपस्त्रीतद्धितसमासान्तप्रत्ययानामध्यय-
नम्, षष्ठे द्विवचं संहिताकार्यं, स्वरकार्यम् अंगकार्यं च, सप्तमे अंगकार्येऽनुमुङिडागमाः प्रकृति-

प्रत्ययोभयविधयः, अष्टमे पदद्वित्वं त्रिपादीकार्याणि चेति संक्षेपतो अष्टाध्यायीपठनपाठनक्रम-
विषयाः । आर्षपद्धतिक्रमोऽयं नैव त्याज्यः केनापि शब्दशास्त्रमध्विजिगांसमानेन जनेन । तथाहि
आहुस्ते महाभागाः पाणिनिप्रशस्ती—

यावन्मानवमन्दबुद्धिरचितां तां निष्कृतां पद्धतिम्,

त्यक्त्वा छात्रगणो न चेति सरलां तामाचिकीम्प्रक्रियाम् ।

तावन्नेव भवेत् प्रशस्तसरणिः शब्दार्णवे सर्वथा,

हा ! हितार्थसृतिं वव गतंपतिता छात्रावली साम्प्रतम् ॥

इत्थं पाणिनीया पद्धतिरध्ययनस्य सुगुणावहा हितावहा चेति निर्विवादम् । अनया
पद्धत्या खल्वपि समस्तं व्याकरणशास्त्रमध्येतुं यद्यपि भूयान् कालोऽपेक्ष्यते, तथापि नव्यव्याकरणा-
ध्ययनपद्धत्यपेक्षया अल्पीयान् कालः स स्यादित्यपि निश्चप्रचम् । यस्य पार्श्वे दीर्घावकाशो न
स्यात् स श्रोमद्दर्शनकेसरिप्रणीतमृजुपाणिनीयास्यं पुस्तकमधीत्य तदनुसारेण सूत्रवृत्तिं सोदाहरणं
पठतु येन सामान्यज्ञानं तस्य सम्भवेत् शब्दशास्त्रविषयकम् । लघुसिद्धान्तकौमुदीमध्यसिद्धान्त-
कौमुदीसिद्धान्तकौमुदीप्रभृतिग्रन्थानामध्ययनं खल्वपि तदा सुकरं भवेद् यदा पूर्वमष्टाध्यायी सम-
धीता स्यात् । यतो हि शब्दरूपसिद्ध्यादिपरिज्ञानार्थं प्रक्रियाग्रन्थानामध्ययनमपि लाभकारि भव-
त्येव । समधीताष्टाध्यायकश्चात्रः द्रुतं सन्धिसुवर्ततिङ्गन्तकारकविभक्तिसमासलकारार्थादिप्रकर-
णानि अवगन्तुमर्हति । अतोऽस्माकमेषा सम्मतिर्यन्नव्यपद्व्याधीयमानव्याकरणोपि जनः सर्वतः
पूर्वमष्टाध्यायीमधीयीत । एतेन हि तस्याध्ययनमग्रे दुरुहं न भविष्यति । ये पुनः प्राचीनपद्धति-
प्रियास्ते अष्टाध्यायीकण्ठस्थीकरणमनु काशिकावृत्तिं वा पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासु प्रणीताष्टाध्यायी-
प्रथमावृत्तिभाष्यं वा अस्मत्प्रणीतलघुकाशिकावृत्तिं वा पठन्तु, यत्र हि शब्दसिद्धिप्रकारोपि संक्षे-
पेण वृत्त्या सहैव प्रदर्शितास्माभिः । अनन्तरं महाभाष्यमध्ययम् सर्वातिकसपरिभाषादिकम् ।
इत्थं व्याकरणशास्त्रस्य पूर्णो विद्वान् कश्चिदप्यध्येता भवितुमर्हति ।'

महाभाष्यं शैलीसमन्वितं श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वमिप्रणीतम् अष्टाध्यायीभाष्यं
वर्तमानं वृत्तिग्रन्थेषु प्राचीनतममस्ति । यद्यपि सा वृत्तिरध्यायत्रयात्मिकास्ति, तथापि अभिनवा-
न्युदाहरणानि अभिनवांश्च व्याख्याम् अष्टाध्याय्याः प्रस्तौति । अतः पठनीयास्ति । एवमेव कश्चि-
दभिनवो यत्नः काशिकामहापरिष्कारस्य ग्रंथप्रणयनेन श्रीमता जगदीशाचार्येण क्रियते साम्प्र-
तम् यस्याध्याय द्वयात्मको हि प्रथमो भागः प्रकाशमागतः चित्राणि संस्कृतानुसन्धानाश्रमात्
महसीबहुराश्चतः (३० प्र०) । तत्रानेन वृत्तिकृता कानिचित् प्राक्तनसूत्राणि संशोधितानि, कानि-
चिन् नवीनानि कृतानि, पातञ्जलमहाभाष्यादिगतवार्तिकानि च सूत्रत्वेन यथास्थानं विन्यस्य
अष्टाध्यायीस्थसूत्रक्रमसंख्यादौ महत् परिवर्तनं विहितम् । अहं तु मन्ये, इमां वृत्तिं (मघरेन्दु-

काशिका महापरिष्कारास्याम्) पठित्वा व्याकरणशास्त्रे व्युत्पन्नतराश्छात्रा भवितुमर्हन्ति । यद्यपि केषांचिदन्नविषये मतभेदो वा विरोधो वा उपजायेत, तथापि यन्मूल्यं महत्त्वं चास्याभिनवायाः कृतेरस्ति तत्तु नूनं स्पृहणीयमेव । यतोहि अधुना ग्रथितानि सूत्राणि स्वयंस्पष्टानि सन्ति विषयावबोधे सूपकारकाणि जातानि । सन्दिग्धस्थलानि साम्प्रतं नगण्यानि दृश्यन्ते । अपि च मधुरेन्दुनाम्नी चेयं वृत्तिः सरला हृद्या च वर्तत । यथा पूर्वं काशिकाकाराभ्यां वामनजयादित्याभ्यां कानिचिद्भाष्यवार्तिकानि काशिकायां मूलसूत्रत्वेनोपन्यस्तानि तथैवास्मिन् काशिका-महापरिष्काराख्ये नूतने व्याकरणग्रंथेऽपि अष्टाध्यायीस्थसूत्राणि भाष्यवार्तिकानि च एकत्रैव सूत्रत्वेन संयोज्य व्याख्यातानि । अथवा वक्तव्यम्, इतोऽप्यधिकं-परिवर्तनपरिवर्धनसंशोधनानि तत्र दृश्यन्ते । कानिचिदुदाहरणानि इत्थं द्रष्टुं शक्यानि—

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः—अथ शब्दानुशासनम् १-१-१, करणप्रयत्नः स्थानेभ्यो मुखोच्चारिता—शब्दाः १-१-२, स्फुटत्यर्थोयस्मात्सः स्फोटः १-१-३, अष्टष्ठा १-१-४,—तत्रापि प्रत्याहारा परमलाघवाय १-१-२४, तदर्थोऽयमक्षरसमाध्नायः १-१-२५, अइउण् १-१-१६, ऋलृक् १-१-२७, एओङ् १-१-२८, ए औच् १-१-२९, ह्यवरट् १-१-३०, लण् १-१-३१—हल् १-१-३६, माहेश्वराणि प्रत्याहारसूत्राण्यनादि संज्ञार्थानि १-१-४०, अनुस्वारविसर्जनीयो स्वा-द्ययाऽयोगवाहस्वात् १-१-४१—भूवादयो घातवः १-१-४६, उपदेशेऽजनुनासिक इत् १-१-५०, हलन्त्यम् १-१-५१,—आदिरन्त्येन सहैता १-१-६४, अष्टषत्वार्तिरिणत् १-१-६५, अदेङ्गुणः १-१-६६, वृद्धिरादेच् १-१-६७, इतो गुणवृद्धी १-१-६८—अव्ययीभावश्च १-१-८६ । इति-स्वनामध्वन्यञ्जीवामनजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्ती जगदीशाचार्य (चित्रवि) कृतमहा-परिष्कारे मधुरेन्दुवृत्तिविभूषिते प्रथमाध्यायस्य ब्रह्ममहाविज्ञानास्यः प्रथमः पादः समाप्तः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । गाङ्कुटादिभ्योणिङित् १-२-१, व्यचोऽपि कुटादित्वमनसि, १-२-२, विज इट्, १-२-३, विभाषोर्णो १-२-४, सार्वधातुकमपित् १-२-५, तळानावात्मनेपदम् १-२-१६१ । इति—प्रथमाध्यायस्य द्वितीयोपि संज्ञापरिभाषात्मकः पादः समाप्तः ॥ इत्येवं प्रकारेण भूयांसि परिवर्तनानि परिवर्धनानि च काशिकामहापरिष्कारे द्रष्ट-व्यानि सन्ति । अस्मद् दृष्टौ तु यद्यपि ग्रंथकारेण श्रीजगदीशाचार्येण समग्रा पाणिनीयाष्टाध्यायी-सूत्रक्रमव्यत्यासविश्व-हलनादिभिः विरूपीकृता, तथापि तन्निमित्तेन यः व्याकरणशास्त्राध्यय-नायाभिनवः परिष्कृतश्च पन्थाः कश्चिदविष्कृत नास्ति निन्दार्हम् । किन्तुहि ? समेषां छात्राध्या-पकानामुपयोगित्वात् प्रशंसार्ह एव । पुनरपि प्रकाशमागतेस्मिन् काशिकामहापरिष्काराख्यं ग्रंथे-नैकेषां वैयाकरणानां दृष्टिपथमागमिष्यति असौ ग्रंथः, अतस्तपि स्वस्वप्रतिक्रियां तत्र तत्र प्रसंग-अभिप्यजयिष्यन्त्येदेत्याशास्महे वयम् ।

इदानीं संस्कृतप्रेमिणो विद्वांसो देशस्य कोणे कोणे संस्कृतप्रचारार्थं विभिन्नान् खलु-
पायान् आश्रयन्ते । केचित् संस्कृतप्रशिक्षणशिविराणाम् आयोजनेन, केचित् सरलतरान् व्या-
करणग्रंथान् प्रणीय, केचन सरलतरगद्यपद्यनाटकायिरूपकाव्यग्रन्थान् निमार्थं चास्यां दिशि कार्यं
कुर्वन्ति । तदेतत्सर्वं देवगिरां रक्षणप्रचारणसंवर्धनाय शुभावहं लक्षणम् । यया कयापि रीत्या
संस्कृतभाषा व्यवहारोपयोगिनी सुगमा च कार्या, येन वेदवेदांगोपांगादीनामध्ययने तदनुसन्धाने
तदनुसारेणानुष्ठाने देशजातिधर्माणां सुप्रतिष्ठा समुन्नतिश्च स्यात् । एतस्मै प्रयोजनाय स एव
पन्थाः प्रशस्यः, यत्र श्रमकालयोर्लाघवं ज्ञानगौरवं च युगपत् संसिद्धयेत् । निष्पक्षपातं यदि
विचारयामस्तदा पाणिनीयप्रकार एव संस्कृतभाषाव्याकरणध्ययनाय श्रेयान् प्रतिभाति,
यत्र सूत्रक्रमानुसारिव्याकरणशास्त्रम् नाधिकश्रमेण नाधिककालेन च विशदतया पूर्णतया च
जिज्ञासुभिर्जवेरात्मसात् कर्तुं शक्यते । अतः पाणिनीयाष्टाध्यायी तद्व्याख्यानग्रंथाः प्राचीना
महाभाष्यकाशिकादयो ग्रन्था आधुनिकाश्च भाष्यवृत्तिग्रंथा ये केचनोपलब्धाः स्युर्नूनमध्येतव्या
एव, येन व्याकरणशास्त्रं मूलरूपेण सुरक्षितं स्यात् अध्येतारो जनाश्च शास्त्रनिष्णाता उत्पद्येरन् ।
इति ।

संस्कृतविभागाध्यक्षः, कुमाऊं विश्वविद्यालय परिसरः अल्मोड़ा)

व्याकरणशास्त्रे शब्दाद्वैतवादः

डा० सत्यप्रकाश दुबे

यद्यपि व्याकरणशास्त्रं शब्दनिर्माणविधौ प्रक्रियाविशेषं बोधयति तथाप्यस्य दर्शन-
त्वमपि अविच्छिन्नया धारया प्रवहति अवगतञ्चापि भवति, तत्रापि दार्शनिके पक्षे परमार्थतो-
ऽद्वैतमेव विषयोरुच्यते ।

व्याकरणस्य प्रक्रियात्मकः दार्शनिकश्चोभावपिपक्षौ सुपुरातनौ । द्विपणौ व्याकरण-
खगो व्याप्नोति त्रिलोकीं सुपर्वणवत् । नैतादृशी गतिर्भवतिशास्त्रान्तरस्य पक्षद्वयाश्रयात्मिका ।
पाणिनिना महेश्वर प्रसादादधिगतं चतुर्दशसूत्रमाधारीकृत्य पूर्ववर्तीनि व्याकरणानि च
निर्मथ्यपदसाधुत्वलक्षणात्मकं व्याकरणं निबद्धम् । पतञ्जलिना स्वकीये सर्वन्यायबीजे महा-
भाष्ये व्याकरणस्य धाराद्वयो समावेशिता अतस्तत्र व्याकरणदर्शनस्य पूर्ववर्तिभ्यः व्याकरण-
ग्रन्थेभ्यः समाहृतानि स्वोपज्ञानि च सर्वाणि तत्त्वानि संवेशितानि दृश्यन्ते । भर्तृहरिणाऽपि
महाभाष्यमाधारीकृत्य सुगुम्फिते वाक्यपदीयाख्ये ग्रन्थे निर्दिष्टं व्याकरणदर्शनस्य वास्तविकं
स्वरूपम् ।

अस्तु—पाणिनिप्रणीतमिदं शब्दानुशासनं महेश्वरप्रसादोपलब्धचतुर्दशसूत्रीसनाथम् ।
चतुर्दश सूत्र्युपदेशस्तु सनकादि सिद्धोद्धाराय अतएव सनकादिसिद्धोद्धरणार्थं महेश्वरादागतानां
सर्वव्याकरणमूलभूतानाम् 'अइउण्' इत्येवमादीनां सूत्राणामद्वैत एव तात्पर्यं प्रकाशितं
भगवता श्रीनन्दिकेश्वरेण—

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ।

चित्कलामि समाश्रित्य जगद्रूप उणोऽश्वरः ॥

अकारः सर्ववर्णान्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।

आद्यमन्त्येन संयोगादहमित्येव जायते ॥^२

१. माहेश्वरसूत्रम् ।

२. नन्दिकेश्वरकृत काशिका व्या० महा० टीका छायोपेता, बम्बई १९५१, पृ० १४९ ।

अयमाशयः अः निर्गुणो ब्रह्म इं मायामाश्रित्य उः व्यापकः सगुण ईश्वर आसीत् ।
'असद् वा इदमग्र आसीत् ततो सदजायत' इति श्रुतिः । तथा च 'अद्भुत' इति सूत्रस्थाकारेण
'हल्' इति सूत्रस्थ संयोगे 'अहम्' इति भवतीत्यर्थः ।

सर्वं परात्मकं पूर्णं जप्तिमात्रमिदं जगत् ।
जप्तेर्बभूव पदयन्तो मध्यमा वाक् ततः स्मृता ॥
अकारो जप्तिमात्रं स्यादिकारश्चित्कला स्मृता ।
उकारो विष्णुरित्याहुर्व्यापकत्वान्महेश्वरः ॥^३

इत्यादि तदीय कारिकासु निर्गुणस्य ब्रह्मण एव सर्वकारणत्वं हरिहरयोरभेदश्च
दृश्यते । एवञ्चाकारोकाराभ्यां निष्पन्नप्रणवरूपेणौङ्कारेण सगुणनिर्गुणयोरैक्य बोधितेनैव
सर्वत्रैक्य बुद्धौ द्वैतनाशः ध्वन्यते ।

व्याकरणसिद्धान्ते तद्ब्रह्म शब्दब्रह्म, परा इत्यादि शब्दैः भण्यते यदि वैयाकरण-
शिरोमणिना भर्तृहरिणा प्रकटितं वाक्यपदीयस्य प्रथमकारिकायाम्—

अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यवक्षरम् ।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥^४

तद् शब्दब्रह्म उत्पादविनाशाभावात् अनादिनिघनात्मकं सर्वं प्रपञ्चविवर्ताधिष्ठानं
सजातीय विजातीय स्वगतभेदशून्यञ्च ।

अत्र शब्दतत्त्वस्य ब्रह्मत्वोपपादनेन 'एकमेवाद्वितीयम्'^५ इति श्रुत्या वाक्यपदीयकारः
अद्वैततत्त्व समर्थकः वस्तुतः अर्थात्मिक प्रपञ्चात्मना विवर्तमान स्फोटाख्यमक्षरतत्त्वं ब्रह्मेति
कारिकाशयः ।

एकमेव हि ब्रह्म कार्यञ्च कारणञ्च । तस्य कार्यं प्रति प्रवृत्तिकोटिः निवृत्तिकोटि-
र्वन्ति यथाक्रमं पूर्वापरकालकम्पनाशून्या न परिसंख्यातुं शक्यते । ब्रह्मणः सर्गप्रवृत्तेः प्राक्

१. शतपथ ब्राह्मणे सर्गं निरूपणं प्रसङ्गे ।

२. माहेश्वरसूत्रम् ।

३. नन्दिकेश्वरकृत काशिका व्या० महा० टोका छायोपेता, पृ० १४६ ।

४. वाक्यपदीयम् १-१ ।

५. छान्दोग्योपनिषद् ६-२-१ ।

किञ्चिन्नासोत् सगंनिवृत्तेश्च पश्चात् नास्ति किमपीति नहि कल्पयितुं शक्यते, अनादित्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कालपरिच्छेदासम्भवात् ।

अनादिनिघ्नमिति कारिकायां विवर्तते इति कथनेन वेदान्तसम्मतः विवर्तवादो मतः ।

यद्यपि विवर्त शब्दस्य परिणामवाचकत्वमपि दृश्यते उत्तररामचरितादिप्राच्यग्रन्थेषु । अतएव शान्तरचितेन आचार्यप्रवरेण अनादिनिघ्नमिति कारिकामर्थतोऽनुवदता विवर्तपदमपह्णाय परिणामपदमेव प्रयुक्तम् । तथाहि—

नाशोत्पादासमालीढं ब्रह्म शब्दभयं च यत् ।

यत्तस्य परिणामोऽयं भावाद्भागः प्रतीयते ॥^१

‘शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः’^२ इति कारिका दर्शनादवगम्यते यत् वाक्यपदीयकारस्यापि विवर्तपदेन परिणाम एवाभिप्रेतः । विवर्ततेऽर्थभावेन इत्यस्य टीका-दर्शनात् शब्दस्य विवर्तोऽर्थो न परिणाम इत्यवगम्यते । विवर्तो नाम अतात्त्विकोऽन्यथाभावः । यथोक्तम्—

सतत्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इत्युदीरितः ।

अतत्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त इत्युदीरितः ॥^३

दुग्धं दधि भवतीति विकारः, शुक्लो रजतं विवर्तः । एवमेवात्र कारिकायां जगतः प्रक्रियापि तस्मिन् स्फोटोत्पत्तेरुद्भाविना अतात्त्विकरूपेणारोप्यते ।

सृष्टौ सर्वेऽपि स्थिति प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपा व्यवहाराः शब्देनैव सम्भवन्ति इत्यतोऽपि तेषां व्यवहाराय तद्विषयाणाञ्च मूलभूतं शब्दात्मकं ब्रह्मैवेत्यतोऽप्यत्र शब्दतत्त्वमिति कथनं ब्रह्मणि युज्यते, अतः शब्दतत्त्वस्यैव रूपाद्यात्मना विवर्तः स्वीकर्तव्य इति शब्दतत्त्वं ब्रह्मेति ।

वस्तुतः शब्दब्रह्म एकमेवाद्वितीयमित्युक्त्या एकमेवाऽस्ति तथापि तद्गत शक्ति वैचित्र्याद् भेदमारोप्य विचित्रं कार्यजनकत्वमस्ति । यथोक्तमपि वाक्यपदीये—

१. वाक्यपदीयम् १-१ भावप्रदीपस्य व्याख्यायाम्, वाराणसी १९८४ ।

२. बही १-१२०

३. वेदान्तसारः अपवाद प्रकरणम्, कलकत्ता १९१५, पृ० १०८

एकमेव यदाभ्नातं भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।

अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥^१

लोके यथा आवर्तबुद्बुदतरङ्गाख्या जलविकारा परस्परं भिन्ना अपि जलमेव न ततो व्यतिरिक्ताः, घटपटादयो विकाराः परस्परं भिन्ना अपि पृथिव्येव न व्यतिरिक्तास्ततः एवमेव शक्तिरूपेण ब्रह्माणो भिन्नत्वेऽपि स्वतोऽभिन्नत्वम् । ब्रह्मण्येकत्वन्तु भेदव्यवच्छेदमात्रं न त्वेकत्वसंख्यायोगरूपम् ।

यथा जगत्कारणस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'^२ ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादि श्रुतिभिः सत्यत्वमेकत्वं ब्रह्मत्वमात्मत्वञ्च प्रतिपाद्यते यथा वागेवार्थं पश्यति, वागेवार्थं ब्रवीति वागेवार्थं निहितं सन्तनोति वाचोह वाक् इत्यादि श्रुतिभिः शब्दरूपतापि प्रतिपाद्यते इति शब्द ब्रह्मैव जगत्कारणम् । तच्च—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं यस्य भासा सर्वमिदं विभानि'^३ इति श्रुत्या स्वप्रकाशमपि । अतएव यदिह त्रीणि ज्योतीषि त्रयः प्रकाशाः स्वरूप-पररूपयोरवद्योतकाः तद्यथा—योऽयं जातवेदा यश्च पुरुषेष्वान्तरः प्रकाशः यश्च प्रकाशा-प्रकाशयोः प्रकाशयिता शब्दाख्यः प्रकाशः तत्रैतत्सर्वमुपनिबद्धं यावत्स्थास्तु चरिष्णु च इति हेलाराजीयस्थाभियुक्तोक्तिः ।

एतदेव च शब्दब्रह्म केनोपनिषदा ब्रह्मपदेन, भागवतेन परमात्मपदेन श्रीमद्भगवद्-गीतया च ईश्वरपदेन प्रतिपादितम् यत् चैतन्यमात्रसत्ताकं अक्रमशब्दतत्त्वं वाचा सक्रमया वर्णपदवाक्यरूपया नाभ्युद्यते । येन च अक्रमेण शब्दतत्त्वेन सक्रमा वागभ्युद्यते तदिदं ब्रह्म यदनात्म भूतमुपाधिभेदविशिष्टमीश्वराद्युपासते तन्न ब्रह्म इति । इदं शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म प्रथमं स्वलिङ्गं त्रिमात्रमोङ्कारं ततोऽक्षरसमाम्नायं ततश्चतुरो वेदान् विरचय्य सर्वं जगद्-व्यरोरचत् । यथोक्तमपि—

अनादिनिघनानित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥^४

शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म च सूक्ष्मप्रणवरूपं परब्रह्मपदेन त्रिमात्रमोङ्कारं च अपरब्रह्मपदेन च व्यपदिशन्ति पुराविदः । तथा च श्रुतिः—

१. वाक्यपदीयम् १-२ ।

२. छान्दोग्योपनिषद् ६-२-१

३. कठोपनिषद् २-१५ ।

४. महाभारतम् शान्तिपर्वणि । मैत्र्युपनिषदि श्लोक २५३ ।

एतद्वैतसत्यकाम परं चापरञ्च ब्रह्म यदोङ्कारः ।^१

अतएव च—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥^२

वैयाकरणाः सिद्धान्ततः शब्दस्य नित्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति । नित्यशब्द एव तैः स्फोटेति नाम्ना व्यवह्रियते यतः अनेनैव लोकेऽर्थप्रतीतिर्जायते अर्थात् अयमेव स्फोटो नित्यः शब्दः सकलबोध्यबोधे सामर्थ्यमेति । अयमेव च ब्रह्मस्वरूपः स्वीक्रियते वैयाकरणैः ।

वैयाकरणशास्त्रप्रणेता महर्षिः पाणिनिः शब्दानां नित्यत्वं स्वीकुर्वता तस्य अद्वैतरूपमङ्गी करोति । महाभाष्ये 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'^३ इति विवेचयता महर्षिणा पतञ्जलिनापि शब्दानां नित्यत्वं प्रदर्शितम् । सकलवस्तु बोधन समर्थः शब्द एवेति वाक्यपदीये ।^४ काव्यादर्शकारमते शब्दप्रकाशेन प्रकाशितेयं धरित्री । यदि जगति शब्दाभिधानं ज्योतिर्न दीप्येत, तदा भुवनत्रयमज्ञानान्धकारे निमग्नं स्यात् ।^५

वैयाकरणशिरोमणिः भट्टोजिदीक्षितोऽपि वैयाकरणसिद्धान्तकोमुद्याः उत्तरार्द्धप्रक्रमे ग्रन्थमध्ये मङ्गलमाचरणीयमिति ध्यायन्—

श्रीत्राहन्तीचणैर्गुण्यैः महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्ठूयमानोऽप्यगुणो विभुः विजयतेतराम् ॥^६

इत्यत्र महर्षिभिरहर्दिवं तोष्ठूयमानोऽप्यगुण इति प्रतिपादयन् परमात्मनो निर्गुणत्वमद्वैतरूपमावेदयति ।

निरुक्तमपि विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्यम् । आचार्ययास्केन तत्र शब्दस्य व्याप्तिमत्त्वं नित्यत्वञ्चोपस्थापयितुं प्रस्तूयते—'व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्य'^७ तत्र व्यापनं व्याप्तिः सा यस्मिन्नस्ति सोऽयं व्याप्तिमान् शब्दः, तस्य भावो व्याप्तिमत्त्वम् ।

१. प्रश्नोपनिषद् ५ प्र० ३ मं० ।

२. महाभारतम् शान्तिपर्वणि । मैत्र्युपनिषदि (६-२२)

३. व्या० महाभाष्यम्-परुषात्तिके ।

४. वाक्यपदीयम् १-१२३

५. इदमन्वतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ (काव्यादर्श)

६. वैया० सि० कौमुदी, वाराणसी १९७५ पृ० १८० ।

७. निरुक्तम् १-१

आचार्य यास्कस्य शब्दव्याप्तिमत्त्वं वैयाकरणानां स्फोटसिद्धान्तं स्मारयति ।

आधुनिकाः भाषावेज्ञानिकाः शब्दस्य नित्यत्वमित्यमङ्गीकुर्वन्ति । शब्दोच्चारणानन्तरं शब्दो निश्चितमेवाकाशमभिव्याप्य स्थितो भवति । आकाशम् 'ईश्वर' इति तत्त्वेनावृतमिति स्वीकुर्वन्ति विज्ञानानुसन्धातारः । शब्दगुणकमाकाशमिति प्रथितमेव । आकाशस्य नित्यावस्थायां सिद्धायां तस्य गुणस्यापि नित्यता सुतरां सिद्धा एव । शब्दस्य व्याप्तिमत्त्वं तु व्यापनशीलायां बुद्धौ शब्दस्य व्याप्तिरिति प्रथमो विचारः । द्वितीयश्च शब्दस्य प्रयोगक्षेत्रं व्यापकम् । 'महान् शब्दस्य प्रयोगविषयः' इति महाभाष्येऽपि प्राप्यते ।

वस्तुतः वाक्यपदीयकाराः व्याकरणागममनुसृत्य नित्यं शब्दब्रह्म शब्दभावेन विवृतं सदर्थभावेन विवर्तते इति अनादिनिघनमिति कारिकया वदन्तः तस्यैव सर्वजगदुपादानत्वं मन्यन्ते । तथा च कारिकायामस्यां ब्रह्मपदेन आनन्दरूपोऽर्थः विवक्षितः न तु व्यापकत्वमर्थः, तस्याक्षरपदेनैवोपादानात् । तद् ब्रह्म आनन्दरूपमत् शब्दब्रह्मपरारूपमगाधसमुद्ररूपम् । तस्य च तरङ्गद्वयीसंवित्तरङ्गः आनन्दतरङ्गश्च । संवित्तरङ्गतः पश्यन्त्यादिमुखेन शब्दमयी सृष्टिरुपजायते, आनन्द तरङ्गतस्तु अर्थमयी सृष्टिरुदेति । इयञ्च सृष्टिः न परिणामरूपा नापि अपूर्वा आरम्भवादानुगुणा किन्तु विवर्तरूपा इति ।

आचार्यश्रीशेषकृष्णः

शब्दब्रह्मचिदानन्दमधिष्ठानमुपास्महे ।

यस्य वर्णाः पदं वाक्यं विवर्ताः सञ्चकासति ॥^१

इति मङ्गलपद्येन चिदानन्दात्मक ब्रह्मणः शब्दात्मकत्वं शब्दानामेव वर्णपदवाचयानं विवर्तत्वञ्च सूचयति ।

निष्कर्षतः कथनमिदं सर्वथा सङ्गतं प्रतीयते यत् व्याकरणे शब्दब्रह्मणः निरूपणं महनीयमस्ति । शब्दब्रह्मणः नित्यत्वं व्यापकत्वञ्च निरुक्तोक्त दिशापि दार्शनिक विचारपथमायाति । यास्काचार्येणात्र शब्दानां व्यापकत्वमुपस्थापयता स्वीया भाषावेज्ञानिकी दृष्टिः प्रदर्शिता । 'अणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके' इति प्रतिपादयता तेन शब्दस्य व्यावहारिकोपयोगो दर्शितः ।

१. व्या० महाभाष्यम् १-१ ।

२. स्फोटतत्त्वनिरूपणम्, बम्बई संवत् १९६९, पृ० १

इत्थं यदेव तत्त्वं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादि शब्दरद्वैतरूपं ब्रह्मसिद्धान्ते नैकवार-
मुक्तम् तदेव तत्त्वं 'शब्द' शब्देनाप्यभिधीयते वाग्वै सम्प्राट् परमं ब्रह्म,^१ 'वाग्वै तत्सर्वम्'^२
इत्यादि श्रुतेः । तदेव च भर्तृहरि अनादिनिघ्नमिति कारिकया प्रतिपादयति ।

अत्र शब्दस्य ब्रह्मतया प्रतिपादनमिदमावेदयति—'तत्त्वं परात्मनि'^३ इति कोषात्
शब्दतत्त्वमित्यत्र तत्त्व शब्दस्य ब्रह्मरूपस्त्रिकालावाध्यत्वरूपो याथार्थ्य रूपो वाऽर्थः । यद्यपि
वेदान्तादि सिद्धान्ते ब्रह्म सत्यादि शब्दैरेव प्रसिद्धं वर्तते तथापि वैयाकरणास्तु शब्दप्रधानतया
'शब्द' शब्देन ब्रह्म इति व्यवहरन्त आनन्दमनुभवन्ति ।

सहायक-आचार्यः
संस्कृत विभागे
जोधपुर विश्वविद्यालयस्य, जोधपुरम्
राजस्थानप्रदेशः

१. बृहदारण्यके ४-१ ।

२. यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यजज्ञपयिष्यत् न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो बागेवंतत् सर्वं विज्ञापयति वाचंमुपास्वेति । (छान्दोग्योपनिषदि
७-१-२)

३. मेदिनीकोषः २६ श्लोक ६

महर्षिः पतञ्जलिः तस्य महाभाष्यञ्च

डा० चन्द्रकान्त शुक्लः

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योग्याकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥^१

वैद्यकीयसुभाषितसाहित्ये अथवा साहित्यिकसुभाषितवैद्यके योगवार्तिकस्यैषा उक्तिः सत्या स्यान्नवा, परं निश्चितरूपेण महर्षिः पतञ्जलिः संस्कृतस्य साहित्याकाशे रविरिव विराजते । अनेन महर्षिणा योगसूत्रस्य निर्माणेन मानवानां चित्तस्य शुद्धीकरणार्थं प्रयतितम्, पुनश्च महाभाष्यस्य निर्माणेन भाषायाः शुद्धप्रयोगार्थं दिशानिर्देशनं कृतम् तथा महर्षिचरक-रूपेण चरकसंहितां निर्माय शरीरस्थमलानां दूरीकरणार्थमुपायाः प्रदर्शिताः । अयं हि महर्षिः शेषनागस्य अवताररूपेणायातः इति विद्यारण्यस्वामिनः घोषयन्ति—

दृष्ट्वा पुरा निजसहस्रमुखीमभेषुरन्तेवसन्त इति तामपहाय शान्तः ।

एकाननेन भुवि यस्त्ववतीर्य शिष्यान् अन्वप्रहीन्ननु स एव पतञ्जलिस्तम् ॥^२

इत्यमेव वैद्यकीयसुभाषितसाहित्ये चक्रपाणः श्लोकमुद्धरन् कथितमस्ति यन्महर्षिः शेषनागस्यावतारभूतः योगसूत्रमहाभाष्यचरकसंहिताः व्यरचयत्—

पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतेः ।

मनोवाक्कायदोषाणां हर्त्तोऽहिपतये नमः ॥^३

भावप्रकाशकारः कथयति यत् यतोऽहि चरकरूपेण गुप्तचररूपेण वा शेषनागः क्षिति-मण्डले आयातः, अतएव स चरकनाम्ना प्रसिद्धः—

१. वैद्यकीयसुभाषितसाहित्यम्—तृतीयोऽध्यायः ।

२. शङ्करदिग्विजयमहाकाव्यम् ५।१५

३. वैद्यकीयसुभाषितसाहित्यम्—तृतीयोऽध्यायः ।

यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः ।

तस्मान्चरकनाम्नासौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥'

यद्यपि विभिन्नग्रन्थेषु चरकपतञ्जल्योः एकत्वं स्वीकृतमस्ति, परं समालोचकाः ऐतिह्यविदश्च प्रमाणयन्ति यत् योगसूत्रकार-पतञ्जलिः अन्यः आसीत् महाभाष्यकारः पतञ्जलिश्च भिन्न आसीत् । इत्थमेव चरकसंहिताप्रणेताऽपि पतञ्जलिः भिन्न एव मन्यते । महाभाष्यकारपतञ्जलिविषये अन्तःसाक्ष्यरूपेण किञ्चित्प्राप्यते । "अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । तत्र सक्तून् पास्यामः ।" इत्यस्मिन् वाक्ये कश्मीरस्य प्रशंसाऽस्ति, अतः स कश्मीरदेशवास्तव्य आसीदिति युधिष्ठिरमीमांसकाः प्रमाणयन्ति, परं बलदेवोपाध्यायेन अस्य मतस्य सविस्तरं खण्डनं कृतमस्ति । ते कथयन्ति यत् प्राचीनकाले छात्राः विशिष्टाध्ययनार्थं कश्मीरं गच्छन्ति स्म, अतएव कोऽपि छात्रः देवदत्तं प्रति कश्मीरगमनाय कथयति । स ववित यत्तत्र गत्वा सक्तून् पास्यामः, किन्तु सक्तूपानं तु कश्मीरे नास्ति प्रसिद्धम् । स छात्रः काशी-प्रदेशस्यास्ति यत्र सक्तूपानं प्रसिद्धमस्ति, छात्रश्च कथयति यत् कश्मीरेऽपि सक्तूपानं कृत्वा अध्ययनं करणीयम् । अनेन रूपेण उपाध्यायमहोदयाः साधयन्ति यत्पतञ्जलिः काशीप्रदेश-वास्तव्यः आसीत् ।

बलदेवोपाध्यायमहोदयाः अग्रे इदमपि कथयन्ति यत् महर्षिः पतञ्जलिः काशीप्रदेशस्य निकटस्थान् प्रदेशानपि सुष्ठु जानाति । स मथुरायाः, कोशम्ब्याः, पाटलिपुत्रस्य च वर्णनं विशेषरूपेण स्थाने-स्थाने करोति । मगधदेशस्य सुवासितशालिना, ब्रीहिघान्येन, नीवारेण च सः पूर्णतया परिचितः अस्ति । अनेके विद्वांसः कथयन्ति यत्पतञ्जलिः मगधप्रदेशवास्तव्यः पाटलि-पुत्रीयः अथवा पाटलिपुत्रनिकटस्थ आसीत्, यतोऽहि स सक्पूशब्दस्यापि नामग्रहणं सर्वत्र करोति । महाभाष्यानुसारं दधिभिश्चितः स तुः दधिग्रन्थ' इति कथ्यते स्म तथा जलभिश्चितः सक्तुः 'उदमन्य' इति नाम्ना ज्ञायते स्म । गुडेन सह पक्वं भ्रज्जितघानाः 'गुडघाना' इति कथ्यते स्म । ब्रह्मणः भोजने दहनः अनिवार्यता भवति स्म । प्रतीयते यत् स मगधदेशात् काशीप्रदेशमध्ये कुत्रापि जन्म लेभे निवासञ्च चक्रे, यतोऽहि तस्य ग्रन्थे अस्यां जनपदस्य आहार-व्यवहाराणां विशेषतया उल्लेखः प्राप्यते ।

महाभाष्यग्रन्थस्यान्तरङ्गपरीक्षणेन तस्य रचनाकालस्यापि विवरणं प्राप्यते । महर्षिणा स्वयमेवोल्लिखितमस्ति यत्तेन राज्ञः पुष्यमित्रस्य यज्ञे आचार्यत्वं स्वीकृतमासीत् । अस्य वर्णनं सः वर्तमानकाले करोति—"प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती इहाधीमहे, इह वसावः, इहं

१. तत्रैव

२. महाभाष्यम् ३.२.११४

पुष्यमित्रं याजयामः ।^१ पुष्यमित्रः काण्ववंशस्य संस्थापकः आसीत् यः बौद्धमतानुयायिनः मौर्यवंशस्य नाशं कृत्वा स्वीयराज्यस्य स्थापनां कृतवान् । सः वारद्वयमश्वमेधयज्ञमकरोत्, प्रतीयते यत्पतञ्जलिः अश्वमेधयज्ञस्यैवोल्लेखं करोति । “अरुणद् यवनः साकेतम् । अरुणद् यवनो माध्यमिकाम् ।^२ इति वाक्याभ्यां प्रतीयते यत् साकेतस्य अयोध्यायाः वा तथा चित्तौरनिकटस्थितमाध्यमिकनगर्याः अवरोधस्य घटना महर्षेः जीवनकाले एव सञ्जाता । श्रीकनाम्ना यवनाक्रामकः ‘मिनाण्डरः’ पश्चात् बौद्धेषु ‘मिलिन्द’ इति नाम्ना प्रसिद्धो जातः । स पञ्जालाफगानिस्तानयोः शासकः आसीत् तथा कालश्च अस्ति ख्रीस्तपूर्वद्वितीयशतकम् । पुष्यमित्रशुङ्गस्यापि अयमेव कालः अस्ति, अतः सिद्ध्यति यत् महर्षिः पतञ्जलिः ख्रीस्तपूर्वद्वितीयशतकस्यासीत् । पतञ्जलेः विविधनामानि प्राप्यन्ते तेषु नागनाथः, वासुकिः, अहितपतिः, फणी, फणिभृत्, गोनदीयः, गोणिकापुत्रः चूर्णकारः पदकारः आदयः उल्लेख्यानि सन्ति परमेतानि नामानि विवादग्रस्तानि सन्ति ।

महर्षेः पतञ्जलेः ग्रन्थोऽस्ति महाभाष्यम् । पतञ्जलिः पाणिनिकात्यायनयोः पश्चाद्वर्ती अस्तीति तु सिद्धमेवास्ति । पाणिनीयसूत्राणि ‘वृत्तिसूत्रम्’ इति नाम्ना निर्दिश्यन्ते तथा कात्यायनस्य सूत्राणि वार्तिकानि वा ‘भाष्यसूत्रम्’ इति कथ्यन्ते । भाष्यमूलत्वेनैव वार्तिकानि ‘भाष्यसूत्रे’ इति अभिधीयन्ते । अनेके समालोचकाः प्रमाणयन्ति यत् “रक्षोद्भागम—लघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इत्यादि वाक्यानि कात्यायनप्रणीतानि सन्ति, यतो हि प्रधानतया पतञ्जलिना वार्तिकानामेव व्याख्या विहितास्ति । “भाष्यम्—कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां विवरणं पतञ्जलिप्रणीतम्”^३ इति न्यासवाक्येन तथा “आक्षेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाष्यम्, तद्धि कात्यायनप्रणीतानां वाक्यानां पतञ्जलिप्रणीत विवरणम्”^४ इति । पदमञ्जरीवाक्येन सिद्ध्यति यत् महाभाष्यग्रन्थः मूलतया वार्तिकानामेव व्याख्यानं करोति । “सूत्राणां सानुत्तन्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः”^५ इति भर्तृहरिवाक्येनापि प्रतीयते यत् भाष्यग्रन्थः वार्तिकेन युक्तोऽस्ति ।

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदेः सूत्रानुसारिभिः ।

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥^६

१. तत्रैव ३.२.१२३

२. तत्रैव ३.२.१११

३. न्यासः पृ० ४

४. पदमञ्जरी पृ० ४

५. वाक्यपदीयम् १।२३

६. काशिका (उपोद्घातः) पृ० ७४ (श्रीनारायण मिश्रः)

अनेन भाष्यलक्षणेन कैयटादयः प्रमाणयन्ति यत् महाभाष्यं मुख्यतया पाणिनिसूत्राणां व्याख्यां करोति, परन्तु भाष्यस्येदं लक्षणं पूर्णतया मान्यं नास्ति । न्यायनिबन्धप्रकाशनामके ग्रन्थे वर्धमानोपाध्यायेन भाष्यस्य लक्षणमित्थं प्रदत्तमस्ति सूत्रबुद्धिस्थीकृत्य तत्पाठनियमविनापि तद्व्याख्यानं भाष्यम् ॥^१ इत्थं महाभाष्यम् पाणिनिसूत्राणामपि व्याख्यानं करोति, एतदतिरिवत् वातिकानामपि व्याख्यानं विदधाति । सः पाणिनेः सिद्धान्तानां पूर्णतया पोषकः अस्ति, अतएव स्थाने-स्थाने कात्यायनस्य खण्डनमपि करोति । व्याकरणदर्शनस्य नु ।^२ सिद्धान्तानां यथार्थनिरूपणं महाभाष्ये प्राप्यते । महर्षेः पतञ्जलेः सिद्धान्तानाधारीकृत्यैव भर्तृहरिणा वाक्यपदीयग्रन्थस्य निर्माणं कृत्वा व्याकरणदर्शनस्य प्रतिष्ठा कृता । पतञ्जलिविषये भर्तृहरि-महोदयस्येदं वक्तव्यं ध्यातव्यमस्ति—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥^३

यद्यपि भाष्यकारः पतञ्जलिः कात्यायनस्य वातिकानां व्याख्याता अस्ति, परं भविष्य-पुराणानुसारं कात्यायनपतञ्जल्योः मध्ये शास्त्रार्थोऽभूत् शास्त्रार्थे च पतञ्जलिः कात्यायनं पराजितवान् । तत्र कथितमस्ति—

चित्रकूटे गिरौ रम्ये नानाधातुविचित्रिते ।

तत्रावसन्महाप्राज्ञ उपाध्यायः पतञ्जलिः ॥

कादयां कात्यायनेनैव तस्य वादो महानभूत् ।

वर्षान्ते च तदा विप्रो महाशास्त्रेण निर्जितः ॥

लज्जितः स तु धर्मात्मा स तुष्टाय सरस्वतीम् ॥

कात्यायनं पराजित्य परां मुदमवाप्तवान् ।

.....महाभाष्यमुद्देरयत् ॥^३

वस्तुतः भविष्यपुराणस्योपर्युक्ते सन्दर्भे कात्यायनपतञ्जल्योः शास्त्रार्थस्योल्लेखोऽस्ति, परमस्य सम्भावना नास्ति । तथापि इदं तु सिद्धमेवास्ति यत्पतञ्जलिः स्थाने-स्थाने कात्यायनस्य खण्डनं करोति । अतएव सः महर्षिपाणिनिविषये कथयति च—“प्रमाणभूत् आचार्यो दर्भपवित्र-पाणिः शुचावकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्ण-नाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण ।”^४

१. तत्रैव

२. वाक्यपदीयम् २।४८६

३. भविष्यपुराणम् ३५।१, ३६।३, ३६।४ तथा ३६।१२

४. महाभाष्यम् १.१.१

पाणिनीयव्याकरणे महाभाष्यस्य स्थानं सर्वोच्चमस्ति । संस्कृतस्य व्याकरणं त्रिमुनि-
व्याकरणनाम्ना ज्ञायते । यद्यपि पाणिनेः सूत्राणां कात्यायनस्य वार्तिकानाञ्च व्याख्यानं महा-
भाष्ये विद्यते तथापि प्रमाणदृष्ट्या पतञ्जलिरेव प्रशस्यः । नव्यवैयाकरणाः अस्मिन् विषये
कथयन्ति च—“यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ।” इति ।

महर्षेः पतञ्जलेः एका प्रमुखा विशिष्टतास्ति तस्याः दृष्टी व्यापकता । यदि कस्यापि
आचार्यस्यायं खण्डनं करोति तत्रापि तम् आचार्यं प्रति तस्य मनसि महान् श्रद्धाभावः
तिष्ठति ।

महाभाष्यस्य या सर्वप्रमुखा विशिष्टतास्ति सा तु तस्य भाषा शैली अस्ति । तस्य
भाषाशैल्यां यादृशी प्रसादमयता न तादृशी संस्कृतसाहित्ये अन्यत्र कुत्रापि दृश्यते । तस्याः शैली
संवादशैली अस्ति । इत्थं प्रतीयते यत्सः स्वशिष्यैः सह वार्तालापं करोति । कथोपकथनमाध्यमेनैव
तेन प्रायः समग्रमपि महाभाष्यं विरचितमस्ति । यद्यपि पाणिनिव्याकरणमतीव गूढमस्ति, परं
पतञ्जलिना भाषाया ईदृशः प्रयोगो विहितोऽस्ति येन महाभाष्यमतीव सरलग्रन्थः प्रतीयते ।
उदाहरणरूपेण एकोऽंशः द्रष्टव्योऽस्ति—“इह केचिच्छब्दाः अवतपरिमाणानामर्थानां वाचकाः
भवन्ति—य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च । पञ्च सप्तेति ऐकनाप्यपाये न भवन्ति । द्रोणः
खारी आढकमिति नैवाधिके भवति, न न्यूने । केचिद् यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः—य एते
जातिशब्दाः गुणशब्दाश्च । तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि । शुक्लो नीलः कृष्ण इति
हिमवत्यपि भवति वटकणिकामाणेऽपि द्रव्ये ।”

महाभाष्ये पतञ्जलिना सर्वत्र सूक्तय अपि प्रदत्ताः सन्ति येन तस्य विवेचनमधिकं
रोचकं हृदयङ्गमञ्च जायते । उदाहरणरूपेण—‘द्विवहं सुबहं भवति, ‘बुभुक्षितं न प्रतिभाति
किञ्चित्’, ‘आम्नान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे’ इत्यादि ।

इत्थं वयं पश्यामो यत् महर्षिः पतञ्जलिः तस्य महाभाष्यञ्च संस्कृतस्य व्याकरण-
शास्त्रे अतीव महत्त्वपूर्णमस्तिः महर्षिं पतञ्जलिं विहाय संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य कल्पनापि
दुर्बारा ।

प्राचार्यः संस्कृतविभागाध्यक्षश्च
राँची कॉलेज, राँची

शब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णो^१ हूकोरन्यतरस्याम्^२ उपर्युक्तानां कर्मविधायकसूत्राणा-
मुपरिविविधैर्वैयाकरणैर्बहुधा व्याख्या कृता वर्तते ।

क्रिययाकर्तुरीप्सिततममेव कर्म स्वीक्रियते । यत्र कर्मणे क्रिया निष्पत्ति, संस्कार,
प्रतिपत्तिर्वा भवति तत्र कर्म ईप्सितं भवति । अन्यत्र तु क्रियैव प्रतीयमानं संदर्शनादि क्रियाया
अपेक्षया ईप्सितं भवति । ईप्सितेन सहानीप्सितमपि कर्म भवति । ईप्सिताद्भिन्नं सर्वमनीप्सितं
भवति । अतः अकथितमपि कर्म अनोप्सित शब्देन ग्रहीतुं शक्यते । केचित् कर्म विशेषनियमेन
निबद्धाः सन्ति ।

आचार्य भर्तृहरिणा ईप्सित कर्मणस्त्रयो भेदाः प्रतिपादिताः सन्ति । यथा—

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यञ्चेति त्रिधामतम् ।

अपि च कर्मण्यन्यानि चतुर्विधानि प्रतिपादितानि यथा—

ओदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्चकर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरेनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्य पूर्वकम् ॥

अनेन प्रकारेण सप्तधाकर्माणि जायन्त ईप्सितस्य भेदजयेषु निर्वर्त्यं विकार्ययोर्विवेचनं
महर्षिणाकात्यायनेन कृतम् । यथा—

“यस्य प्रकृतिः सदसद्वाभवेत् यस्य प्रकृतिरभेदरूपेण आश्रितो न भवति तन्निर्वर्त्यं
कर्मैति स्वीक्रियते । अथवा

‘यः असत्तः जायते तन्निर्वर्त्यं कर्मैति स्वीक्रियते’ अथवा सत्सम्भवेऽपि जन्मना
प्रतीयते तन्निर्वर्त्यं कर्मैति । वैशेषिकदर्शनानुसारम्—असत्तः सदित्योत्पत्तिर्जायते.....परन्तु
सत्कार्यवादानुसारेण सतः सदुत्पत्तिर्जायते उभावपि स्वरूपे जन्मना यस्याभिव्यक्तिर्जायते
तन्निर्वर्त्यं कर्म । यथा हि—

“यस्योपादान कारणन्नास्ति तन्निर्वर्त्यम् । यथा—संयोगं करोति सदप्युपादान-
कारणन्न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यम् ।

यथा—घटं करोति ।^३

यदि प्रकृतिः सदसद्वापरिणामरूपेविवक्षिता भवति, तत्र विकार्यं कर्म भवति ।

१. पाणिनीय अष्टाध्यायी १-४-५२

२. वही १-४-५३

३. व्याकरणमहाभाष्य प्रदीप ३-२-१

विठ्ठलमहोदयस्तु निर्वर्त्य विकार्यकर्मणः असतः विकार्यकर्मणश्च सतः सम्बन्धं स्थापयति ।

“तत्र निर्वर्त्यं यदसदेव जायते यथा ‘घटं करोति’ इति विकार्यं लब्धसत्ताकमेवावस्थान्तरमापद्यते” ।^१

आभासस्योपगमो योग्यदेशे प्रकाशस्योपलब्धिः प्राप्यकर्मणः दर्शने साधिका भवति । अथवा प्रदीपादितोऽभिव्यक्तिर्जायते । अथवा सोढवबोधसमताप्रभृतीनिप्राप्यकर्मणः साधनानि सन्ति । इमानि दर्शनक्रियायाः कारणानि सन्ति । ‘आदित्यं पश्यति’ इति वाक्यात् आदित्याभासः प्राप्यते दर्शनात् [यतोहि दृश्यते] अभिव्यक्तिरपि प्राप्यते प्रत्यक्षरूपेण च समुपलभ्यते । दर्शन क्रियायाः सहशक्तिमपि प्राप्तुं समर्थो यतोहि सहनशीलमस्ति । “निर्वर्त्य-कर्मणि विकार्यं प्राप्यकर्मणोः धर्माः स्वधर्माश्च भवन्ति विकार्यकर्मणि प्राप्यकर्मणोर्धर्मः स्वधर्मश्च भवति । प्राप्यकर्मणि स्वधर्ममात्रं भवति ।”^२

शेषश्रीकृष्णमहोदयस्तु ईप्सितानोप्सितोदासीन्यरूपेण प्राप्यादीनामेषां त्रयाणां निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेत्यादिरूपेण त्रिधा विभक्तवान् । अनेन प्रकारेण नवधाकर्माणि भवन्ति । अत्र च अकथितम्, अन्यपूर्वकञ्चादाय एकादशधा कर्माणि जायन्ते ।

“एवञ्चेप्सितदीनां त्रयाणां निर्वर्त्यादिभेदात् त्रित्वे नवविधत्वम् अकथितान्यपूर्वक-भेदाभ्यां सहैकादशत्वं प्रतिभाति ।”^३

अभिनवगुप्तास्तु विकार्यप्रभृतिक्रमानुसारङ्कार्यपरिणाम धर्मपरिणाम वृत्तिपरिणाम-रूपे चोक्तवन्तः ।

“पूर्वं रूपं हि तिरोदधत् कश्चित् परिणामः काष्ठभस्मवत् स कार्यपरिणाम उच्यते । यस्तु अतिरोधत् स धर्मपरिणामः यः सिद्धाकारतयाभाति सुवर्णस्येव कुण्डलता यस्तु अतिरोधत् साध्याकारत्वेन गच्छति बुध्यते इति यथा स वृत्तिपरिणामः ।”^४

कर्मण इति विवेचने सदसदित्यनयोः परिणामश्च प्रसङ्गात् तदानीं दर्शनक्षेत्रेऽपि अस्य बहुधा वार्ता प्रचलिता आसीत् । अपि च आचार्यभट्टहरेः पाण्डित्यविरोधे केचन जनाः वितर्कितवन्तः । अधोप्येकस्तर्को निदिश्यते—

१. प्रक्रिया कोमुदी भाग १ पृ० ३८३
२. शृङ्गार प्रकाश भाग ३ पृ० १४७
३. पदचन्द्रिकाविवरणहस्तलेख पृ० १६१
४. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृति विमर्शिनी भाग १ पृ० १४५

निर्वर्त्य कारकं नैव क्रिया तस्य हि साधिका
विकार्यमपि भावेन विरोधान्नैव कारकम्
प्राप्यत्वात् पूर्विकावस्था न सा कर्म बुधैर्मता
प्राप्यावस्था क्रिया साध्या साध्यत्वात् साधनं न हि ।^१

विकार्यं कर्म द्विधा विभज्यते प्रकृत्युच्छेदेन सम्भूतं प्रथमम् । गुणान्तरोत्पत्त्या सम्भूतञ्च द्वितीयम् । प्रकृत्युच्छेदादभिप्रायस्तु स्वप्रकृतिविनाशात् सर्वात्मनाविनाशाद्वावर्तते । यतोहि—‘काष्ठं भस्म करोति’ हेलाराजमतानुसारमिदं वाक्यं निर्वर्तस्योप्युदाहरणं वर्तते यदि प्रकृत्याविवक्षा स्यात् । परन्तु प्रकृत्याः विवक्षायान्तु इदमुदाहरणं विकार्यस्यैवास्ति ।

“काष्ठानि भस्म करोति, पूर्ववत् प्रकृतिविकारस्थो—क्रिया सम्बन्धोऽप्युच्यः पूर्वोण तु लक्षणेन निर्वर्त्यमेतत् कर्मप्रकृतेरविवक्षायां विवक्षायान्तु विकार्यम् ।”^२
उक्तञ्च हरिणा—

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चिद् काष्ठाविभस्मवत् ।

किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥

‘काष्ठानि दहति’ इत्यत्र विकार्यं सामर्थ्यगम्यमस्ति । यदि प्रकृतिः स्वस्वरूपं न जहाति तथा कस्यापि गुणस्य सन्निधानात् विकृतवती न प्रतिभाति अतस्तस्योपलक्षितमपि कर्म विकार्यं भवति । यथा ‘सुवर्णकुण्डलं करोति’ यद्यपि सांख्यमतानुसारमस्मिन् वाक्येऽपि विकार्य-मपूर्वमस्ति तदपि प्रत्यभिज्ञानात् लोके तदैकरूपेणमत्वा मात्रगुणान्तरस्यभेदः स्वीक्रियते । अतो गुणान्तराधानात् यत्रान्यद् व्यपदेशः स्यात् तत्रापि विकार्यकर्म भवति ।

निर्वर्त्यविकार्ययोः सम्बन्धिनो यत्र प्रत्यक्षानुमानरूपेण न प्रतीयते तत्र प्राप्यकर्म भवति यथा—‘आदित्यं पश्यति’ अस्मिन्वाक्यादादित्ये दर्शनक्रिययाकोऽपि विशेषोविकृतो वा प्रत्यक्षानुमानाच्च न प्रतिभाति ।

केषाञ्चिन्मते प्राप्यकर्मैवाभावो यतोहि क्रियाकृतविशेषस्तु सर्वत्रोपलभ्यते कुत्रचित् सूक्ष्मरूपेण कुत्रचिच्च स्थूलरूपेण दृश्यते, इतो विरुद्धः कैयटमहोदयस्य विचारोऽस्ति । प्राप्यत्वं तु सर्वत्र कर्मणि क्रियातः प्राप्यमाणानि सन्ति । केवलमवान्तरविवक्षया कर्माणि त्रिधा विभक्तानि ।

“तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोऽस्ति क्रिययाप्राप्यमाणत्वात् अवान्तरविवक्षायान्तु त्रैविध्यमुच्यते ।”^३

१. पुरुषोत्तमदेवस्यकारकचक्रे उद्धतम् पृ० १०६

२. वाक्यपदीयसाधनसमुद्देशहेलाराजोद्यटीकायां कारिका ५०

३. व्याकरणमहाभाष्यप्रदीप ३-२-१

प्राप्यमाण कर्मणः क्रियासिद्धावधौ निर्दिष्टः साधनभावः स्वीक्रियते—

आभासोपगमो व्यक्तिः सोढत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवस्थिताः ॥^१

अस्यायमाशयो यदुपरिनिर्दिष्टाः कर्मभेदाः कारकोपाधि प्राप्तुं नार्हाः । यतोहि निर्वर्त्यम् असतः जायते सः स्वयमेव क्रियाकृतः क्रियातः पूर्वं तस्य सत्तानासीदिति विकार्यं प्राप्यञ्च क्रियायाः साध्यानि अतस्ते साधनानि भवितुं नार्हन्ति । पुरुषोत्तमदेवानुसारम् अस्याक्षेपस्योत्तर-मस्तियन्निर्वल्यादिषु स्वगतोऽपि व्यापारो भवति तद्व्यापारस्याधारे कर्मापि कारकं स्वीक्रियते ।

विकार्यकर्मणि धातूपात्तफलाश्रयताया अभावस्य शङ्कापि उत्थापिता परन्तु भट्टोजिदीक्षितमहोदयेरस्याः समाधानं प्रकृतिविकृतावभेदविवक्षायाः आधारेण फलाश्रयं मत्वा कृतम् । अथवा “काष्ठानि विकुर्वन् भस्म उत्पादयति” अस्मिन् रूपे अर्थं विधाय आश्रयता सिद्ध्यति ।^२

ईप्सितकर्मण उदाहरणं पयः पिबति तथा अनीप्सित कर्मणः विषं भक्षयतीति । औदासीन्यस्य अथवा तटस्थस्य प्राप्यकर्मणश्चोदाहरणं हेलाराजमतानुसारं ‘ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलं स्पृशति’ इति भवितव्यम् ।

औदासीन्येन यत्प्राप्यम्—

यथा—“ग्रामं गन्तुः वृक्षमूलादि.....”^३

परन्तु महाभाष्यकाशिकाप्रभृत्याधारेण इदम उदाहरणमनीप्सितस्य भवितव्यम् । वस्तुतः अस्योदाहरणः—

‘पन्थानं गच्छति नदीं तरति’ इदमस्थित कर्मास्ति अस्येप्सितानीप्सिततो भेदोऽस्मिन् रूपे कृतोऽस्ति यदास्थिते क्रियायाः द्वे रूपे भवतः संज्ञान्तरेण कर्मणोऽभिप्रायः अकथित-कर्मतो वर्तते । अकथित कर्म च संस्कृतव्याकरणे परिगणितम् । अन्यपूर्वकस्य चोदाहरणम् अक्षान्दीव्यति इत्यस्ति ।

एवञ्चाष्टाध्यायिमहाभाष्ये प्रदीपोद्योत वाक्यपदीयशृङ्गारप्रकाशादिग्रन्थदृशा कश्मोरशैवदर्शनानुसारं तथा पुरुषोत्तमदेवकारकचक्रदिशा कर्मणो विषये कर्मणो भेदादि विषये च विचारितम् । अनेन वैयाकरण कर्म विषयः साधुः सुस्पष्टितः ।

डी० १२।२१ नीची ब्रह्मपुरी
बांस फाटक वाराणसी (उ० प्र०)

१. वाक्यपदीयम् ३-५३

२. शब्दकोस्तुभ १-४-४६

३. वाक्यपदीयसम्बन्धसमुद्देशहेलाराजीय टीकाकारिका ४६

व्याकरणस्य व्यावहारिकता

- डॉ० बोधकृमार झाः

१. व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वोपपादनम्-

शरीरे वातपित्तकफमलानां वैषम्ये ज्वारिदिरोगसामर्थ्यम्, औषधादिषु च दोषनिवृत्तिसामर्थ्यं विज्ञाय परेषामुपदेशाय यथा चिकित्साशास्त्रं निबद्धं, यथा चान्तःकरणे रागेष्वद्विषादिदोषाणां कालुष्यक्लेशसामर्थ्यं, शमदमोपरतितीक्षावैराग्यादीनाञ्च दोषोपशमसामर्थ्यं विज्ञाय तदुपदेशाय वेदान्ताद्याध्यात्मशास्त्रं निबद्धम्, तथैव वाङ्मलानां भ्रष्टसंस्कारसाधूनां शब्दानाम् अशुद्धिदोषाणां पापसामर्थ्यम्, साधूनाञ्च पुण्यसामर्थ्यं विज्ञाय साध्वसाधुविवेकज्ञानार्थम् उत्सर्गापवादलक्षणं व्याकरणशास्त्रं भगवता कारुणिकेन पाणिनिना निबद्धम्। एवञ्च यथा चिकित्साशास्त्रस्य रोगनिवृत्त्या कायशुद्धिः प्रयोजनम्, यथा चाध्यात्मशास्त्रस्य रागद्वेषादिदोषकालुष्यनिवृत्त्या अन्तःकारणशुद्धिः प्रयोजनम्, यथा व्याकरणशास्त्रस्यापभ्रंशदोषनिवृत्त्या शब्दसाधुत्वज्ञानं साक्षात् प्रयोजनं पर्यवस्यते। तदाह हरिः-

“ 'कायवाग्बुद्धिविषया ये मला समवस्थिताः।

चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्ध्यः॥”

अत्र लक्षणं नाम व्याकरणशास्त्रम् 'इको यणचि' - इत्यादिसामान्यविशेषलक्षणरूपव्याकरणेन वाङ्मलापनयनजन्या विशुद्धिर्वाचो भवतीति यावत्। तेन च व्यावहारिकत्वं सिद्धम्।

पुरस्तात् परिदृश्यमानोऽपि पदार्थस्तावन् परिज्ञायते, यावत्तस्य वाचकः सञ्ज्ञाशब्दः केनापि विशेषज्ञेन न बोद्ध्यते। बोधिते तु सञ्ज्ञाशब्दे तदर्थस्य विविक्तं स्वरूपं सम्यक् निश्चीयते- 'तदिदं वस्तु' इति। अत एव तत्रभवत आचार्यस्य पाणिनेरिदमादिमं सूत्रम् - 'वृद्धिरादैच्' इति। अथ च, सङ्गीतशास्त्रमध्यापयन् कुशलो गाधकः षड्ज- मध्यम्- धैवतादिसप्तस्वराणां दुरवधारं स्वरूपम्, तेषाञ्च मात्रविशेषं तालं वा सङ्गीतशास्त्रसङ्केतितेन शब्देनैव वेणु- वीणा- मृदङ्ग- मुरजादिलयैः प्रबोधयति शिक्षमाणान्। सञ्ज्ञाशब्दे प्रत्यभिज्ञाते सत्येव प्रत्यभिजानाति तत्र भगवान् रामचन्द्रः- 'सोऽयमात्मजो

१. वाक्यपदीयम्- ब्र० का०- १४७ का०।

२. पा० अ०- ६/१/८८।

३. पा० अ०- १/१/१

४. निषाद- ऋषभ- गान्धार- षड्ज- मध्यम- धैवत- पञ्चमेति सप्त स्वराः।

रघुवंशमणिर्लवोऽयं कुशो वेति', परिचिनोति च सम्राट् दुष्यन्तः - भारतसौभाग्यभालो भरतोऽयमिति । पांसलुपादो गोपालको हालिको वाहीको वा गोबलीवर्दादींश्चारयन् नयन्नानयन रथे वहन् वा डित्य-डवित्येत्यादिसञ्ज्ञाभिः सम्बोधयन् प्रवर्तयति निवर्तयति वा । यः कञ्चनार्थविशेषः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा बोधविषयो भवति, स सर्वः शब्दानुबद्धः शब्दात्मकस्वरूप एव निर्धारितो भवति । प्रवृत्तिनिवृत्ति-रूपसर्वव्यवहारस्य विश्वजनीनस्य शब्दाधीनत्वमेव । अद्यत्वे तु सप्तद्वीपा वसुमतीयं दूरसञ्चार-साधनैराकाशवाण्यादिभिः साक्षादेवं सम्पर्कसूत्रे सुगृथितेति शब्दस्य विश्वव्यवहारनिबन्धनत्वे कस्यापि कापि न संशीतिः । तादृशस्य विश्वव्यवहारनिबन्धनस्य शब्दस्यानुशासनरूपस्य व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वं स्पष्टतामयते ।

श्रूयते हि ' ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ' इति । निष्कारणो हि दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत् । कार्यतेऽनुष्ठाप्यतेऽनेनेति कारणं फलम् । ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः । तथा च साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोऽयं धर्मो नित्यः सन्ध्योपासनवदित्यर्थः । व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वं चाङ्गत्वेन संस्तवादुपकारकत्वाद् वा इदं हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदपदार्थविशेषनिर्णये समुपयुज्यते । मन्वादिस्मृतिष्वपि अङ्गाध्ययनविधिः प्रसिद्ध्यति । ' स्मृत्यनुरोधनाच्च ' ब्राह्मणपदं त्रैवर्णिकोपलक्षणमिति बोद्धव्यम् । तथा च सन्ध्योपासनादिवत्साङ्गवेदाध्ययनतदर्थज्ञानरूपोऽयं धर्मो नित्यः, इति नित्यस्याकरणे प्रत्यवस्तत्करणे च तदभावं, तथा व्याकरणाध्ययनस्याननुष्ठानेऽनुष्ठाने च बोद्धव्यं भवति । तदेवं व्याकरणाध्ययनस्य नित्यकर्मत्वात्, नित्यकर्म, नित्यकर्मणश्च सर्वत्र व्यवहारिकत्वमपि नित्यं व्याकरणस्याऽऽयाति ।

व्याकरणञ्च साधुशब्दानामन्वाख्यायकम् साधूनामिदमन्वाख्यानमिति भाष्योक्तेः, मृजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीत्यादिभाष्याच्च ' साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृति ' रिति ' हरिणोक्तत्वाच्च । साधुत्वञ्च वैयाकरणमते पुण्यजनकत्वम्- एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति श्रुतेः ' , ' क्रतु विषये नानृतं वदेदि ' ति श्रुतौ अनृतपदेनार्थानृतशब्दानृतयोरुभयोरपि ग्रहणस्य मीमांसायां

५. पातञ्जलमहाभाष्यम्, पस्पशाह्निकवाक्यम् ।

६. ततः परं छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ।। (मनुस्मृतिः)

७. कलौ न क्षत्रियाः सन्ति कलौ नो वैश्यजातयः ।

ब्राह्मणाश्चैव शूद्राश्च कलौ वर्णद्वयं स्मृतम् ।। (स्मृतिलोकः)

८. वाक्यपदीयम्, १/ १४१ ।

९. महाभाष्यम्- ६/१/४८ ।

निर्णीततया शब्दानृतत्वस्य पुण्यजनकत्वरूपत्वाच्च । तदृशशब्दानुशासनत्वादस्य स्मृतित्वम् । स्मृति-शब्दः कर्मसाधनः, स्मर्यते इति स्मृतिः । तथा च स्मृतित्वं स्मरणविषयत्वरूपं, तच्च प्रतिपाद्ये धर्माऽधर्मा-दावस्ति, न तु तत्प्रतिपादके शब्दसन्दर्भरूपग्रन्थे । किन्तु विषयगतस्मृतित्वस्य ग्रन्थे आरोपेण मन्वादिकृतग्रन्थेष्वपि स्मृतिव्यवहारः । यद्वा स्मृतिशब्दः करणसाधनः, स्मर्यन्ते ज्ञायन्ते धर्माधर्मादयो लोकतो दुरवधारविषया यया सा स्मृतिरिति । यथा च श्रुतिप्रतिपादितो लोकतो दुरवधारधर्मादिबोधको राजवंशवर्णनादिरहितो मुनिप्रणीतग्रन्थः स्मृतिरुच्यते । पाणिनीयमपि वैयाकरणसिद्धान्तानुसारेण पुण्यजनकत्वरूपसाधुत्ववतां शब्दानामुपदेशकतया स्मृतिपदवीमारोहति । व्यवहारे च तदेव प्रसिद्ध्यति, यस्य प्रामाण्यं निःसन्दिग्धं भवति । 'वेदाः प्रमाणमि' तिवद् वेदमूलकत्वात्स्मृतेरपि प्रामाण्यं सम्मतम् । साधुशब्दानां धर्मसाधनत्वव्यवस्थायै तद्वोधकपाणिनीयव्याकरणस्याविच्छिन्न-शिष्टसदाचारनुस्मृतपूर्वस्मृतिमूलत्वेन प्रामाण्यमुपपन्नम् ।

अत्रेदं बोद्धव्यम्- शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकज्ञानकरणमिदं शब्दानुशासनं नाम व्याकरणस्मृतिः । असाधुभ्यो विविच्य साधुशब्दनिर्वचनमस्याः प्रतिपाद्यो विषयः । सा चैषा प्रवाहिनित्या अविच्छिन्नस्वरूपा । पूर्वपूर्वशिष्टानां काले काले विच्छेदेऽपि तेषां व्याकरणानां 'शिष्टानामविच्छिन्नसाधुशब्दसंमुदाचारदर्शनेन' स्मृत्वा यथोत्तरं लक्ष्यैकचक्षुष्कैः प्रतिभानवद्भिरिन्द्रचन्द्रस्फोटायनप्रभृतिभिराचार्यैः यथाकालं विरच्यमानं तत्तद् व्याकरणं स्मृतिरूपमेवेति व्याकरणस्वरूपस्य न जातु विच्छेदः । यथा भक्ष्याभक्ष्यगम्यादिविधनिषधविषयाः स्मृतयोऽनादिपरम्परातः सन्त्युपनिबद्धाः, तथा वाच्यावाच्यसाध्व-साधुशासनविषयेयं व्याकरणस्मृतिरपि । पूर्वपूर्वाचार्यैः निबद्धमानं यद् व्याकरणं तदपि श्रुतिषु सिद्धान् शिष्टसमुदाचारप्राप्तान् साधुशब्दनालक्ष्य वेदवेदाङ्गतात्पर्यप्रकाशनाय शब्दतदर्थसाधुत्वनिर्वचनपरं वेदमूलं स्मरणमेव नापूर्वं कल्पितम् । इत्थं हि व्याकरणस्य स्मृतित्वाद् व्यावहारिकत्वं तस्योपपन्नम् । कः शब्दः पुण्यजनकः, को वा नेति लोकतोऽवधारयितुमशक्यस्य व्याकरणस्मृतिद्वारैव ज्ञात्वाऽस्माभिः व्यवह्रियते । कात्यायनमुनिनापि स्पष्टमुक्तम्- "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनिर्णयः" इति । भगवतः पाणिनेर्व्याकरणशास्त्रप्रणयनप्रवृत्तिरपि शब्दानां पुण्यजनकत्वरूपसाधुत्वज्ञापनार्थैव, न तु शक्तिज्ञापनाय । 'लः कर्माणि०' " इत्यादावर्थनिर्देशस्तु लादीनां कर्माद्यर्थपरत्वे एव साधुत्वमिति बोधनायेति ज्ञेयम् । वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवानिति वाशिष्ठरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दसाधुत्वविचाराय

प्रवृत्तं व्याकरणं तु औपनिषदं ब्रह्म अपि प्रापयति । तदाह हरिः-

“ तद्व्याकरणपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सतम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ।।” इति ।^{१२}

तद् व्याकरणम् अपवर्गस्य अज्ञानबन्धदुःखान्मोक्षस्य ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य द्वारम् अर्थात् साधनम् अस्ति । तथाहि व्याकरणेन साधुशब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगादभिव्यक्तधर्मविशेषेण शुद्धान्तःकरणो वैयाकरणो यथोत्तरमभ्यासपिरपाकात् प्रथमं व्यञ्जकध्वनिधर्मवर्णपदवाक्यातिरिक्तां हृदिस्थां मध्यमां वाचं स्फोटायामखण्डां साक्षात्करोति, ततस्तदस्याः प्रकृतिं नाभिदेशस्थां पश्यन्तीं प्रतिभारूपां संहतक्रमरूपां वाचं साक्षात्करोति, ततश्च भावनाभ्यासदृढतरसंस्कारबलात् प्रत्यस्तमितवर्णादिक्रमोल्लेखां मूलचक्रस्थां परां वाचं पश्यन्त्याः प्रकृतिं ज्ञानरूपशब्दब्रह्मरूपां साक्षात्करोति । त्रयी वागिति मन्वानां कृते तु अनावृता विशुद्धा पश्यन्ती एव परास्थाने बोद्धव्या । ‘ तदक्षरं शब्दरूपं सा पश्यन्ती हि परा हि सा ’^{१३} इत्याभियुक्तोक्तेः । एवञ्च सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमक्रमेण वैयाकरणः वर्णादिक्रमोपसंहारेण ज्ञानरूपशब्दब्रह्मणः स्वात्मना सहाभेदज्ञानवान् शब्दपूर्वं योगं लभते । ततश्च ब्रह्मात्मयैक्यज्ञानान्मोक्षः । तदाह -

“ शब्दपूर्वेण ज्ञानेन लभते ज्ञानमीदृशम् ” ।^{१४} इति ।

तदेवं व्याकरणं हि मोक्षपदाय प्रवेशद्वारम् वैयाकरणः साधुशब्दराशेर्ज्ञानपूर्वकप्रयोगेण शुद्धान्तःकरणो व्याकरणेन द्वारेण मोक्षपदे सुखं प्रविशतीत्याशयः । किञ्च मोक्षप्राप्तेः सोपानस्य विद्याश्रेण्याः प्रथमपदन्यासभूमिः सरलराजमार्गश्च व्याकरणम् । तदुक्तं हरिणा-

“ इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धसोपानपर्वणम् ।^{१५}

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ।।” इति ।

तथाहि मोक्षमारुरुक्षोः मुनेः मोक्षस्य सोपानपरम्पराया विद्याश्रेण्या यानि पर्वाणि चतुर्दशविद्याविभागाः सन्ति, तेषु मूलभूतं प्रथमं पदन्यासस्थानमिदं व्याकरणप्रस्थानम्, सर्वासां विद्यानां साधुशब्दोपगृहीतत्वात् । शब्दशास्त्रं गृहीत्वैव शब्दविग्रहणामुत्तरोत्तरविद्याशृङ्खलानां सुखेन ज्ञानप्राप्तेः सुकरत्वात् । किञ्चेयं हि

१२. वाक्यपदीयम्- २/२४ ।

१३. शिवदृष्टिः - व्याकरणमतानुवादप्रकरणे ।

१४. स्मृतिः ।

१५. वाक्यपदीयम्- २/१६ ।

शब्दविद्या मुमुक्षूणां कृतेऽविनाभूतोऽकण्टकः सुगमः सरलो राजमार्गः सर्वासु विद्यासु राजमानो मोक्षस्यानपेक्षं साक्षात् साधनम् । तदाह-

“ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छती” ति । ”

तदेवं पुरुषार्थचतुष्टयेषु सर्वोत्कृष्टस्य मोक्षाख्यपुरुषार्थस्याऽवाप्तयेऽपि व्याकरणस्य साक्षात्साधनत्वेन व्यवहितयोग्यत्वाद् व्यावहारिकत्वं व्याकरणस्यावगतं भवति ।

२. व्याकरणस्य व्यवहारे साक्षादुपयोगाः-

तदित्थं व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वमुपपाद्यानन्तरं व्याकरणस्य व्यवहारे साक्षात् उपयोगाः केचन प्रदर्श्यन्ते, येषु व्याकरणमुज्झित्वा विकल्पावसरो नास्त्येव । याज्ञिकाः पठन्ति-^{१६}

“ दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात्, घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूक-
मनरिप्रतिष्ठितम् । तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति । द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितम्” इति ।

तथाहि नामकरणे अधिकारिणः पितुर्ये त्रयः पुरुषाः पितृपितामहप्रपितामहरूपाः, ताननु कायतिअभिधत्ते इति त्रिपुरुषानूकम्, अनरिप्रतिष्ठितम् = अरिभिन्ने मित्रादौ प्रसिद्धम्, द्व्यक्षरं वा नामं कर्त्तव्यं भवतीति यावन्नास्ति व्याकरणस्योपयोगः, परं घोषवदादि, अन्तरन्तःस्थम्, अवृद्धम्, तद्धितं विहाय कृतं नाम यद् भवेत्तदर्थं व्याकरणशास्त्रमेव शरणम्, विशेषतस्तत्रापि तद्धितहाने कृदुपादाने च । तथाहि प्रसिद्धेषु षोडशसु संस्कारेषु नामकरणसंस्कारे व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वं स्फुटमायाति ।

भारतीयः समस्तः सांस्कृतिको व्यवहारो वेदमयः । तदा तदा मानवजीवने व्यवहारे आचारे-विचारे च सर्वत्र वेदस्य व्यवहारः आनुभविकः । तादृशस्य वेदस्य संरक्षणं व्याकरणप्रयोज्यम् । अत एव भगवता पतञ्जलिनोक्तम्-“ रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्” इति ।^{१७} तथाहि भाषायामदृष्टा लोपागमवर्ण-
विकाराश्छन्दसि दृश्यन्ते । ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येरन् । वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी तदेव रूपं स्थापयति । तत्र लोपोदाहरणम्-त्मना देवेषु विविदे मितद्दुः । त्मना आत्मनेत्यर्थः । अत्र “
मन्त्रैष्वाङ्ग्यादेरात्मनः” इत्याकारलोपः । आगमो यथा - देवासः, ब्राह्मणासः । “ आज्ञसेरसुकु”^{१८}

१६. ब्रह्मविन्दूपनिषद् ।

१७. गृह्यकारवचनम् ।

१८. महाभाष्यपस्पशाह्निकम् ।

१९. पा० अ० - ६/४/१४१ ।

२०. पा० अ० - ७/१/५० ।

इत्यसुगागमः। वर्णविकारो यथा- गृष्णामि ते सौभगत्वाय। अत्र "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" "हस्येति वक्तव्यम्" इति भकारः।

तत्रैव ऊहकृतेऽपि व्याकरणस्योपयोगो नितराम्। तथाहि, यत्राङ्गजातं सम्पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः, यथा दर्शपूर्णमासौ। यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः, यथा- सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः - इति विहितो यागः। अत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकाङ्क्षायां तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते। वैदिके करणे तादृशानामेवाङ्गनामपेक्षितत्वात्। तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात्। तद्विशेषस्य चैकदेवतात्वादिना शक्यज्ञानत्वात्। तस्मात् "प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या" इति पूर्वमीमांसायां स्थितम्। तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावसम्भवे निवृत्तिः। यथा प्राकृतावघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्णलेष्वसम्भवादवघातस्य निवृत्तिः। मन्त्राः अप्यङ्गम्। तेषाञ्चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं कार्यम्। तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चेद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्सनस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः। यथा- "अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्" इत्यवघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु। यस्य त्वेकदेशस्याभिधेयं नास्ति, तस्य तावन्मात्रं निवर्तते। यथा - "अग्नेय त्वा जुष्टं निर्वपामि" इत्यस्य मन्त्रस्यावयवभूतं देवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्येण निवर्तते, अग्नि शब्दे च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोऽपि निवर्तते। अकारान्तेतराप्रकृतिसन्निधानेनैव हि एकास्य सम्प्रदानं वाच्यम्, अकारान्तात्तु यशब्दस्य। ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तमनय इत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊहम्। सोऽयं प्रकृत्यूहः। एवं लिङ्गस्य क्वचिदूहः, यथा - "देवीरापः शुद्धाः स्थ" इत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः। तस्याज्ये ऊहः देवाज्यशुद्धमसि - इति। एवं प्रत्ययादीनामप्यूहः कर्तव्यः। तत्सर्वञ्च व्याकरणाधीनम्, तद्विना विभक्तिलिङ्गादीनामुहनस्य करणमसम्भवम्।

अध्ययनमध्यापनश्चास्माकं वृत्तिः। तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः। वैदुष्यञ्च साध्वसाधुविवेकः। स च न प्रतिपदपाठदिना सम्भवति, शब्दानामान्यात्। एवं हि श्रूयते - "बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम" इति।^{२१} तस्मात् उत्सर्गावादारूपलक्षणद्वारा तद्वदोधने लाघवम्। उक्तञ्च भर्तृहरिणा-

"प्राप्तरूपविभागायाः यो वाचः परमो रसः।

यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जसः।। इति^{२२}

२१. सि० कौ० तत्त्वबोधनी, ५९२ पृ०।

२२. पातञ्जलमहाभाष्यम्- पस्पराहिकम्।

२३. वाक्यपदीयम् का०-२, कारिका- १२।

एवं हि लघुनोपायेन व्याकरणरूपेण साधुशब्दौघान् वयं जानीमहे - इति नूनं व्याकरणस्य व्यावहारिकत्वम् ।

एवमेव वैदिकेषु वाक्येषु लौकिकेषु च निस्सन्दिग्धता परमावश्यकी, तद्विना वयं प्रतिबन्धीमहे । उदाहरणस्वरूपं वैदिकमेकं वाक्यम् - "स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेते"ति । तत्र सन्देहो जागर्ति- कर्मधार-योऽयं बहुव्रीहिर्वा-इति । तत्र कर्मधारयपक्षे पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्त्वती बिन्दुमती गौरेवाभिधीयते, स्थूलापि सैव, बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु । बहुव्रीहौ तु स्थौल्यं पृषत्त्वेवेति । गौस्तु स्थूला कृशा वेत्यानादाः । तत्र लकारकारे उदात्तत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिं व्याकरणं निश्चाययति । ततश्च निश्चयेन प्रतिबन्धात् संशयानुत्पादः । अनेन प्रकारेण व्याकरणद्वारा सन्देहरहित्येन जनानां प्रवृत्तिर्जायत-इति व्याकरणस्य व्यावहारिकताया निदर्शनत्वेनावगन्तव्यं भवति ।

सङ्कल्पमूलः कामो वै - इत्याभियुक्तोक्तेः सर्वेषां काम्यकर्मणां नैमित्तिककर्मणां क्वनित्यकर्मणाञ्चारम्भः सङ्कल्पवाक्येनैव भवति, तथैव व्यवहारात्, तथैव च शास्त्रानुशासनात् । वाक्ये चास्मिन् चरमांशे प्रयोक्तव्यं तिङन्तपदं फलावप्तयेऽतीव महत्त्वास्पदम् । सति तत्र परस्मैपदे फलं परस्मै, सत्यात्मनेपदे चात्मने भवतीति व्याकरणमात्रगम्यम् । उक्ते काम्यकर्मणि भवति नानावस्था । कदाचिद् यजमानः स्वयं यजते, फलञ्च स्वयमेव लभते । कदाचिद्धि पुरोहितं वृत्वा तेनैव कर्म सम्पादयति, फलञ्च स्वयमश्नुते । कदाचिच्च कश्चिन्निनान्तोऽशक्तः, सङ्कल्पमपि कर्तुमसमर्थो जनो यदा भवति, तदा तत्कृतेऽन्य एव सङ्कल्पते, पुरोहितञ्च, वृणोति । इत्थं नानावस्थासु कथंविधं सङ्कल्पवाक्यं तिङन्तेष्वटितं प्रयुञ्जीत, यतो वाच्छसिद्धिर्ध्रुवम्भवेदित्येतदर्थं व्याकरणस्य नैकानि परस्मैपदात्मेपदविधायकानि सूत्राणि समालोडनीयानि भवन्ति । एवं हि दृश्यते लोकेऽपण्डितः पुरोहितो यथा तथा वा सङ्कल्पवाक्यं ब्रुवाणः कर्मणः फलं सम्यक्तया नोपभोजनयितुं प्रभुर्भवति । तस्मात् 'करिष्यामि, कारयिष्यामि, करिष्ये, कारयिष्ये' - इति तिङन्तपदानां समुचितव्यवहारस्य व्याकरणमतोवोपयुज्यते व्यवहारे । पातञ्जले महाभाष्ये वर्तते- १४

"दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।" इति ।

शिक्षाग्रन्थेषु अपीदमुपलभ्यते अत्र मिथ्याप्रयुक्तः यदर्थं प्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन् तमर्थं नाहेत्यर्थः । वागेव वज्रः हिंसकत्वात्, यजमानं हिनस्तीति । यथाध्वर्युकृताद्धोमाद् यजमाने धर्मोत्पत्तिः, एवमध्वर्युकृतादपशब्दप्रयोगाद् यजमाने प्रत्यवायोऽपि । यथा

च - इन्द्रशत्रुशब्दोऽत्र । पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं चकार । तत्र चेन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत् तथा भूतः सन् वर्धस्वेति प्रतिपादयितुं 'इन्द्रशत्रुवर्धस्व' इति प्रयुक्तम् । ण्यन्ताच्छदेरौणादिकः क्रुन् । प्रज्ञादिगणे निपातनाद्धस्वः । इन्द्रशत्रुत्वस्य विधेयत्वात् सम्बोधनविभक्तिः, तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात् । अत एव राजन् युध्यस्व, राजा भव युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैव प्रयोगः । राजत्वस्य सिद्धत्वे सम्बोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेऽपीति । एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते २५ वक्तव्ये प्रमादादाद्युदात्तः किलोक्तः । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वेरेण २६ बहुव्रीह्यर्थो लब्धः । इन्देहि धातोरौणादिके "ऋजेन्द्र" २७ इत्यादिना रन्प्रत्यये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तेनेन्द्र एवास्य हिंसकः सम्पन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदेवं यज्ञादीनां विपरीतं फलमन्यथा वा फलं मा भूदित्येतदर्थं व्याकरणस्य प्रासङ्गिकत्वं वरीवर्त्ति ।

“ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने । २८

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः । । ” इति ।

स्मृतेरस्मिन् पद्ये कथमभिवादनं विधेयमिति निगदितम् । तदेवं प्रत्यभिवादानाय भगवता पाणिनिनापि “प्रत्याभिवादेऽशूदे” २९ इति सूत्रं प्रणिनाय । अभिवादश्च 'दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादीति, उरस्समं क्षत्रियः, मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शुद्रः' इत्यभियुक्तोक्तिः । ३० प्रत्याभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो विधीयते तदुक्तसूत्रेण । तथाहि- 'अभिवादये देवदत्तोऽहम्' - इत्यभिवादवाक्यम्, प्रत्याभिवादवाक्यञ्चास्य आयुष्मान् भव देवदत्त ३ इति सम्पद्यते । तदेवं प्लुताऽप्लुतज्ञानाय व्याकरणस्याऽऽवश्यकत्वं जायते । व्यवहारे चाभिवादप्रत्याभिवादयोः सर्वत्र दृश्यमानत्वात् व्याकरणस्य च तदुपयोगित्वाद् व्यावहारिकत्वं तस्योपपद्यते ।

यजने याजने चापि व्याकरणविदुषामेवाधिकारः । याज्ञिकाः पठन्तिः प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति । यद्यपि प्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते, यथापि यदि आधानादनन्तरं यजमान उदरव्यथावान् स्याद्यदि वा सर्वतंसमध्यं तस्य महती विपत्स्यात्तदा नैमित्तिकी पुनराधारेष्टिं विधायं

२५. समासस्य- ६/१/२२३ (पा० अ० सू०) ।

२६. बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् - ६/२/१ (पा० अ० सू०) ।

२७. उणादिसूत्राङ्कः- १९६ ।

२८. मनुस्मृतिः ।

२९. पा० अ०- ८/३/२३ ।

३०. आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् ।

तत्रेदमाम्नातं- "प्रयाजाः सविभक्तिकाः" इति । तत्र केवलविभक्तेः प्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतिराक्षिप्यते । सा चाग्निशब्दरूपा न तु या काचित् । निरुक्ते ३१- 'अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजाः' इति प्रश्नमवतारं मन्त्रवर्णादीनुदाहृत्य "आनेया इति तु स्थितिः" इत्युपसंहारात् । तस्मादादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यन्ते-इत्यादि श्रौतग्रन्थेषु दृश्यते । तथाऽन्यत्रापि "यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं पिदधाति स आर्त्विजीनः" इति यजमाना ऋत्विजश्चार्त्विजीना उच्यन्ते । आर्त्विजीयां क्रियायां विदुषोर्विहितत्वेनादुषोरविहितत्वेन तत्सिद्धेर्व्याकरणायात्तत्वेन व्याकरणेन वैदुष्यसिद्धौ आर्त्विजीनत्वसिद्धिः । तथा चैहिकामुष्मिकफललाभाय व्याकरणस्य व्यावहारिकताऽङ्गीकरणीया एव ।

३. व्याकरणसिद्धान्ते लौकिकव्यवहाराश्रयणम् -

व्याकरणशास्त्रं लोकमाश्रित्यैव बहुधा प्रवर्तते । एतस्य निदर्शनभूताः व्याकरणशास्त्रीयाः काश्चन परिभाषा अत्रोदाजिहीर्षामि । अधस्तनपरिभाषाणां नियमतो व्यवस्थातो वा प्रक्रियासिद्धावुपयोगः ।

- (१) यदागमास्तदगुणीभूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते ३२ :- यथा लोके देवदत्तस्याङ्गाधिव्येऽपि देवदत्त इति कथनेन तद्विशिष्टोऽभिहितो भवति, तथा व्याकरणेऽनया परिभाषया 'दा' इत्यनेन पुर्वविशिष्टस्य दापो ग्रहणेन "प्रणिदापयति" इत्यादौ घुसञ्जा तन्मूलकञ्च णत्वं सिद्ध्यति ।
- (२) गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ३३ :- व्यवहारे वयमुत्पश्यामो यद्गौणं विहाय मुख्यमेव कार्यं सम्पादयामः । तथैव व्याकरणे "महद्भूतञ्चन्द्रमा" इत्यत्र कलङ्की चन्द्रो न वस्तुतो महान्, किन्तु विलक्षणशिरोवहनकर्मत्वस्य चन्द्रे दर्शनात् तद्गुणयोगात्सोऽपि महद्भूत उच्यते, अतस्तादृश-चन्द्रतात्पर्यको महच्छब्दोऽत्र गौणार्थकः अतो नाऽत्वम् ।
- (३) एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ३४ :- एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके सहैव प्रवृत्तिनिवृत्ति दृश्येते । तथैव व्याकरणेऽपि सूत्रान्तरादनुवर्तते ।
- (४) व्यपदेशिवदेकस्मिन् ३५ :- लोके एकपुत्रसत्वे तस्मिन्नेव ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठव्यवहारः, तथैवात्र दाशरधिवत् "इः" इत्यत्रापि केवले अकारे अदन्तत्वव्यवहारः ।

३१. निरुक्तम्, देवताकाण्डम् ।

३२. परिभाषेन्दुशेखरः, शास्त्रत्वसम्पादनोद्देशप्रकरणम्, परि० सं० - १२ ।

३३. परि० सं० - १६, तत्रैव ।

३४. परि० सं० - १८, तत्रैव ।

३५. परि० सं० - ३१, तत्रैव ।

- (५) एकदेशविकृतमन्यवत्^{३६} :- छिन्नपुच्छे शुनिश्चत्वव्यवहारवत् रामौ- इत्यत्र सुबन्ततदा-
दित्वनिबन्धना पदसञ्ज्ञा जायते ।
- (६) असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे^{३७} :- मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं स्वशरीरकार्याणि करोति, ततः सुहृदाम्
ततः सम्बन्धिनाम् । तथैव व्याकरणे बहिरङ्गापेक्षयाऽन्तरङ्गशास्त्रस्य बलवत्त्वं भवति ।
- (७) अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः^{३८} :- लोके निमित्तं द्विविधं दृष्टम् - यावन्निमित्तं तावत्कार्यम् ,
निमित्तविनाशोऽपि कार्यस्थितिश्च । तथैव व्याकरणे लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थीयते ।
- (८) येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति^{३९} :- सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् , तक्रं
कौण्डिन्यायेति तक्रकौण्डिन्यायमूलैषा ।
- (९) क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिविशते^{४०} :- सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्ताम् , माठरकौण्डिन्यौ
परिवेविषाताम्- इति माठरपरिवेषणन्यायमूलेयम् ।
- (१०) सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्^{४१} :- यथा पलालं विना धान्यग्रहणमसम्भवि, इति धान्यार्थी पलालस्यापि
नाऽन्तरीयकतयाऽऽहरणं करोति, तथा विभक्तिलिङ्गं विना शब्दप्रयोगोऽसम्भव इति नान्तरीयकतया
शास्त्रे लिङ्गवचनयोरुपादानम् ।
- (११) नञ्वियुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः^{४२} :- लोके न हि " अब्राह्मणमानये " त्युक्ते लोष्टमानीय
कृती भवति ।

४. उपसंहारः-

जागतिकं सर्वं व्यवहारजातं धर्मार्थकाममोक्षेष्वन्यतमस्य कृते प्रभवति । व्याकरणञ्च तत्र सकलस्य
पुरुषार्थस्य साधकत्वाद्धते स्वात्मनि व्यावहारिकत्वम् । इज्याध्ययनदानानि व्याकरणमाश्रित्यैव
समनुष्ठेयानि, यतो धर्मप्राप्तिः । किञ्च, सर्ववेदपारयणजं फलम् , न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद्

३६. परि० सं०- ३८, तत्रैव ।

३७. परि० सं०- ५१, तत्रैव ।

३८. परि० सं०- ५७, तत्रैव ।

३९. परि० सं०- ५८, तत्रैव ।

४०. परि० सं०- ५९, तत्रैव ।

४१. परि० सं०- ७४, तत्रैव ।

४२. परि० सं०- ७५, तत्रैव ।

ब्रह्मराशिरीति वचनात्^{४३} स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा इति निरुक्तात्^{४४}, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति वचनाच्च^{४५} धर्मसाधकत्वं व्याकरणस्य सुतरामुपपन्नम् ।

सर्वव्यवहारप्रवर्तकस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिप्रक्रियया लाघवेन सम्यग् ज्ञानं सामान्यविशेष-लक्षणाद् व्याकरणादेव भवति । तथाहि व्याकरणज्ञो लोके स्वेन विलक्षणेन साधुनां च शब्दप्रयोगेणार्थोन्नाजनं कर्तुमर्हति । यानि षट्कर्माणि प्रायशोऽद्य सर्वैरेव वर्गैः समनुष्ठीयन्ते, तेषामध्ययनाध्यापनयाजनदानप्रतिग्रहाणां सम्पादनेन व्याकरणमहिम्नाऽर्थलाभो वयं जानीमः । तथैव काम्यकर्मानुष्ठानमवैयाकरणेनाचरितं हि अफलं विपरीतफलं वा भवति । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्तीति सुप्रसिद्धम् । निबन्धेऽस्मिन् व्याकरणस्य स्मृतित्वं प्रतिपादितमस्ति । एतेन साध्वसाधुविवेको लभ्यते । तेन च व्यवहारे नैककाम्यकर्मभिः कामनापूर्तिर्जनानां विलोक्य-तेऽस्माभिः । पुत्रेष्टियागाद्यत्रोदाहरणत्वेन ग्रहीतुं शक्यम् ।

“इयं सा मोक्षमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः” इत्यादिना भर्तृहरिवाक्यपदीये व्याकरणस्य मोक्षप्रदत्वं विस्तरशः प्रतिपादितम् । तथाहि- व्याकरणेन साधुशब्दानां ज्ञानात् प्रयोगाच्च सञ्जातधर्मविशेषेण विशुद्धेऽन्तःकरणे वर्णपदपाक्यात्मकध्वन्यतिरिक्ता एकाऽखण्डरूपा मध्यमा वाक् प्रत्यगन्तःकरणसन्निविष्टा एवार्थबोधिका, स एव स्फोट इति साक्षात्कारो भवति । ततोऽपि दृढतराभ्यासाद् मध्यमावाक्प्रकृतिभूतां नाभिस्थां पश्यन्तीं वाचं पश्यन्ति, ततोऽप्यूर्ध्वमननाद् मूलाधारस्थां ब्रह्मरूपिणीं परेतितान्मीं पश्यन्ति, ततश्च शब्दब्रह्मज्ञानान्मोक्षः- इति मोक्षमार्गे प्रथमस्थानं व्याकरणमिति ज्ञेयम् ।

तदित्थं व्याकरणस्य न प्रक्रियासिद्धिपरत्वमात्रम्, प्रत्युत धर्मार्थकाममोक्षेतिपुरुषार्थचतुष्टय-साधकत्वाद् जीवनजीवनत्वाद् नूनं व्यावहारिकत्वं वरीवर्तीति समवसेयम् ।

—प्रवाचकः व्याकरणविभागे

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,

मानितविश्वविद्यालयः,

भोपालपरिसरः, भोपालम्- ४६२०१६

४३. शाकटायनकृतम् ऋक्-त्रयव्याकरणवचनम् ।

४४. निरुक्तम्, अ०- १, पा०- ६/ १८ ।

४५. “एकः पूर्वपरयोः” इति सूत्रस्य भाष्यम् ।

पाणिनिकृतवृद्धिप्रभृतिसंज्ञाविमर्शः

- डॉ. मङ्गलारामः

आचार्यपाणिनिः स्वाष्टाध्यायीनामव्याकरणशास्त्रस्य रचना सूत्रेष्वकरोत् । सूत्रमाकारदृष्ट्या लघौ सत्यव्यर्थदृष्ट्या सारभूतं बह्वर्थबोधकं व्यापकं च भवति । सामान्यतः आचार्येणोत्सर्गापवादे द्विविधप्रकारे सूत्रे निर्मिते किन्तु व्याकरणविवेचकैरष्टाध्यायीस्थसूत्राणां षड्विधप्रकारा मन्यन्ते संज्ञासूत्रं विधिसूत्रं नियमसूत्रमतिदेशमधिकारसूत्रञ्च । 'संज्ञानं संज्ञा' इति महाभाष्यकारकथनानुसारेण कस्यापि वस्तुनः पदार्थस्य वा ज्ञानकरणार्थमुच्चारितशब्द एव संज्ञा कथ्यते । संज्ञासूत्रेषु शब्दशक्तिं कस्यचिद्विशेषार्थे नियमितः कृतः । संज्ञासूत्रैः साङ्केतिक संज्ञानिर्माणेन शास्त्रे पर्याप्तं लाघवं धार्यते । प्रायः संज्ञाः अर्थदृष्ट्या निरर्थकाः सन्ति तासां केवलं शाब्दिकमहत्त्वमेव भवति । इत्थं यैः सूत्रैः साक्षात्संज्ञाविधानं भवेत्कस्यापि संज्ञायास्तानि संज्ञासूत्राण्युच्यन्ते ।

वृद्धिसंज्ञा

'वृद्धिरादैच्' इति सूत्रेण दीर्घाऽऽकारस्य ऐकारस्य औकारस्य च वृद्धिसंज्ञा भवति । अत्र आत् इत्यस्य तपरकरणं उभयतः वर्णान् प्रभावितं करोति अतः दीर्घाऽऽकारो द्विमात्रिकैकारो द्विमात्रिकौकारश्च वृद्धिसंज्ञका भवन्ति । 'आदैच्' इति पदं समष्टिबोधकमस्ति 'आत् च ऐत् च इति आदैच्' इत्यमत्रास्ति समाहारद्वन्द्वसमासः । प्रकृतसूत्रे पदान्तचकारं कवगादिशो भसंज्ञावशाद् न भूतः । लाघवार्थं व्यवहारे संज्ञा क्रियते तस्मादत्र सूत्रे 'वृद्धिः' इति संज्ञाशब्दः । अत्र वृद्धिशब्दो मङ्गलार्थकः तस्मादाचार्येणेह प्रथमतः प्रयुक्तः ।

गुणसंज्ञा

'अदेङ्गुणः' इति सूत्रेण ह्रस्वाकारस्य एकारस्य ओकारस्य च गुणसंज्ञा भवति । अर्थात् 'गुणः' इति पदेन अ ए ओ इति वर्णानां बोधो भवति । अदेङ्' इति पदं समष्टिसूचकमस्ति 'अत् च एङ् च इति अदेङ्' इत्यमत्रास्ति द्वन्द्वसमासः । अत् इति पदे तपरकरणस्योपयोगिता 'तपरस्तत्कालस्य' नियमानुसारेण पूर्ववर्णाकारस्य ह्रस्वरूपे एकारौकारयोर्द्विमात्रिकरूपे ग्रहणार्थमस्ति ।

सन्धिकार्यस्याभावः। यथा 'इ इन्द्रः' अत्रैकस्वरवर्णनिपातोऽस्तीकारो यत्प्रगृह्यसंज्ञावशाद् इ इत्यस्य इन्द्रः इत्यस्य च परस्परं दीर्घसन्धिर्न भूता। आ आङ् इति द्वौ चादिगणे पठितौ स्तः। आ इत्यस्य निपातवशात्प्रगृह्यसंज्ञा भवति। ङकारेत्संज्ञकाऽऽकारस्य न भवति प्रगृह्यसंज्ञा। वाक्यस्मरणार्थे आ इत्याभिप्रायोऽस्ति शुद्धेने आ इत्यनेन किन्त्वन्यत्राल्पार्थे क्रियायोगे मर्यादार्थेऽभिविध्यर्थे च आ इत्येत-
माङ् रूपेणावगन्तव्यम्। अत्र आ प्रभृतीनामेकस्वरात्मकवर्णानां निपातसंज्ञा 'चादयोऽसत्तवे' इति सूत्रेण भवति। चादिगणे एकस्वरवर्णात्मका एकादशनिपाताः पठिताः सन्ति। ते च सन्ति अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ आङ् च। एष्वेकादशसु आङ् विहाय शिष्टदशैकस्वरवर्णात्मक निपाता भवन्ति प्रगृह्यसंज्ञकाः।

'ओत्' इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा भवत्योकारान्तनिपातस्य। अत्र तदन्तविधिवशादोकारान्त-
निपात वाचकशब्दानां प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति। यथा 'अहो ईशाः' अत्र 'अहो' इत्योकारान्तनिपातोऽस्ति अतः अस्य प्रकृतसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा भूता तस्माद् हो इत्यनन्तरमचि ईकारे सति अपि प्रकृतिभाववशादादेशो न भूतः।

'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावानार्थे' इति सूत्रेण सम्बोधनस्यैकवचनं मत्वा जायमानस्यौकारस्यानन्तरं वैदिकप्रयोगाभिर्भिन्नम् 'इति' शब्दे सति शाकल्यमते तत्प्रगृह्यसंज्ञा भवति। यथा 'विष्णो इति'। अत्र विष्णुशब्दस्य सम्बोधनस्यैकवचनं 'विष्णो' इति रूपं 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सूत्रेण गुणं भूत्वा जातः। अतः 'ओ' सम्बुद्धिनिमित्तकोऽस्ति तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतिभावंश्च भूतः। सूत्रे अनार्षपदस्य सार्थकतावशाद् 'ब्रह्मबन्धो इति अब्रवीत्' इति स्थले प्रगृह्यसंज्ञा न जाता यतः इदमोकारान्तं सम्बुद्धिपदं वैदिकप्रयोगमभिलक्ष्य प्रयुक्तः। अतः अवादेशो भूत्वा 'ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्' इति रूपं जायते।

'उवः' इति सूत्रेण ङकारेत्संज्ञकनिपातवाचकस्य 'उ' इत्यस्यानन्तरम् 'इति' शब्दे सति शाकल्यमते तत्प्रगृह्यसंज्ञा भवति विकल्पेन। यथा 'उ इति' अत्र उ इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञावशात्प्रकृतिभावे सति यणसन्धेः प्रवृत्तिर्न भूता।

'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रेण सप्तम्यर्थे निष्पन्नस्येकारान्तोकारान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति। यथा 'सोमो गौरी अधिश्रितः' अत्र गौरी शब्दे सप्तमीविभक्तेर्ङिप्रत्ययः आसीद् यल्लोपं जातं किन्तु गौरीशब्दः सप्तम्यर्थे निष्पन्नः। अतः ईकारान्तगौरीशब्दस्य प्रगृह्यसंज्ञावशात्प्रकृतिभावे सति यणसन्धिर्न जाता।

संख्यासंज्ञा

'बहुगणवतुडति संख्या' इति सूत्रेण बहु शब्द गणशब्दवतुप्रत्ययान्तशब्दऽतिप्रत्ययान्तशब्दानां भवति संख्या संज्ञा। यथा 'कति + जस्' अत्र प्रकृतसूत्रेण डतिप्रत्ययान्तस्य 'कति' इति शब्दस्य संख्यासंज्ञा

सन्धिकार्यस्याभावः। यथा 'इ इन्द्रः' अत्रैकस्वरवर्णनिपातोऽस्तीकारो यत्प्रगृह्यसंज्ञावशाद् इ इत्यस्य इन्द्रः इत्यस्य च परस्परं दीर्घसन्धिर्न भूता। आ आङ् इति द्वौ चादिगणे पठितौ स्तः। आ इत्यस्य निपातवशात्प्रगृह्यसंज्ञा भवति। ङकारेत्संज्ञकाऽऽकारस्य न भवति प्रगृह्यसंज्ञा। वाक्यस्मरणार्थे आ इत्याभिप्रायोऽस्ति शुद्धेने आ इत्यनेन किन्त्वन्यत्राल्पार्थे क्रियायोगे मर्यादार्थेऽभिविध्यर्थे च आ इत्येत-
माङ् रूपेणावगन्तव्यम्। अत्र आ प्रभृतीनामेकस्वरात्मकवर्णानां निपातसंज्ञा 'चादयोऽसत्तवे' इति सूत्रेण भवति। चादिगणे एकस्वरवर्णात्मका एकादशनिपाताः पठिताः सन्ति। ते च सन्ति अ आ ई ई उ ऊ ए ऐ ओ औ आङ् च। एष्वेकादशसु आङ् विहाय शिष्टदशैकस्वरवर्णात्मक निपाता भवन्ति प्रगृह्यसंज्ञकाः।

'ओत्' इति सूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा भवत्योकारान्तनिपातस्य। अत्र तदन्तविधिवशादोकारान्त-
निपात वाचकशब्दानां प्रगृह्यसंज्ञा भविष्यति। यथा 'अहो ईशाः' अत्र 'अहो' इत्योकारान्तनिपातोऽस्ति अतः अस्य प्रकृतसूत्रेण प्रगृह्यसंज्ञा भूता तस्माद् अहो इत्यनन्तरमचि ईकारे सति अपि प्रकृतिभाववशादयादेशो न भूतः।

'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावानार्थे' इति सूत्रेण सम्बोधनस्यैकवचनं मत्वा जायमानस्यौकारस्यानन्तं वैदिकप्रयोगाभिर्भिन्नम् 'इति' शब्दे सति शाकल्यमते तत्प्रगृह्यसंज्ञा भवति। यथा 'विष्णो इति'। अत्र विष्णुशब्दस्य सम्बोधनस्यैकवचनं 'विष्णो' इति रूपं 'ह्रस्वस्य गुणः' इति सूत्रेण गुणं भूत्वा जातः। अतः 'ओ' सम्बुद्धिनिमित्तकोऽस्ति तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतिभावश्च भूतः। सूत्रे अनार्थपदस्य सार्थकतावशाद् 'ब्रह्मबन्धो इति अब्रवीत्' इति स्थले प्रगृह्यसंज्ञा न जाता यतः इदमोकारान्तं सम्बुद्धिपदं वैदिकप्रयोगमभिलक्ष्य प्रयुक्तः। अतः अवादेशो भूत्वा 'ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्' इति रूपं जायते।

'उवः' इति सूत्रेण ङकारेत्संज्ञकनिपातवाचकस्य 'उ' इत्यस्यानन्तरम् 'इति' शब्दे सति शाकल्यमते तत्प्रगृह्यसंज्ञा भवति विकल्पेन। यथा 'उ इति' अत्र उ इत्यस्य प्रगृह्यसंज्ञावशात्प्रकृतिभावे सति यणसन्धेः प्रवृत्तिर्न भूता।

'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रेण सप्तम्यर्थे निष्पन्नस्येकारान्तोकारान्तस्य प्रगृह्यसंज्ञा भवति। यथा 'सोमो गौरी अधिश्रितः' अत्र गौरी शब्दे सप्तमीविभक्तेर्ङिप्रत्ययः आसीद् यल्लोपं जातं किन्तु गौरीशब्दः सप्तम्यर्थे निष्पन्नः। अतः ईकारान्तगौरीशब्दस्य प्रगृह्यसंज्ञावशात्प्रकृतिभावे सति यणसन्धिर्न जाता।

संख्यासंज्ञा

'बहुगणवतुडति संख्या' इति सूत्रेण बहु शब्द गणशब्दवतुप्रत्ययान्तशब्दोऽतिप्रत्ययान्तशब्दानां भवति संख्या संज्ञा। यथा 'कति + जस्' अत्र प्रकृतसूत्रेण डतिप्रत्ययान्तस्य 'कति' इति शब्दस्य संख्यासंज्ञा

भवति। सूत्रस्थे 'बहुगणवतुडति' इति पदे समाहारद्वन्द्वसमासोऽस्ति 'बहुश्च गणश्च वतुश्च डतिश्च तेषां समाहार इति'। अत्र प्रारम्भिकौ द्वौ शब्दौ बहुगणौ स्वरूपात्मकौ स्तः किन्तु 'वतु' 'डति' इत्यन्तिमौ द्वौ शब्दौ प्रत्ययरूपेण ग्राह्यौ। अत्र ययोर्बहुगणशब्दयोरुल्लेखस्तौ द्वौ शब्दौ वैपुल्यार्थे वा न भूत्वा केवलं संख्यावाचिनौ एव स्तः^१।

षट्संज्ञा

'ष्णान्ता षट्'^२ इति सूत्रेण षकारान्तनकारान्तसंख्यावाचकशब्दानां भवति षट्संज्ञा^३। यथा 'पञ्चन्' अस्य प्रकृतसूत्रेण षट्संज्ञा भवति नकारान्तसंख्यावाचकशब्दत्वात्। षट्संज्ञकशब्देभ्यः परस्थितानां जस् शस् इत्येषां 'षड्भ्यो लुक्'^४ इति सूत्रेण लोपो भवति।

'डति च'^५ इति सूत्रेण डतिप्रत्ययान्तसंख्यायाः भवति षट्संज्ञा^६। यथा 'कति+जस्' अत्र कतिशब्दोऽस्ति डतिप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञकोऽपि अतः प्रकृतसूत्रेणास्य षट्संज्ञा भवति।

सर्वनामसंज्ञा

'सर्वादीनि सर्वनामानि'^७ इति सूत्रेण सर्वप्रभृतिशब्दस्वरूपाणां भवति सर्वनामसंज्ञा^८। 'सर्वादीनि' इति पदेऽस्ति तदगुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासः 'सर्वः आदिर्येषां तानीति सर्वादीनि'। सर्वादिगणे पञ्चत्रिंशच्छब्दाः पठिता यत्प्रकृतसूत्रेण भवति सर्वनामसंज्ञा। सर्वनामसंज्ञा महासंज्ञा मता अतः साक्षादुच्चरितसर्वनामशब्दानामेव प्राधान्यं स्वीकृतम्। अनेन कारणेन संज्ञावाचकसर्वशब्दस्य न भवति सर्वनामसंज्ञा। अतस्तत्र चतुर्थी विभक्तौ 'सर्वाय' इति रूपं भविष्यति।

'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ'^९ इति सूत्रेण दिशां बहुव्रीहिसमासे सर्वादीनां विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवति। यथा 'उत्तरपूर्वा' इति पदे 'उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोरन्तराला दिगित्युत्तरपूर्वा' अनेन रूपेण तत्सर्वनामसंज्ञावशात् स्याडागमो भवति चतुर्थीविभक्तौ 'उत्तरपूर्वस्यै' च रूपं जायते।

'विभाषा जसि'^{१०} इति सूत्रेण जसाधारे शी इति आदेशे कृते द्वन्द्वसमासे विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवति। यथा वर्णाश्रमेतरे। 'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च'^{११} इति सूत्रेण प्रथमप्रभृति शब्दानां जसि परे विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवति। यथा प्रथमे। 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्'^{१२} इति सूत्रेण पूर्वप्रभृतिसप्तशब्दानां संज्ञाभिन्नव्यवस्थार्थे गणसूत्रेन या सर्वनामसंज्ञा सर्वत्र प्राप्ता सा जसि परे विकल्पेन भवति। यथा पूर्वे। 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्'^{१३} इति सूत्रेण बान्धवधनार्थभिन्नस्य स्वशब्दस्य प्राप्तसर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन भवति। यथा स्वे। 'अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः'^{१४} इति सूत्रेण बाह्यपरिधानीयार्थयोरन्तरशब्दस्य सर्वत्र प्राप्तसर्वनामसंज्ञा जसि विकल्पेन भवति। यथा अन्तरे।

अव्ययसंज्ञा

'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इति सूत्रेण स्वरादिशब्दानां चादिनिपातानाञ्च भवत्यव्ययसंज्ञा^१। अव्ययसंज्ञायाः परमप्रयोजनं सुब्लुक्करणमस्ति 'अव्ययादाप्सुपः'^२ इत्यादिसूत्रैः। सर्वलिङ्गविभक्तिवचनेषु यस्य यथा स्थितिर्भवेत्तदव्ययं कथ्यते^३।

'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः'^४ इति सूत्रेण तद्धितस्य यस्माच्छब्दात्सर्व विभक्तयो न स्यात् ईदृशतद्धितान्तपदस्याप्यव्ययसंज्ञा भवति।^५ यथा अतः (तसिल्) कुत्र (त्रल्) सदा (दा) प्रभृतितद्धितान्तपदत्वादेषामव्ययसंज्ञा भवति। यस्मात्सर्वविभक्तीनामुत्पत्तिर्न स्यात्तद् असर्वविभक्ति-कपदमुच्यते^६।

'कृन्मेजन्तः'^७ इति सूत्रेण मकारान्तैजन्तकृत्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपस्याव्ययसंज्ञा भवति^८। एजन्तात्तात्पर्यमस्ति एच्चत्याहारे परिगणिताः ए ओ ऐ औ इति वर्णान्ताः कृत्प्रत्ययान्तशब्दाः। 'मेजन्तः' इति पदस्य विग्रहो भविष्यति 'म् च एच् च मेजौ तौ अन्ते यस्य स मेजन्तः'। मकारान्तकृत्प्रत्ययाः सन्ति णमुल् (अम्) खमुञ् (खम्) तुमुन् (तुम्) कमुल् (कम्) च। एतेषु मकारान्तप्रत्ययेषु कमुल् खमुञ् च प्रत्ययौ वेदे प्रयुक्तौ शिष्टप्रत्यया लौकिकसंस्कृतस्य विषयाः सन्ति। इत्थमेच्चर्णान्त प्रत्ययाः से असे कध्यै अध्ये प्रभृतयः सन्ति। एच्चर्णान्त प्रत्ययास्तुमुन्नर्थे प्रयुक्ता भवन्ति। च्चर्णान्तकृत्प्रत्ययस्योदाहरणमस्ति 'स्मारं स्मारम् (स्मृ+णमुल्)'। एच्चर्णान्त प्रत्ययस्योदाहरणमस्ति 'जीवसे (जीव्+असे)'।

'क्त्वातोसुन्कसुनः'^९ इति सूत्रेण क्त्वाप्रत्ययान्ततोसुन्प्रत्ययान्त कुसुन्प्रत्ययान्तशब्दस्वरूपा-णामव्ययसंज्ञा भवति^{१०}। यथा कृत्वा (क्+क्त्वा) उदेतोः (उत्+इ+तोसुन्) विसृपः (वि+सृप्+कसुन्)। अत्रैतेषां शब्दानां प्रकृतसूत्रेणाव्ययसंज्ञा भवति।

'अव्ययीभावश्च'^{११} इति सूत्रेणाव्ययीभावसमासस्याप्यव्ययसंज्ञा भवति^{१२}। यथा हरौ इति अधिहरि। अत्र अधिहरि इत्यस्य प्रकृतसूत्रेणाव्ययसंज्ञा भूत्वा सुबादिलोपो जायते।

सन्दर्भाः

१. अल्पाक्षरमसन्धिघं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवघं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥
लघूनि सूचितार्थानि स्वाल्पाक्षरपदानि च।
सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥
- वेदालङ्कारः, भीमसेनः, पातञ्जलमहाभाष्ये प्रत्याख्यातसूत्रम्, पृष्ठे १ उद्धृतम्।
२. व्याकरणमहाभाष्यम्, १.२.५३

३. संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। - तत्रैव, १.१.२३
४. अष्टाध्यायी, १.१.१
५. कृत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्य इति। भत्वात्। - व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.१
६. तत्र त्वेतावान्सन्देहः कः संज्ञी का संज्ञेति। स चापि क्व सन्देहः। यत्रोभे समानाक्षरे। यत्र त्वन्यतरल्लपु सा संज्ञा यदगुरु स ॥ संज्ञी। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। - व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.१
७. कथं वृद्धिर्देति। एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं क्षम्यताम्। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं वृद्धिर्वादिताः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषकाणि चाध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्थितिः। सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चारितं संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा अदेह् गुण इति यथा।
- तत्रैव, १.१.१
८. अष्टाध्यायी, १.१.२
९. तत्रैव, १.१.६९
१०. तत्रैव, १.१.७
११. अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति। आहोस्विदविद्यमाना अनन्तरा येषामिति। किं चातः। यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरं येषामिति। अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति। अप्सु इत्यप्सु इति। विद्यते ह्यत्रान्तरमिति। अथ विज्ञायते अविद्यमाना अनन्तरा येषामिति न दोषो भवति। यथा दोषो न तथास्तु। अथवा पुनरस्तु अविद्यमानमन्तरं येषामिति। ननु चोक्तमवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अप्सु इत्यप्सु इति। विद्यते ह्यत्रान्तरमिति। नैव दोषो न प्रयोजनम्।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.७
१२. समुदायः संज्ञी। - काशिका, १.१.७
१३. अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति। कथं पुनः ज्ञायते अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि कञ्चित्कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति। स आह नानन्तरे। वृषलकुलमनयोरन्तरे इति। किं पुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्वचिन्नेति? सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति। कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति? ग्रामशब्दोऽयं बहुवचनः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके संस्थाण्डलके वर्तते। तद्यथा ग्रामो लब्ध इति। तद्यथा सारण्यके ससीमके संस्थाण्डलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते अनन्तराविमौ ग्रामाविति। सर्वत्रैव ह्येतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.७
१४. भिन्नजातीयैरभिभव्यविहिताः शिल्पोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति।
- काशिका, १.१.७
१५. अथ यद्येव बहूनां संयोगसंज्ञा। अथापि द्वयोर्द्वयोः। किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद् बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते अविद्यमाना अनन्तरा येषामिति। द्वयोश्चैवान्तरा कश्चिद्विद्यते वा न वा। एवमपि बहुवचने प्राप्नोति। यान् हि भवानत्र षष्ठ्या प्रतिनिर्दिशति एतेषामन्येन व्यावयेन न भवितव्यम्।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.७
१६. जातौ चेदं बहुवचनं तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति। - काशिका, १.१.७
१७. अष्टाध्यायी, १.१.११

१८. ईद् ऊद् एद् इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति। - काशिका, १.१.११
१९. किमर्थमीदादीनां तपरानां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते? तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्? उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। प्लुतातां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अतत्कालत्वात्। न हि प्लुतास्तत्कालाः। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात् तत्काला एव भवन्ति।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.११
२०. प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात्। - तत्रैव, १.१.११
२१. अष्टाध्यायी, १.१.१२
२२. अदसः सम्बन्धी यो मकारस्तस्मात्परे ईद्देतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति। - काशिका, १.१.१२
२३. अष्टाध्यायी, १.१.१३
२४. शे इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति। - काशिका, १.१.१३
२५. इह कस्मान् भवति काशे कुशे वशे इति। शेऽर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतः शे शब्दस्य ग्रहणम्। न चैषोऽर्थवान्।
- व्याकरणमहाभाष्यम्, १.१.१३
२६. अष्टाध्यायी, १.१.१४
२७. एकरचासावच्च एकाच् निपातो च एकाच् आङ्त्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति।
- काशिका, १.१.१४
२८. ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमातं कितं विद्याद्व्यस्मरणयोरडित् ॥ - तत्रैव, १.१.१४
२९. अष्टाध्यायी, १.४.५७
३०. तत्रैव, १.१.१५
३१. ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति। - काशिका, १.१.१५
३२. निपातः इति वृत्तिः। तस्योकारेण तदन्तविधिः। - तत्रैव, १.१.१५
३३. अष्टाध्यायी, १.१.१६
३४. सम्बुद्धिनिमित्तो यः ओकारः स शाकल्यस्याचार्यमतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति इति शब्देऽनार्षे अवैदिके परतः।
- काशिका, १.१.१६
३५. अष्टाध्यायी, ७.३.१०८
३६. तत्रैव, १.१.१७
३७. उवः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन। - काशिका, १.१.१७
३८. अष्टाध्यायी, १.१.१९
३९. ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति। - काशिका, १.१.१९
४०. अष्टाध्यायी, १.१.२३
४१. बहुगणशब्दोर्वैपुल्ये सङ्घे च वर्तमानयोरिह ग्रहणं नास्ति संख्यावाचिनोरेव।
- काशिका, १.१.२३
४२. अष्टाध्यायी, १.१.२४
४३. षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या या षट्संज्ञा भवति। - काशिका, १.१.२४
४४. अष्टाध्यायी, ७.१.२२

व्याकरण-मञ्जरी

४५. तत्रैव, १.१.२५
 ४६. डत्यन्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति। - काशिका, १.१.२५
 ४७. अष्टाध्यायी, १.१.२७
 ४८. सर्वशब्द आदिर्द्वेषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। - काशिका, १.१.२७
 ४९. अष्टाध्यायी, १.१.२८
 ५०. तत्रैव, १.१.३२
 ५१. तत्रैव, १.१.३३
 ५२. तत्रैव, १.१.३४
 ५३. तत्रैव, १.१.३५
 ५४. तत्रैव, १.१.३६
 ५५. तत्रैव, १.१.३७
 ५६. स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति। - काशिका, १.१.३७
 ५७. अष्टाध्यायी, २.४.८२
 ५८. सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
 वचनेषु च सर्वेषु यन् व्येति तदव्ययम् ॥ - काशिका, १.१.३७
 ५९. अष्टाध्यायी, १.१.३८
 ६०. तिद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति। - काशिका, १.१.३८
 ६१. यस्मान्न सर्वविभक्तेरुत्पत्तिः सोऽसर्वविभक्तिः। - तत्रैव, १.१.३८
 ६२. अष्टाध्यायी, १.१.३९
 ६३. कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति। - काशिका, १.१.३९
 ६४. अष्टाध्यायी, १.१.४०
 ६५. क्त्वातोऽनुक्तसु नित्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति। - काशिका, १.१.४०
 ६६. अष्टाध्यायी, १.१.४१
 ६७. अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति। - काशिका, १.१.४१

- ५५ ए, नेहरूकालोनी,
 रत्नादा, जोधपुरम्, ३४२०११
 राजस्थानप्रदेशः

भाषातत्त्वम्

- डॉ० श्रेयांश द्विवेदी

मानवजीवने भाषायाः महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । भाषा मानवानां श्रेष्ठ ज्योतिः । उक्तमपि -

वाग्रूपता चेन्निष्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्षिणी ॥^१

अस्यायं भावः - यथा प्रकाशकत्वमग्नेः स्वरूपं यथा वा चैतन्यम् अन्तर्यामिणः परमेश्वरस्य स्वरूपम्, तथा सकलमपि ज्ञानं सूक्ष्मतया वाग्रूपतया स्थूलशब्दस्योपादानभूतया स्वरूपभूतयानुगतम् । यापि च सुषुप्तिरूपाऽसंचेतितावस्था तस्यामपि च सुखविषयके मोहविषयके चाविद्यावृत्तिरूपे ज्ञाने सूक्ष्मो वाग्धर्मानुगमोऽभ्यावर्तते । अन्यथा सौषुप्ताज्ञाने शब्दानुवेधाभावे तत्समानविषये तज्जन्यसंस्कारे तज्जन्ये स्मरणे च तत्समानविषये शब्दानुवेधाभावे 'सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम्' इति स्मरणस्याभिलापो नोपपद्यते । अतस्तत्रापि सूक्ष्मालम्बवृत्तिः शब्दभावनाज्ञानेऽनुवर्तत एवेति मन्तव्यम् । अतएव वेदे निगदितं यत् 'अक्षरेण प्रतिमिम-एताम्'^२ अहम् = परमात्मा अक्षरेभ्यः भाषायाः निर्माणं करोमि । वयमपि सर्वे प्रतिदिनं भाषायाः प्रयोगं कुर्मः । भाषा अस्माकं जीवनस्य अविभाज्यम् अङ्गं वर्तते । उक्तमपि 'तां द्योतमानां स्वयं मनीषाम्'^३ भाषा तेजोमयी सुखदात्री च अस्ति । अस्माकं जीवनस्य भाषां बिना कीदृक् स्वरूपं भविष्यति इति वयं कल्पनामपि कर्तुं न शक्नुमः । मानवानां कृते भाषा परमात्मनः प्रदत्तं वरम् अस्ति । उक्तमपि 'ततान श्रवो देवेष्वमृतमजुर्यम्'^४ भाषा देवेभ्यो मानवेभ्यश्च यशोऽमरत्वं च यच्छति । 'तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति'^५ वाक्तत्त्वस्य सागरः परितो व्याप्तोऽस्ति । मानवैः सहस्राधिकवर्षेभ्यः कृतायाः साधनायाः फलतः ज्ञान-विज्ञान क्षेत्रे सफलता समधिगता । उक्तमपि 'येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः'^६ अस्माकं पूर्वजाः भाषातत्त्वस्य पदतत्त्वस्य ज्ञातार आसन् । अनवरतं सूचनां प्रौद्योगिकी-युगे कियन्त्यः विद्याः विकसन्ति च । न्यायमीमांसा प्रभृतयः प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सन्ति । साम्प्रतं विभिन्नानां नवीनशास्त्राणां विकासः अनुदिनं जायमानम् अस्ति । एतत् सर्वं विकासः भाषाविकासः । उक्तमपि -

अहमेव वात इव प्र वामि, आरभमाणा भुवनानि विश्वा ।

परो दिवा पर एना पृथिव्यैतावती महिना सं बभूव ॥^७

१. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डः १२४

२. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डः १२४

३. ऋग्वेदः १०.१३.३

४. ऋग्वेदः १०.१७७.२

५. ऋग्वेदः ३.५३.१५

६. ऋग्वेदः १.१६४.५४

७. यजुर्वेदः ३४.१५

८. ऋग्वेदः १०.१३५.८

अखिलब्रह्माण्डे भाषा सर्वशक्तिसम्पन्ना वायोरिव सर्वत्रगतिमती लोकनिर्मात्री नूतनसृष्टिनिर्मात्री च चेतनाविरहिते मानवे समाजे च चेतनां प्रकटयन् आह्लादं जनयति ।

वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे, वाच इत् सर्वममृतं यच्च मर्त्यम् ।

अथेद् वाग् बुभुजे वागुवाच पुरुत्रा वाचो न पदं यच्च नाह ॥^१

वागेव बुद्ध्यात्मना स्थितं सूक्ष्मं वाक्तत्त्वमेव विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि वाच्यवाचकोभयात्मकानि जज्ञे जाता इन्द्रियाणि प्राणं च द्वारीकृत्य, वाच इत् वाच एव इदिति अवधारणेऽव्ययम् । यदमृतमाकल्पान्तं स्थायि वियदादिकं यच्च मर्त्यं मध्ये एव विनाशि कार्यजातम्, तज्जज्ञे । न केवलं वाग् मर्त्यामर्त्योभयरूपभोग्यात्मनैव जाता इत्याह-अथेद् वाग् बुभुजे । अथ वाग् इद् वागेव, बुभुजे आन्तरज्ञातृरूपेणावस्थिता बुभुजे भोक्त्री, वागेव पुरुत्रा बहुभिः प्रकारैः, पुरुशब्दाद् बह्वर्थात् त्रा प्रत्ययः प्रकारे । उवाच वक्त्री प्राणं द्वारीकृत्य शब्दानां बहुधा प्रयोक्त्री । यच्चेन चनेत्यर्थे निपातः । यत् किंचिदपि आह वक्ति जनः, तत्सर्वं शब्दाभिधेयमर्थजातं वाचो न परं न भिन्नम्, परं वागात्मकमेव; वागुपादानकत्वादिति^२ ।

भाषा स्वयमेव सत्तां दधाति । उक्तमपि-तां मा देवा व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूयविशयन्तीम्^३ । भाषाणामनेकरूपता पृथक्-पृथक् संराजते । भाषा सामान्यजनजीवनेषु प्रविश्य जीवति । भाषैव एतादृक् शक्तिमती या हि सम्पूर्णं संसारं एकसूत्रे समायोजयितुं समर्था । स्वभाषा भाषाविद् जनान् एकसूत्रे बध्नाति । तस्मात् भिन्नाः सन्तोऽपि जनाः एकतामनुभवन्ति । विश्व-भाषा विश्व-मानवान् एकस्मिन् सूत्रे संयोज्य विश्वबन्धुत्वभावनां प्रति नयति । उक्तमपि-अहं राष्ट्री संगमनी वसूनाम्^४ ।

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्य निबन्धनी ।

यन्नेत्रः प्रतिभात्मायं भेदरूपः प्रतीयते^५ ॥

वस्तुतः सभ्यतायाः संस्कृतेश्च आधारः भाषा एव अस्ति । वस्तुतः भाषामाश्रित्य एव मानवाः पशुतामपहाय मानवतायाः सोपाने आरूढाः अभवन् । मानवस्य सर्वविध प्रगतेराधारः भाषा एव अस्ति । भाषायां कर्तृत्वं धर्तृत्वं हर्तृत्वं च विद्यते । रचनात्मकं कार्यं विभिन्नाश्च योजनाः निर्वाचनादिकं शिक्षणं रक्षणं वैज्ञानिकं यात्रा व्यापारः चिकित्सादिकं प्रौद्योगिकं यत्किमपि कार्यं तत्सर्वं भाषया एव सम्पद्यते । भाषा एव समाजं दधाति यदि भाषा न अभविष्यत् तर्हि मानवसमाजस्य उन्नतिः न अभविष्यत् । उक्तमपि 'तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः'^६ भाषायाः प्रभावात् चतस्रः दिशाः व्यवस्थिताः सन्ति ।

१. हरिवृषभटीका, वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डः १२०

२. अम्बाकत्रीटीका, वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डः १२०

३. ऋग्वेदः १०.१२५.३

४. ऋग्वेदः १०.१२५.३

५. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डः ११८

६. ऋग्वेदः १.१६४.४२

भाषायाः प्रभावेणैव मानवाः ज्ञानविज्ञानवार्तानां संकलनं संरक्षणं च अकुर्वन् । पूर्वसंचितज्ञानम् अपि ग्रन्थरूपेण संरक्षितवन्तः । इदमेव न इण्टरनेट माध्यमेन सर्वं सुलभं वर्तते । साम्प्रतं विश्वस्य विविधासु भाषासु कियन्तः ग्रन्थाः समुपलभ्यन्ते ? यदि इमे ग्रन्थाः अधुना विद्यार्थिनां कृते सुलभाः न अभविष्यन् तर्हि विभिन्नेषु क्षेत्रेषु कथम् उन्नति पथे आरूढाः अभविष्याम । अनेकेषां ग्रन्थानां साहित्यम् अमूल्यं महत्त्वपूर्णं च अस्ति । एषा ग्रन्थराशिः भाषायाः लिखितं सार्थकं स्थिररूपं च अस्ति । भाषायाः माध्यमेनैव अस्माकं पूर्वजाः विचार-विमर्शं कृतवन्तः । उक्तमपि 'ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनोषाम्' वाक्यत्वं ऋतं धारयति ब्रह्म विच्चास्ति । खण्डन-मण्डनपरम्परामनुसृत्य कस्यापि विषयस्य पूर्णं चिन्तनं कृतवन्तः । भाषां विना चिन्तनस्य प्रक्रिया अवरूढा भवति । अतः एतत् कथनं पूर्णतया सत्यमस्ति यत् सर्वाणि शास्त्राणि सम्पूर्णं साहित्यं च भाषया एव विकसितम् । इत्येवं न 'जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसम्' इयं पृथिवी भाषाविद् जनान् अङ्के स्थापयति । मानवजीवने भाषायाः अद्वितीयं महत्त्वं वेदज्ञैः सम्यगनुभूय स्वीकृतम् यत् 'सहस्राक्षरा भुवनस्य पंक्तिः' - इयं सृष्टिपरम्परा वाक्यत्वस्यैव सहस्राक्षराणि सन्ति ।

ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे भाषायाः विषदता सम्यक् प्रतिपादिता । इममेव मन्त्रम् आदाय भाषा-विषये व्याकरणमहाभाष्यभूमिकायां व्याख्या विहिता ।

चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादाः द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥ *

अस्यायम् अभिप्रायो यत् एकः वृषभः उच्चैः स्वरेण किमपि भाषमाणः विलक्षण स्वरूपवान् अस्ति । अस्य वृषभस्य चत्वारि शृंगा त्रयो पादाः द्वे मस्तके सप्त हस्ताः च सन्ति । अयं त्रिधा त्रिषु स्थानेषु बद्धः अयं भाषते यत् महादेवः मर्त्यान् आविर्भूतः^१ । अनेन ज्ञायते श्लोकोऽयं एका प्रहेलिका अस्ति ।

निरुक्तकारो यास्कः अस्य मन्त्रस्य याज्ञिकपरम्परानुसारं व्याख्यां कृतवान् । भाष्यकारः पतञ्जलिः व्याकरणपरम्परानुसारं व्याख्यां कृतवान् । उभावपि आदर्शभूतौ । यद्यपि पतञ्जलेः व्याख्या भाषायाः महत्त्वं प्रतिपादयति सर्वमान्या च अस्ति ।

अत्र भाषा एव वृषभः इति रूपेण कथिता । उपमेयरूपेण भाषा उपमानरूपेण च वृषभः वर्णितः । आलंकारिकाणां कथनमस्ति यत् उपमानोपमेययोः यत्र पृथगुल्लेखः क्रियते तथा च भेदगर्भोल्लेखविधानं क्रियते तत्र उपमालंकारो भवति^२ ।

१. सामवेदः ५२५.८५१

२. अथर्ववेदः १२.१.४५

३. अथर्ववेदः २१.१०.२१

४. ऋग्वेदः ४.५८.३

५. महाभाष्यपरम्परा. पृ० ३०

६. साधर्म्यमुपमा भेदे-काव्यप्रकाश दशमोल्तासः

भाषा वृषभ इव अस्ति । अस्मिन् वाक्ये उपमायाः प्रयोगः अभवत् । परं यत्र उपमाने उपमेये च अभेदस्य आरोपो भवति तत्र रूपकालंकारो भवति । यथा - तद्रूपकम् अभेदो य उपमानोपमेययोः^१ । अनेन लक्षणेन सिद्धयति यत् रूपकालंकारेऽपि उपमानोपमेययोः पार्थक्येन निर्देशोऽपेक्षते । यद्यपि क्वचित् उपमेयस्य निर्देशो न विधीयते । केवलम् उपमानस्य एव निर्देशो विधीयते । तत्र धर्मम् आदाय उपमानेन उपमेयस्य ज्ञानं क्रियते । उपमेयस्य तिरोधानम् एव निगरणम् इति कथ्यते । अस्त्योदाहरणमस्ति— वापी क्वापि स्फुरति गगने । अत्र गगनं नायिकायाः कृशमध्यभागस्य उपमानं वापी च नाभिभागस्य उपमानम् अस्ति । आलंकारिकाः इत्थं जायमानम् आदेशमेव अध्यवसानम् इति नाम्ना व्यवहरन्ति । इत्थम् उक्तौ रूपकातिशयोक्ति अलंकारः भवति । लिखितम् अपि कुवलयानन्दे यत् - 'रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्वाध्यवसानतः'^२ उपयुक्तमन्त्रे उपमेयरूपायाः भाषायाः निर्देशनं विधाय उपमानरूपवृषभस्य ग्रहणवशात् अत्र रूपकातिशयोक्तेः उदाहरणं स्वीकर्तुं शक्यते । वृषभश्च भाषायाः प्रतीकरूपेण स्वीकर्तव्यम् । भाषावृषभयोस्तुलनायां हेतुः - भाषाशब्दः स्त्रीलिंगः वृषभशब्दश्च पुल्लिंगः उभयोः समानधर्मता नास्ति तर्हि उपमायाः निष्पत्तिः कथम् ? इति प्रश्ने समुदिते भाष्यकारेण वृषभशब्दस्य व्युत्पत्तिः एवं प्रदर्शिता- वृष धातोः वृषभ शब्दस्य निष्पत्तिर्जायते । वर्षणात् वृषभः^३ अस्यायम् अभिप्रायो यत् वृषभः यत्र तिष्ठति तत्रैव वर्षति । लघुशङ्कां करोति । अतः तस्य वृषभः इति संज्ञा । अयं शब्दो योगरूढः अतः वृषभः अस्मिन्नेवार्थे प्रयुज्यते । भाषायाः सन्दर्भे वृषभशब्दस्य यौगिकार्थः स्वीकर्तव्यः । भाषा अपि वर्षति । साम्प्रतं वर्षायाः अर्थे लक्षणानुसारं व्यापकतायाः दिग्दर्शनं भवति । अस्मिन्नर्थे वर्षायाः अर्थो भवति मानवानाम् इच्छापूर्तिः । वक्ता स्वीयाम् इच्छां भाषायाः माध्यमेन यदा प्रकटयति तदा तस्य पूर्तिः भवति । अभिव्यक्तयः हस्तसंचालनादि संकेतेन भवन्ति । यद्यपि संकेताः न्यूनाः सन्ति । केवलं संकेतैः सम्पूर्णाः इच्छाः दुःसाध्याः । बहूनां सूक्ष्मतमविचाराणां भावानां च भाषां विना अन्येन केनापि साधनेन उपस्थापनं असम्भवम् । भाषा तु अस्माकं सर्वेषां सर्वान् विचारान् भावान् च प्रकटयति । इत्थं साधनं जगतीतले अन्यत् किमपि नास्ति । अतएव सकलान् कामान् अभिवर्षतीति वृषभः^४ इति व्युत्पत्तिम् अनुसृत्य भाषां वृषभ इति उच्यते । अथ च लौकिकवृषभेण उक्षेण वा तुलना विधीयते । अनेन प्रकारेण भाषावृषभयोः लिंगभेदः रूपकातिशयोक्ति अलंकारस्य निष्पत्तौ नास्ति काचन बाधा । चत्वारि शृंगा इत्यस्य तात्पर्यमस्ति यत् शब्दस्य चत्वारो भेदाः भवन्ति । ते च भाषारूपी वृषभस्य चत्वारः शृंगाः स्वीक्रियन्ते इमे शब्दभेदाः सन्ति । नाम-आख्यात-उपसर्ग-निपातभूताश्च । नामान्तर्गताः संज्ञा सर्वनाम विशेषश्च सुबन्तम्, आख्यात एव क्रिया सा च तिङन्तं भवति । अव्ययाः एव निपाताः भवन्ति ।

१. काव्यप्रकाशः दशमोऽध्यायः

२. कुवलयानन्दम्

३. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

४. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

उपसर्गाः लघुवर्गरूपेण प्रसिद्धिं गताः तेषां भेदाः परिगणिताः सन्ति । एतेषां पृथग्रूपेण परिगणनं महत्त्वं विदधाति यतोहि इमे निश्चितार्थस्य वाचकाः एकाकिनः न भवन्ति परं यया क्रियया सह प्रयुज्यन्ते तस्याः क्रियायाः अर्थे परिवर्तनं परिवर्द्धनं च कुर्वन्ति । अस्यायं भावो यत् पाश्चात्यपरम्परायां शब्दभेदाः अष्टौ भवन्ति ।

तेषां उपर्युक्तेषु चतुर्षु अन्तर्भावो जायते । वस्तुतः आंग्लभाषायां व्याकरणस्य एते सर्वे नाम-वर्गस्य अन्तर्गते आयान्ति । इति तु आख्यातपर्याय । इत्यस्य कार्यं विभक्तिप्रत्ययेन विधीयते । अधिप्रभृति उपसर्ग निपाताश्चापि विभक्त्यर्थस्य प्रत्यायनं कुर्वन्ति । अतः संस्कृतभाषायां स्वतन्त्ररूपेण इत्येतदर्थं पृथक् वर्गस्य कल्पनं न अपेक्षते । इति निपातानां एवं अवान्तरभेदाः सन्ति । आंग्लभाषायां उपसर्ग-सदृशः कश्चन अन्यः वर्गः न कल्पितः । क्रियायाः विशेषार्थ-द्योतकोपसर्गार्थम् आंग्लभाषायां इति भेदः कल्पितः ।

अनेन प्रकारेण पाश्चात्यपरम्परायाः अष्टौ शब्दभेदाः वैदिकपरम्परायाः चतुर्षु भेदेषु अन्तर्भूताः सन्ति । शब्दभेदानां अन्यामपि व्याख्यां पश्यन्तु । चत्वारिवाकपरिमितापदानि अस्य मन्त्रस्य व्याख्यायां पतञ्जलिना उक्तं यत् चत्वारि शृंगाणि-चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च^१ अत्र चकारपदस्य किं तात्पर्यमस्ति ? चकारस्तु समुच्चयार्थकरूपे प्रसिद्धः 'समुच्चयार्थकश्चकारः अन्यथा तत्र चकारोपदानं व्यर्थमेव स्यात्' । नामाख्यातोपसर्गनिपाताः इति पदं चतुष्पद-द्वन्द्वोऽस्ति अत्र द्वन्द्वभिहितं चतुर्विधानां पदानां अन्येन सह समुच्चयः चकारात् प्रतीयते । अन्यथा अयं चकारः प्रकृतसन्दर्भे निरर्थकः स्यात् । अत्र नागेशभट्टेन अस्य वाक्यस्य व्याख्यानावसरे परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीति^२ वाचः चत्वारो भेदाः प्रदर्शिताः । हरिणाप्युक्तम्-

वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदभुतम् ।

अनेक तीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ।^३

तत्र श्रोत्रविषया वैखरी । मध्यमा हृदयदेशस्था पदप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम् । पश्यन्ती तु लोकव्यवहारातीता । योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभागावगतिरस्ति । परायां तु नेति 'त्रय्या' इत्युक्तम् ।^४

स्वरूप ज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ।

तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्त्तते ।^५

१. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

२. महाभाष्यम् पस्पशाह्निक उद्योतः पृ. ३१

३. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

४. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डः १४२

५. महाभाष्यम् पस्पशाह्निक उद्योतः पृ. ३३

६. वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डः १४२

इत्युक्तेः अनेकतीर्थभेदायाः-नामाख्यातादिवीणावेणुमृदंगशब्दादिरूपानेकभेदायाः-
आहखल्वपिचत्वारिवाक्परिमिता पदानि इति।^१ एतेषामेव समुच्चयप्रदर्शनार्थं भाष्यकारेण पतञ्जलिना
चकारः प्रयुक्तः। त्रयो अस्य इत्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे'^२ इति सूत्रेण प्रकृतिभावात् 'एङःपदान्तादति'^३
इति सूत्रेण पूर्वरूपसन्निर्धनं। त्रयो अस्य त्रयो पादाः इदमपि एकम् उदाहरणम्। भूतभविष्यद्वर्तमानकालाः
एव वृषभस्य त्रयोपादाः सन्ति। द्वे शीर्षे। 'उत्तमांगं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्'^४ इति
कोशादकारान्तःशीर्ष शब्दः क्लीबेऽस्ति तस्येदं रूपम्। द्वे शीर्षे-द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च^५।
वृषभस्य द्वे शीर्षे स्तः। शीर्षः= प्रधानः इति भाष्यकारेण प्रतिपादितम्। वस्तुतः भाषायाः प्रधानस्वरूपे
द्वे स्तः। एको नित्यस्वरूपः अपरश्च अनित्यस्वरूपः 'व्यंग्यव्यङ्ग्यकभेदेन'^६।

यो हि नित्यस्वरूपः सः उत्पत्तिविनाशरहितः स एव शब्दब्रह्म-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत्॥^७

ब्रह्मणो हि दशाद्वयी शास्त्रे प्रसिद्धा। एकां विद्यायाऽप्रविभागदशाऽपरा चविद्ययाप्रविभागदशा।
तत्र यद्यपि प्रविभागदशायां ब्रह्म विविधविकल्परूपगोचरम् तथाहि तस्यां दशायामेकस्यैव ब्रह्मणो
धर्मधर्म्यादिरूपेण विकल्पः। जगद्रूपेण विवर्तावस्थायामपि ब्रह्म अनादिनिधनमेव। तच्च ब्रह्म शब्दतत्त्वं^८।
तदेव वैयाकरणानां स्फोटः इति। स्फोटादेव अर्थज्ञानं भवति। स्फुटति प्रकाशते अर्थः अस्मात् इति
स्फोटः^९। स्फोटो नित्योऽनित्यस्वरूपश्च।

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः।

ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते॥^{१०}

इह नित्यत्वादात्मतत्त्वस्य स्फोटानां स्थितौ नास्ति कालपरिणामवृत्तेः स्वल्पोऽपि व्यापारः। ध्वनिना
तु संसृष्टं स्फोटस्य स्वरूपमुपलभ्यते यस्मात् तस्मात् ध्वनेः स्थितिकालः स्फोटोपलब्धिरूपः परिवर्तते।
तेन च स्फोटविषयेण ग्रहणेनोपाधिनाभिन्नकालेन प्रकल्पितभेदाः स्फोटस्य द्रुतविलम्बिता
वृत्त्यस्त्रिभागोत्कर्षेण युक्ताः समाख्यायन्ते^{११}। अयं ध्वन्यात्मको रूपः। ध्वनयः उत्पद्यन्ते यद् ध्वनेः
उच्चारणं तदवे ध्वनेः उत्पत्तिः अनन्तरं च ध्वनेः विनाशः भवति।

१. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः उद्योतः पृ. ३३

२. पा०अ० ६.१.११३

३. पा०अ० ६.१.१०७

४. अमरकोशः मनुष्यवर्गः श्लोक सं० ९५

५. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

६. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः प्रदीपः पृ. ३१

७. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् १

८. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् १

९. वैयाकरणभूषणसारः स्फोटनिर्णयः

१०. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् ७६

११. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् ७६

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः ।

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥ १

तद्यथा प्रकाशोजन्मान्तरमेव घटादीनां ग्रहणे हेतुः, अवतिष्ठमानस्तु ग्रहणप्रबन्धहेतुर्भवति, एवमभिव्यक्ते शब्दे ध्वनिरुत्तरकालमनुवर्तमानो बुद्ध्यनुवृत्तिं शब्दविषयां विषय (नाभि) व्यक्तिबलाधानादुपसंहरति । तस्मादुपलक्षितव्यतिरेकेण वैकृतेन ध्वनिना संसृज्यमानोपि स्फोटात्मा तादरूप्यस्यानध्यारोपात् शास्त्रे ह्रस्वादिवत् कालभेदव्यवहारं नावतरति ।^१

उत्पत्तिविनाशान्तराले ध्वनीनां क्षणिकसत्ता प्रत्यक्षं दृश्यते । अतः भाषायाः इदं ध्वन्यात्मकं स्वरूपम् अनित्यम् इति प्रामाणिकं तथ्यम् ।

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहूर्महान्तमुषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥ २

इह द्वौ शब्दात्मानौ-नित्यः कार्यश्च । तत्र कार्यो व्यावहारिकः पुरुषस्य वागात्मनः प्रतिबिम्बोपग्राही । नित्यस्तु सर्वव्यवहारयोनिः संहतक्रमः सर्वेषामन्तः सन्निवेशी प्रभवो विकाराणामाश्रयः कर्मणामधिष्ठानं सुखदुःखयोः, सर्वत्राप्रतिहतकार्यशक्तिर्घटादिर्निरुद्ध इव प्रकाशः-परिगृहीतभोगक्षेत्रावधिः, सर्वमूर्तीनामपरिणामा प्रकृतिः सर्वप्रबाधरूपतया सर्वप्रभेदरूपतया च नित्यप्रवृत्तप्रत्यवभासस्वप्नप्रबोधानुकारी प्रवृत्तिनिवृत्तिपदाभ्यां पर्जन्यवद् दवाग्निवच्च प्रसवोच्छेदशक्तियुक्तः सर्वेश्वरः सर्वशक्तिर्महान् शब्दवृषभः, तस्मिन् खलु वायुयोगविदोविच्छिद्याहंकारग्रन्थीनत्यन्तविनिर्भागेण संसृज्यन्ते ।^३ अनेन ज्ञायते यत् स्फोटो ध्वनिश्च भाषारूपवृषभस्य द्वे शीर्षे भवंत इति तात्पर्यम् ।

सप्त हस्तासो अस्य । हस्तास इति देवास इतिवत् छान्दसं रूपम् ।^४ अयं हस्त शब्दस्य प्रथमा बहुवचनान्तररूपम् । अस्य वृषभस्य भुजा सप्त । हस्तरूपेण सप्त विभक्तीनामेव परिगणनं विहितम् । यतोहि संस्कृतभाषायाम् प्रथमातः सप्तमी पर्यन्तं सप्त विभक्तयः सन्ति । प्रति विभक्तौ त्रीणि वचनानि सन्ति । एवं पदानां संख्या एकविंशतिः भवति । इत्थं विभक्तयः सप्त कारकाणि च षड् इति सर्वैरेव स्वीक्रियन्ते । विभक्तिकारकयोः मध्ये मौलिको भेदः अस्ति । अत्र तु विभक्तीनामेव यतोहि सप्त हस्तासो अस्य इति कथितम् । त्रिधा बद्धः- स्थाने बद्ध उरसि कण्ठे शिरसीति^५ । कण्ठ इत्यनेन मुखान्तर्गतकण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते^६ । यत् भाषारूपी वृषभः त्रिषु स्थलेषु निबद्धः अनेन ध्वनीनाम्

१. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् ७७

२. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् ७७

३. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् १३०

४. वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् १३०

५. महाभाष्यम् पाठ्यशाहिकः पृ. ३०

६. महाभाष्यम् पाठ्यशाहिकः पृ. ३०

७. महाभाष्यपाठ्यशाहिक उद्योतः पृ. ३१

व्याकरण-मञ्जरी

उच्चारण-प्रक्रिया वर्ण्यते । यदा वयं विचारविषयवत्तये वाक्यप्रयोगं कुर्मः तदा मनसि विचारव्यक्तये इच्छा जायते । इयं प्रक्रिया पाणिनिना इत्थं प्रदर्शिता -

आत्मा बुद्ध्यासमेत्यर्थान्मनो युद्धक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ १

अस्यायम् अभिप्रायो यत् आत्मा स्व बुद्धिं प्रयोज्य विवक्षितार्थानां संकलनं करोति । ततः परं वयं विचारं कुर्मः यत् किं कथनीयम् । अस्माकं कथनीयं विषयः अर्थः वा भवति । तदा आत्मा मनः प्रबोधयति यद् अस्य अर्थस्य विषयस्य वा वाक्यानां माध्यमेन उपस्थापनं कुरु । आत्मनः प्रेरितो मनः क्रियावान् भूत्वा शरीरस्थं तेजसम्/शक्तिम् प्रेरयति । अग्निना प्रेरितो शरीरस्थो वायुः क्रियावान् भवति । अनेनैव वायुना उच्चारणे क्रिया सम्पन्नो भवति । वायोः प्रथमः उद्गमस्थलम् उरः तत्पश्चात् वायुः कण्ठदेशम् आगच्छति । अतः कण्ठे द्वितीयस्थानम् अस्ति । कण्ठतः उपरितने भागे ताल्वादयः विभिन्नानि उच्चारणस्थानानि सन्ति । तानि वयं शिरस् इति कथयामः । इमामेव मूर्धा इति नाम्ना जानीमः । इदं तृतीयं स्थानम् अस्ति । एतेषु त्रिषु स्थलेषु वायोः गतिना ध्वनीनाम् उच्चारणं भवति । उक्तमपि - "त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि ।" १ अनेन प्रकारेण भाष्यकारेण प्रतिपादितम् । अयं वृषभः उच्चस्वरेण घोषाणां करोति (रोरवीति) । यन्महादेवो मर्त्येषु अवतारं गृहीतवान् । मह्यते पूज्यते इति महः । कर्मणि घवर्थे कविधानमिति कः । महच्छब्दपर्यायोऽयं मह शब्दोऽस्मादेवं प्रमाण्यादित्यवधेयम् २ । महान् परब्रह्मस्वरूपः देवोऽन्तर्यामिरूपः ३ परमात्मा । वैयाकरणानां दृष्ट्या शब्दब्रह्म एव परमतत्त्वम् । वयं तु मरणधर्माः साधारणमानवाः स्म । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः । इदं भस्मान्तं शरीरं । इत्थं मर्त्येषु परमात्मावतारः प्रवेशो वा कथम् ? पतञ्जलिना उक्तम् यत् - महान् देवः शब्दः । मर्त्या-मरणधर्माणो मनुष्यस्तानाविवेश "महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्" । तेषां मतम् अस्ति यत् व्याकरणाध्ययनं विधाय शब्दानां सुष्ठु प्रयोगेन परमात्मनः सामीप्यं प्राप्तुं योग्याः भवामः । किमिदं परमात्मनः साम्यम् ? मानवेषु भाषा माध्यमेन दैवीशक्तेः विकासो जायते ।

मानवजीवनं अल्पकालिकं विद्यते । तस्य शक्तयः निर्धारिताः सन्ति । तथापि भाषायाः माध्यमेन मानवस्य कियान् विकासः संजातः । साम्प्रतं विश्वस्मिन् अनेकाः सामान्याः प्रायोगिकाः वा विद्याः विकासं गताः । मानवेन अप्रत्यक्षितं ज्ञानं विज्ञानं च वृद्धिं प्रति नीयते । विद्वांसः निरन्तरं ज्ञानसाधनायां रताः । अनेन प्रकारेण मानवसंस्कृतेः भव्यनिर्माणं जायते । एतदेव दैवीशक्तैः विकासः अनुप्रवेशो वा । जन्मतः मानवः पशुरेव भवति । आहार-निद्रा-भय-मैथुनप्रभृतिगुणेषु मानवे पशौ च अभेदः ।

१. पाणिनीयशिक्षा ६

२. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

३. महाभाष्यम् पस्पशाह्निकः पृ. ३०

४. महाभाष्यपस्पशाह्निक उद्योतः पृ. ३१

५. महाभाष्यम् पस्पशाह्निक उद्योतः पृ. ३०-३१

उक्तमपि -आहारनिद्राभयमैधुनं च, सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्^१ । तथापि मानवसविधेः अमूल्या निधिरस्ति भाषा । मानवः प्रयत्नेन भाषाम् अर्जयति । अनया भाषया-मानवः ज्ञानसागरम् अधिगच्छति । सः सभ्यो संस्कृतो च भूत्वा जीवनम् आनन्दप्रदं प्रकल्प्य पशुत्वं च परित्यज्य देवत्वमार्गम् अधिगन्तुं समर्थो भवति । उक्तमपि पतञ्जलिना - एकः शब्दः सुज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति^२ । भाषा एव पशुत्वं अपनेतुं देवत्वं च प्रदातुं समर्थास्ति । अस्मिन् प्रसंगे : आचार्यदण्डी स्वीये काव्यादर्शं उक्तवान् यत् -

इदमर्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारान् न दीप्यते ॥^३

दण्डिना अत्रोक्तं यत् शब्दो (भाषा) ज्योतिः अखिलब्रह्माण्डे प्रकाशं वितरति । प्रकाशः = असंदिग्धज्ञानम् । प्रकाशाभावे पदार्थाः दृष्टिपथं न आयान्ति । अल्पप्रकाशे च पदार्थाः अस्पष्टाः संदिग्धा वा भवन्ति । वस्तुतः सूर्यस्य रश्मयः बाह्यतमसा अपाकरणम् कुर्वन्ति परं आन्तरिक-अज्ञानरूप-तमसः अपाकरणं तु भाषा एव करिष्यति नान्यः । उक्तमपि महाकविदण्डिना -

इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा ।

वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥^४

शिष्टानुशिष्टानाम् इत्यस्यायमभिप्रायो यत् पाणिनिप्रभृतिभिः शास्त्रकारैरन्वाख्यातानामित्यर्थः^५ । भाषायाः विद्वत्सम्मतं शास्त्रसम्मतं मानकस्वरूपं च । शिष्टानाम् अर्थात् भाषायाः मानकेतरस्वरूपम् । लोके मानकेतरस्वरूपस्य प्रयोगः प्रचुरं भवति । अस्मिन्नेव स्वरूपे क्षेत्रीयाः भाषा वाचश्च विद्यन्ते । अनेनैव भाषायाः स्वरूपेण प्रायो लोकव्यवहाराः सम्पाद्यन्ते । अनेन ज्ञायते यद् भाषया अस्माकं जीवनस्य सर्वे लोकव्यवहाराः सम्पूर्णतां यान्ति । अशिक्षिताः जना अपि भाषया एव लोककार्याणि सम्पादयितुं समर्थाः, नान्यथा । यद्यपि तेषां भाषा व्याकरणानुसारं न भवति । अनेनैव कारणेन भारतीयेः मानीषिभिः वाचः सरस्वती देवी अस्ति इति स्वीकृत्य तस्याः उपासनायाः विधानं विहितम् वाचमुपासस्व भाषायाः देवी वस्तुतः सर्वासां विद्यानां देवी अस्ति । अतः दण्डिना काव्यादर्शं मंगलाचरणे विद्यादेव्याः स्तुतिः कृता

चतुर्मुखं मुखाम्भोजं वनहंसवधूर्मम् ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥^६

'गीर्वाणं वाणीं सरस्वतीं'^७ इमानि वाङ्मनामानि । वैज्ञानिकदृष्ट्या भाषाया महत्त्वं विज्ञाय एव तां देवीं मत्वा सर्वैरेव उपासना विहिता न तु अन्धविश्वासेन अथवा परम्परया ।

- प्राध्यापकः, संस्कृतविभागे

रा.शै.अनु. एवं प्रशि. परिषद् हरियाणा, गुडगांव

१. पंचतन्त्रम्

२. महाभाष्यम् पाठ्यशास्त्रिकः पृ. २८

३. काव्यादर्शः १.४

४. काव्यादर्शः

५. काव्यादर्शः

६. काव्यादर्शः

७. अमरकोशः

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभिरपठिताः केचन अन्ये द्विकर्मकधातवः तेषां प्रयोगश्च

- डॉ० लाला शंकर गयावालः

संस्कृतव्याकरणे कैश्चन धातुभिः साकं द्वे कर्मणि (कर्मद्वयम्) प्रयुज्यते । एतादृशाः धातवः द्विकर्मकेति नाम्नाऽभिधीयन्ते । द्विकर्मकधातूनां प्रयोगः वैदिकालाद् आरभ्य लौकिकसाहित्यं यावत् प्रचलति ।

त्रिमुनिकालादेव द्विकर्मकधातूनां प्रयोगः प्राप्यते । तत्र पाणिनिना "अकथितञ्चेति"^१ सूत्रे अपादानादिकारकैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञकं विदधाति । अर्थात् यदा वक्ता अपादानादिकारकान् अपादानादिनाऽविवक्षा स्यात् तदा अपादानादि कारकः स्वं स्वं संज्ञां विहाय कर्मसंज्ञकं जायते अतएव अनुक्तकर्मण्यपि द्वितीया विभक्तिर्भवति ।^२

वार्तिककारः कात्यायनोऽपि पाणिनिमतं समर्थयन् अकथितञ्चेति सूत्रस्योपवृहणं कुर्वता कथयति - "कर्मसंज्ञाप्रसङ्गोऽकथितस्य ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छति ।"^३ एतेन प्रतीयते यत् कात्यायन - कालादेव द्विकर्मकधातूनां परिगणनं प्रारब्धम् ।

पतञ्जलिकाले भाषायाः विकासो जातः । द्विकर्मकधातूनां प्रयोगः वर्धितः अतएव भाष्यकारेण एतेषां प्रयोगाः सङ्कलिताः सज्जीकृताश्च । भाष्यसङ्कलिताः द्विकर्मकधातवः

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिआमुपयोगनिमित्तपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥

नीवह्योर्हस्तेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥

- ✓ दुह - (दोहने) धातोः द्विकर्मकप्रयोगेषु पाठः 'गां दोग्धि पयः' ।^४ वेदे द्विकर्मकत्वेनास्य धातोः पाठभावः ब्राह्मणे लौकिकसाहित्ये च प्रयोगः । द्विकर्मकश्लोकवार्तिके पूर्वं 'दुध्' धातोः पाठः स्यात् 'दुह' रूपेण परिणमतिमप्राप । यथा मैक्डॉनलमहोदयाः '✓दुह' धातोः द्विकर्मकत्वं मन्यन्ते, परं व्हिटने महोदयाः '✓धू' धातोः परिणतं रूपं 'दुह' मन्यन्ते । तथाहि "तस्मात्त्वत्सं जातं दशरात्रीर्न दुहन्ति" ।^५

- ✓ याच् - (याच्ने) द्विकर्मकत्वेन याच् धातोः प्रयोगः सर्वत्र मिलति । वेदे यथा अपो याचामि भेषजम् ।^{१६}
- ✓ रुष् - (आचरणे) रुष् धातोः द्विकर्मकप्रयोगः भाष्यसम्मतः ब्रजमवरुणद्विगाम् । यथा ब्राह्मणेऽपि-प्रियं ज्ञातिं रून्ध्यात्^{१७} ।
- ✓ प्रच्छ - (ज्ञीप्सायाम्) प्रच्छ धातोः सर्वत्र द्विकर्मकत्वेन पाठः । कात्यायनेनाऽपि द्विकर्मकत्वमस्य समर्पितम् ।^{१८} यथा - पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः^{१९} ।
- ✓ भिक्ष - (भिक्षायाम्) पौरवं गां भिक्षते । वैदिकवाङ्मये भिक्ष् धातोः द्विकर्मकत्वं न सिध्यति । सर्वप्रथमं महाकाव्यपरम्परायां प्रयोगः- ते त्वं भिक्षितुमर्हसि विक्रमस्त्रीन्^{२०} ।
- ✓ चि - (चयने) चयनार्थकधातोः द्विकर्मकता प्राप्यते - श्रौतसूत्रे लौकिकसाहित्ये च तथाहि - बहुल तृपोऽन्तराग्नी चितिं चिनोति ।^{२१}
- ✓ ब्रू - (व्यक्तायां वाचि) द्विकर्मकत्वेन वेदातिरिक्तं सर्वत्र प्रयोगः । ब्राह्मणे यथा अग्निं ब्रूमौ वनस्पतीन् ।^{२२}
- ✓ शास् - (अनुशिष्टौ) शास् धातोः द्विकर्मकत्वमस्ति । पुत्रमनुशस्तिधर्मम् । वेदे यथा - 'यन्मां पितेव कितवं' शशास्^{२३} ।
- ✓ जि - (जये) चकारेण जिदण्डीप्रभृतीनां ग्रहणमिति कैयटवचनात् द्विकर्मकत्वं जायते । ब्राह्मणे यथा - 'इन्द्रो मरुत सहस्रमजिनात् ।
- ✓ दण्ड - (दण्डनिपातने) त्रिमुनिना दण्डधातोः द्विकर्मकत्वं न स्वीक्रियते ।
वैदिकसाहित्ये दण्ड् धातोः प्रयोगः न मिलति ।
- ✓ नी - (नये) नीधातोः द्विकर्मकत्वेन प्रयोगः सर्वत्र मिलति । वेदे यथा - न मित्रं नयते वरम् ।^{२४}
- ✓ वह - (प्रापणे) वह धातोः द्विकर्मकेषु ग्रहणं प्राप्यते । अथर्ववेदे यथा प्रयोगः अपो दिवम् उद्वहन्ति ।^{२५}
- ✓ ह - (हरणे) हधातोः द्विकर्मकत्वेन केचन प्रयोगाः वैदिकवाङ्मय एव प्राप्यन्ते । तथाहि - पूर्व हरति अथाग्निहोत्रम्^{२६} ।

व्याकरण-मञ्जरी

- ✓ कृष् - (विलेखने) कृष् धातोः द्विकर्मकत्वेन पाठः । पतञ्जलिना स्वीकृतम् यथा - ग्रामम् अजां कर्षति । एतेषां सर्वत्र प्रयोगाभावः केवलं व्याकरणपरम्परापरकग्रन्थेषु दृश्यते ।
- ✓ गत्यर्थक - गत्यर्थकधातूनां प्रयोगः द्विकर्मकत्वेन पतञ्जलिसम्मतः । तथाहि-त्वां शरणं वयं गताः -महा.

भाषायाः सारल्यार्थं द्विकर्मकधातूनां प्रयोगः विहितः । तत्र ये धातवः प्रयोगबाहुल्यं प्राप्यन्ते-स्म तेषां परिगणनं कृत्वा पतञ्जलिना कारिकायां सूत्रीकृता । पुनश्च प्रयोगबाहुल्यात् नाऽधिकाः धातवः द्विकर्मकेषु प्रयुक्ताः स्युः तदर्थमपि एते सङ्कलिताः । एतेषां सङ्कलितानां धातूनामतिरिक्ताः अनेके धातवः वर्तन्ते येषां प्रयोगः द्विकर्मकत्वेन प्रयुक्तः । येषां भाष्यकारेण परिगणनं न कृतम् । परं एते वैदिकवाङ्मये लौकिक- साहित्ये च प्राप्यन्ते । भाषायामेतेषां प्रयोगः वर्तत एव ।

त्रिमुनिनाऽप्रोक्तं वैदिकवाङ्मये प्रयोगः

अत्र एतादृशाः धातवः सङ्कलिता वर्तन्ते येषां परिगणनं भाष्यकारेण न कृतं । परं तेषां साहित्ये प्रयोगः । तथाहि -

- ✓ जि - चकारेण जिदण्डी प्रभृतीनां ग्रहणमिति प्रदीपकारकैयटवचनात् 'जि' धातोः द्विकर्मकत्वं जायते 'शतं दण्डयति देवदत्तम्' । पंचविंशब्राह्मणे अस्य धातोः द्विकर्मकत्वेन प्रयोगः यथा - 'इन्द्रो मरुतः सहस्रमजिनात्' । अपि च देवान्सुरा यज्ञमयजन् - मै. सं., जित्वा राज्यं नलं नृपम्- महा. ३.५९.५

जिगाय जम्बू जनित्र श्रियः श्रियं सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम्-शिशु. १.१९

रामायणे 'जि' धातोः समानार्थे प्रयुक्ते ज्ञा धातुना साकं कर्मद्वयं प्रयुक्तम् अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये - रामा. २.१२.१६

- ✓ दण्ड - त्रिमुनिना दण्डधातोः द्विकर्मकत्वं न स्वीकृतम् । कैयटवचनात् द्विकर्मकत्वं सिद्ध्यति - शतं दण्डयति देवदत्तम् । पाणिनिना अष्टाध्याय्यां दण्डादि "दण्ड्योश्च" प्रयोगः कृतः । पुरादिगणेऽपि दण्डधातोः पाठः परं वैदिक वाङ्मये कुत्रापि दण्डधातोः प्रयोगः न मिलति । मनुस्मृतौ, नारदस्मृतौ वोपदेवव्याकरणे च दण्डधातोः द्विकर्मकत्वेन प्रयोगः । तथाहि -

तान् सहस्रं दण्डयेत् - मनु ९.२३४

दैत्यान् प्राणान् अदण्डयन् - वोप. ५.६

जघन्यास्ते प्रत्येकं विनेयाः पूर्वसाहसम् - नारदस्मृति अत्र वि पूर्वक नी धातोः प्रयोगः
दण्डप्रापणम् ।

✓ पच् - भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां द्विकर्मकधातूनां परिगणनं कृतम् ।* तत्र पच् धातोः
द्विकर्मकेषु पाठः - 'तण्डुलानोदनं पचति' 'पच्' धातोः प्रयोगः; संहितायां श्रौतसूत्रे च
प्राप्यते । तथाहि -मै. सं. १.१०.१५ का. श्रौ. ४.८.२

✓ मथ् - मथ् धातोः द्विकर्मकप्रयोगः भट्टोजिदीक्षितसम्मतः 'सुधां क्षीरनिधिं मथ्नाति ।' वेदे
व्याकरणपरंपरापरकग्रन्थे च अस्य प्रयोगः । यथा

इममुं त्यमथर्वदग्निं मन्यन्ति वेधसः - ऋ. ६.१५.१७

सुधां सागरं ममन्थुः देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे - कि. ५.३०

✓ मुष् - मुष् धातोः द्विकर्मकत्वेन प्रयोगः प्राप्यते - देवदत्तं शतं मुष्णाति । वेदे अस्यः प्रयोगः
यथा - अनीषोमा चेति तद्वीर्यं वा यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ऋ.वे. १.३९.१५ एवञ्च
१.६१.७; १.१३१.५

नैनान्यमः परिमुष्णाति रेतः - अ.वे. ४.३४.४

मुषित्वा धनदं पापो यां गृहीत्वावसद् द्विषन् - भट्टी. ७.९९

✓ कृ - कृ धातोः द्विकर्मकत्वे प्रयोगः मैत्रायणिसंहितायां रामायणे महाभारते च प्राप्यते । यथा-
तेषां पूषणमधिपामकरोत् -

कुर्वन्तु सर्वे चानृतं धर्मराजम् - महा. - २.६२.२५

युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा - महा. - ५.५७.१२

राजानं त्वां करिष्यामि - रामा. - ६.१९.१९ एवञ्च - ८.८०.६

✓ ग्रह् - ग्रहधातोः द्विकर्मकत्वं मैत्रायणिसंहितायां मिलति । तथाहि "औषधिरेव फलं ग्राहयति" ।

✓ धू - धू धातोः द्विकर्मक प्रयोगः ऋग्वेदे यथा - 'वृक्षं पक्वं फलं धूनहि' वेदे दुह् धातोः
द्विकर्मकाभावात् केचन् विद्वांसः 'दुध्' धातोः पाठः मन्यन्ते ।

✓ श्रु - श्रु धातोः द्विकर्मकप्रयोगः तैत्तिरीय संहितायां प्राप्यन्ते 'शृण्वन्त्येनमग्निं' चिक्यानम् ।

✓ वृज् - वृज् धातोः द्विकर्मकप्रयोगः ऋग्वेदे यथा - अग्निं होतारं प्रवृणु ३:१९.१

व्याकरण-मञ्जरी

- ✓ मन् - मन् धातोः द्विकर्मकप्रयोगः शतपथब्राह्मणे, रामायणे महाभारते च प्रयुक्तः - 'अग्निं मन्ये पितरम्।' मरिष्यन् चेत यजमानं मन्ये - श.ब्रा.
मन्यसे कृष्णं स्थविरं भरतर्षभ - महा. २.३४.६
सदुःखं मन्यतेसुखम् - महा० - ५.३४.५९
पतिष्ठी त्वामहं मन्ये - रामा० - २.३५.६
- ✓ विद् - विद्धातोः द्विकर्मकप्रयोगः शतपथब्राह्मणे - रामायणे - महाभारते कथासरित्सागरे च मिलति यथा-
न वै हतं वृत्रं विद्म न जीवम् - श.ब्रा.
कथं मां वेप्सि चाण्डालम् - महा.
सिंहान् वने पाण्डुवांस तात् विद्धि - महा- ५.३७.६०
शमं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजम् - रामा. २.४०.९
- ✓ यज् - यज् धातो ऋग्वेदे द्विकर्मकप्रयोगः । यथा - यज्देषां ऋत वृहत् - १.७५.५
- ✓ निधा - नि उपसर्गपूर्वक धा धातोः द्विकर्मकप्रयोगः ऋग्वेदे मिलति यथा-नित्वाग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते १.३६.१९
- ✓ विधा - वि उपसर्गपूर्वक धा धातोः द्विकर्मकप्रयोगः मेत्रायणिसंहितायां यथा-तस्मा उनाहुतिर्यशं व्यदधुः।

त्रिमुनिनाऽप्रोक्तं महाकाव्यपरम्परायां प्रयोगः

अत्र एतादृशा धातवः सङ्कलिताः येषां द्विकर्मकप्रयोगाः वैदिकवाङ्मये न प्राप्यन्ते परं रामायणे महाभारते च प्राप्यन्ते ।

- ✓ इष् - इष् धातोः द्विकर्मकप्रयोगः रामायणे प्राप्यते । यथा -
अथ प्रकृतयः सर्वाः त्वां इच्छन्ति नराधिपम् २.४.१६
त्वामहं सत्यमिच्छामि
द्रष्टुमिच्छामः पुत्रं पश्चिमदर्शनम्

- ✓काम् - काम् धातोः रामायणे द्विकर्मकप्रयोगः
'रामं पतिम् अकामयत्' २.४५.११
- ✓दृश् - दृश् धातो द्विकर्मकप्रयोगः रामायणे महाभारते च मिलति -
अथ शैलादविनिष्क्रम्य मैथिलीं कौशलेश्वरः
अदर्शयच्छुभोजालां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् - रामा २.९५.१
तां धार्तराष्ट्रीन् दुर्वृत्तान् मुमूर्षून् कालकोदितान्
दर्शयिष्यामि भूयिष्ठं अहं वैवाश्वताक्षयम् - महा. २.६८.४४
- ✓प्राप् - प्राप्धातो द्विकर्मकः प्रयोगः रामायणे प्राप्यते यथा -
अहना.त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज - रामा. ६.१२१.८
त्वां प्रापयासु मां रामम् - रामा. २.५९.२१
- प्रति ✓पा - प्रति उपपदपूर्वक पा धातोः द्विकर्मकप्रयोगः महाभारते मिलति।
यथा - धर्मं मां प्रतिपादय - महा. ५.१७५.२५
- ✓अवगम् - महाभारते अवपूर्वक गम् धातोः द्विकर्मकत्वं सिद्धयति - कस्मान् न ब्राह्मणं सम्यग्
आत्मानं अवगच्छति २.३९.६

पादटिप्पणी

१. पा. सू. १.४१.५१
२. तत्रैव
३. महाभा. पा. सू. १.४.२३
४. तत्रैव
५. तै. ब्रा. २.१.२.३ एवञ्च श. ब्रा., कुमार. १.२, रघु १.२६, उत्तर. ५.३१
६. ऋ. वे. १०.९.५ एवञ्च श. ब्रा. १.३.२.६, रामा. ६.१२.१८, महा. ५.४८, कथा. १.३१, रघु ८.१२
७. तै. ब्रा. १.६.५.२ एवञ्च का. श्रौ. ८.६.२२, विक्रम. ४.२१, भट्टी. ६.९
८. महाभा. पा. सू. १.४.२३
९. ऋ. वे. १.१६४.३४ एवञ्च गो. ब्रा. १.१.३.१, छा. उ. ५.३.५, आ. श्रौ. १०, रामा. २.२.३४, महा. ५.४८.४६, मनु. २.१२७.८.८७ रघु. १.८
१०. रामा. एवञ्च तं (अर्थ) त्वां भिक्षे महा. मनु. २.५०, भट्टी. ६.९

११. का.श्रौ. २५.७.२५, १२.१.२५ एवञ्च भट्टी ६.९
 १२. श.ब्रा ३.८.३.४ एवञ्च तै.ब्रा. १.६.५.४, आ.श्रौ. १२.११.१, १२.१, रामा. १.१.३६, २.५.३१, २.७०.१७, महा. २.४१.५, ५.५६.५६, नै. १.२०, मेघ. १०४, भट्टी. ६.८
 १३. ऋ.वे. २.२९.५ एवञ्च छ.उ. ४.२.२ कि १.५ भट्टी ६.१०, गीता २
 १४. अ.वे. ५.१९.१५, तै.सं. २.१.११.७; ५.२.८.५. वा.सं.६.१६, भा.सं.२९.४३, आप. श्रौ ७.१५.१०, ७.१८.४, का.श्रौ. १२.१०.१२, रामा, २.६०.२, ६.५९.६५ महा. २.६८.३४ मनु. ६.८८, विक्रम. ४.४३, रघु. १२.१०३
 १५. ४.२७.४ एवञ्च मुद्रा. १.४, मृच्छ. १.३१, रघु. १३.६१
 १६. तै.ब्रा. १.४.४.१ एवञ्च ऐ.आ. २.१.४ तै. सं.३.१.३२
 १७. पा.सू. ५.४.११०
 १८. पा.सू. ५.४.२
 १९. दण्ड निपातने चुरादि - १९२६
 २०. सिं कौ. पा.सू. १.४.५१

- वरिष्ठ. व्याख्याता संस्कृत विभागाध्यक्षश्च
 रामेश्वरी देवी राजकीय कन्या महाविद्यालयः
 भरतपुरम् (राज०)

सन्धिः (संहिता)

परिभाषा आवश्यकता च—

सामान्यभाषायां समीपस्थयोः द्वयोः वर्णयोः सम्मेलने यत् परिवर्तनं सञ्जायते तत् सन्धिनाम्ना व्यवहियते । महर्षिपाणिनि सन्धिं भाषयन् सूत्रमेकं विरचितम्—

“परः सन्निकर्षः संहिता ।”

वर्णान्तमतिशयितः सन्धिः अर्थात् अन्यस्य कस्यापि वर्णस्य व्यवधानरहितं सामीप्यं (उच्चारणं) संहिता (सन्धि) शब्देन अभिधीयते । यथा ‘देव आलयः’ इत्यत्र वकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य आकारस्य च अतिशयितः सन्धिः अतएव अत्र द्वयोः वर्णयोः स्थाने अकारस्य दीर्घदिशः आकारः प्राप्तः देवालयः इति संजातः । अयं सन्धिः एकस्य पदस्य द्वयोः वर्णयोः अथवा पृथक्पदयोः द्वयोः वर्णयोः मेलनेन भवितुं शक्यते ।

वाक्यान्तर्गतानां पदानां मध्ये सन्धिकरणमकरणं वा वक्तुः लेखकस्य वा इच्छायामुपरि परं एकस्मिन्पदे धातूपसर्गयोः मध्ये, समासे तु अनिवार्य एव कथितम् च—

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।।

एकपदस्योदाहरणम्—बाल+इ =बाले

धातूपसर्गयोः उदाहरणम्—आ+अगच्छत्=आगच्छत् (संहिता नित्या आवश्यका)

समासस्योदाहरणम्—नील+ अम्बुजः =नीलाम्बुजः

वाक्यस्य पदयोः—

१. मोहनः विद्यालयं गच्छति ।
२. मोहनो विद्यालयङ्गच्छति (ऐच्छिका संहिता)

—सन्धिभेदाः—

अचं हलं विसर्गमाश्रित्य सन्धिः त्रिविधः—

१. अच् सन्धिः—द्वयोः स्वरयोः (अचोः) सम्मेलने यत्परिवर्तनमुत्पद्यते स अच् (स्वर)सन्धिः इत्यभिधीयते । (यथा—१. लक्ष्मी+ईशः=लक्ष्मीशः, २. रमा+ईशः=रमेशः । ३. मधु+अरि=मध्वरिः, ४. पौ+अकः =पावकः इत्यादयः)

हलः अचि हलि वा परे यत् परिवर्तनं भवति तद् हल्सन्धिः अथवा व्यञ्जनसन्धिनाम्ना कथ्यते (यथा-सत्+चित्=सच्चित् । इष्+टः =इष्टः ।

अच्+अन्तः= अजन्तः ।

सुप्+अन्तः=सुबन्तः ।

हरिम्+वन्दे-हरिवन्दे इत्यादयः)

विसर्गसन्धिः—सर्वप्रथमं विचारणीयमस्ति क एष विसर्गः? अस्मिन् संदर्भे उक्तः श्लोकः सिद्धान्त-
कौमुद्याम्—

अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरात्परौ तु तिष्ठतः ।

अनुस्वारो शिरो बिन्दुः पार्श्वे बिन्दुर्विसर्गकः । ।

अर्थात् (अचः) स्वरस्य पार्श्वे विद्यमानबिन्दुद्वयं 'विसर्गः' इति कथ्यते । यथा—रामः श्यामः इत्यादयः । अत्र मकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य परौ बिन्दू विसर्गः कथ्यते । विसर्गात् अचि हलि वा परे यत्परिवर्तनं जायते तत् परिवर्तनं विसर्गसन्धिनाम्ना कथ्यते । यथा—

(१) मनः +हरः=मनोहरः

(२) सः +अयम्=सोऽयम्

(३) मनः =तापः =मनस्तापः

(४) निः+रसः = नीरसः

इत्यादयः ।

अधुना वयं अच्सन्धेः निम्नभेदान् पठिष्यामः —

१. दीर्घसन्धिः

२. गुणसन्धिः

३. वृद्धिसन्धिः

दीर्घसन्धिः

सूत्रम् — अकः सवर्णे दीर्घः पाणिनिः

वृत्तिः — अकः सवर्णे अचि परे पूर्वपरयोः दीर्घः एकादेशः । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । होतृकारः । प्रथमं तावत् किं दीर्घः? उत्तरमस्ति—“एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो, द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।” (याज्ञवल्क्यशिक्षा स्वरप्रकरणं मात्राधिकारः)

दीर्घदिशानां क्रमेण उदाहरणानि—

१. अ+ आ =आ — बाल् अ+आत्=आ= बालात्
आ+आ= आ — विद् आ+आलयः=आ=विद्यालयः
२. इ+ई=ई—गिर् इ+ईश=ईः = गिरीशः
ई+ई=ई— श्र् ई+ईशः=ईः=श्रीशः
३. उ + उ=ऊ—वध् उ+उ त्सवः=ऊ=वधूत्सवः
४. ऋ+ऋ=ऋ—होत् ऋ+ऋकारः=ऋ=होत्हकारः

रूपसिद्धिः

- आ यथा-बाल+आत् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः सूत्रेण लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य आकारस्य च स्थाने दीर्घैकादेशे आकारे बालात् इति सिद्धम्।
- ई गिरि+ईशः इत्यत्र रेफोत्तरवर्तिनः इकारस्य परवर्तिनः ईकारस्य च स्थाने दीर्घैकादेशे ईकारे इति गिरीशः इति सिद्धम्।
- ऊ वधु+ उत्सव इत्यत्र धकारोत्तरवर्तिनः उकारस्य परिवर्तिनः अकारस्य च स्थाने दीर्घैकादेशे ऊकारे वधूत्सवः सिद्धम्।
- ऋ होत् + ऋकारः इत्यत्र तकारोत्तरवर्तिनः ऋकारस्य परवर्तिनः ऋकारस्य च स्थाने दीर्घैकादेशे ऋकारे होत्कारः इति सिद्धम्।
- अक् अक् प्रत्याहारे एते वर्णाः आगच्छन्ति — अ इ उ ऋ लृ। एते निमेषकालपरिमिताः ह्रस्वसंज्ञकाः वर्णाः।

दीर्घवर्णाः

लृ वर्णस्य दीर्घदिशो न भवति अतः द्विमात्रिककालवन्तः एते वर्णाः दीर्घसंज्ञकाः — “आ ई ऊ ऋ”
सवर्णः — समानवर्णः अर्थात् येषां वर्णानां स्थानं प्रयत्नञ्च तुल्ये ते सवर्णसंज्ञकाः। यथा अ आ इ ई उ ऊ ऋ
(टिप्पणी—स्थानं प्रयत्नञ्च अग्रे वक्ष्यामः)

एवं सरलभाषया कथितुं शक्यते यत् अ इ उ ऋ एतेभ्यः वर्णैर्भ्यः परे यदा सवर्णः वर्ण आगच्छति तदा द्वौ मिलित्वा एकस्मिन् दीर्घे वर्णे परिवर्तितौ भवतः। यथा दैत्य+अरि इत्यत्र यकारोत्तरवर्तिनः आकारात् परे 'अरि' शब्दस्य अकारः। सवर्णौ द्वौ। अतः द्वयोः स्थानयोः एकः दीर्घदिशः आकारः जायते दैत्यारिः शब्दश्च निष्पन्नो भवति।

अकः सवर्णे दीर्घः

अकः सवर्णे दीर्घदिशः

अ अथवा आ + सवर्णः (अ अथवा अ) = आ

इ अथवा ई + सवर्णः (ई अथवा इ) = ई

उ अथवा ऊ + सवर्णः (उ अथवा ऊ) = ऊ

ऋ अथवा ॠ (ऋ अथवा ॠ) = ॠ

लृवर्णस्य दीर्घः न भवति

गुणसन्धिः

'आद् गुणः ।' (पाणिनिः)

वृत्तिः— अवर्णात् अचि परे पूर्वपरयोः एको गुण आदेशः स्यात् । बालेन । गङ्गोदकम् । कृष्णार्द्धः । तवल्कारः । किं नाम गुणः ? उत्तरमस्ति — अदेङ् गुणः (पाणिनिः) अर्थात् अकारः एङ् प्रत्याहारश्च (ए ओ) गुणसंज्ञकौ । सरलभाषया 'आद् गुणः' सूत्रस्यार्थः—

अकारात् आकारात् वा वर्णात् असवर्णे अचि अर्थात् स्वरवर्णे परे द्वयोः स्थाने एकः गुणसंज्ञकः आदेशः प्राप्नोति ।

यथा— बालेन

इत्यत्र बाल् + इन् इत्यवस्थायां लकारोत्तरवर्तिनः अकारात् परे इकारः (अच्) वर्तते । अतः 'आद्गुणः' सूत्रेण अकारस्य इकारस्य च स्थाने गुणसंज्ञकः एकारादेशः प्राप्तः बाल् ए न इत्यवस्थायां संयोगे बालेन रूपं सिद्धम् ।

(टिप्पणी—अत्र 'अ ए ओ' मध्ये एकारादेशः एव किमर्थं प्राप्तः विषयोऽयं अपरे पाठ्यक्रमे प्रस्तूयते ।)

आद् (असवर्णे अचि) गुणः

१. अ+(आ) + इ (ई) = ए

२. अ (आ) + उ (ऊ) = ओ

३. अ (आ) + ऋ (ॠ) = अर्

४. अ (आ) + लृ = अल्

गुणैकादेशानां क्रमेण उदाहरणानि — (गुणः = अ ए ओ)

१. अ + इ = ए = बाल् अ + इ + न = ए = बालेन

२. आ + ई = ए = रम् आ + ईशः = ए = रमेशः

३. आ + उ = ओ = गङ्ग् ओ + उदकम् = ओ = गङ्गोदकम्

४. अ + उ = ओ सूर्य् अ + उदयः = ओ = सूर्योदयः

हित् अ + उपदेशः = ओ = हितोपदेशः

अ + ऋ = अर् = कृष्ण् अ + ॠद्धिः = अर् = कृष्णद्धिः

आ + ऋ = अर् मह् आ + ॠषिः = अर् = महर्षिः

अ + लृ = अल् = तव् अ + लृकारः = अल् = तवल्कारः

रूपसिद्धिः—अदेङ् गुणः सूत्रसहकारेण आद्गुणः इति सूत्रेण

(ए) बालेन — बाल् + इन इत्यत्र लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य परिवर्तिनः इकारस्य च स्थाने एकारे बालेन इति रूपं सिद्धम्।

(ओ) गङ्गोदकम् — गङ्गा + उदकम् इत्यत्र अदेङ् गुणः सूत्रसहकारेण आद् गुणः इति सूत्रेण गुणे ओकारे गङ्गोदकम् इति रूपं सिद्धम्।

(अर्) कृष्णद्धिः—

कृष्ण + ॠद्धि इत्यत्र अदेङ् गुणः सूत्रसहकारेण आद्गुणः इति सूत्रेण णकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य परिवर्तिनः ऋकारस्य च स्थाने गुणे अर् इति कृते कृष्णद्धिः इति रूपं सिद्धम्।

(अल्) तवल्कारः — तव् + लृकारः इत्यत्र अदेङ् गुणः सूत्रसहकारेण आद्गुणः इति सूत्रेण वकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य लृकारस्य च स्थाने गुणे 'अल्' कृते तवल्कारः इति रूपं सिद्धम्।

वृद्धिसन्धिः—वृद्धिरेचि (पाणिनिः)

वृत्तिः — आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । अद्यैव बालैः गङ्गापैः । बालौ । किन्नाम वृद्धिः ? वृद्धिरादैच् (पाणिनिः) अर्थात् आत् (आ) ऐच् (ए औ) च वृद्धिः संज्ञकौ । सरलतया

‘वृद्धिरेचि’ सूत्रस्य अर्थः — अकारात् आकारात् वा (ए ओ ऐ औ) ‘एच्’ परे एकः वृद्धिरादेशः आ ऐ औ रूपे प्राप्यते ।

यथा — रामैः । राम+ऐः इत्यत्र वृद्धिरेचि सूत्रेण मकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य ऐकारस्य च स्थाने वृद्धौ ऐकारादेशे कृते रामैः इति रूपं सिद्धम् । (अत्र ‘आ ऐ औ ’ मध्ये ऐ एव किमर्थमभवत् ? विषयोऽयं अग्रिमे- पाठ्यक्रमे प्रस्तूयते)

वृद्धिरेकादेशानां क्रमेण उदाहरणानि

(वृद्धिः = आ ऐ औ)

अ+ए = ऐ = बाल् (अ+ऐः) = ऐ := बालैः

अ+ए = ऐ = अद्य् (अ + ए) व = ऐ = अद्यैव

आ + ओ = औ = गङ्ग् (आ + ओ) घः = औ = गङ्गौघः

अ + औ = औ = बाल् (अ+औ) = औ बालौ

बालैः

बाल + ऐस् इत्यवस्थायां वृद्धिरादैच् सूत्रसहकारेण वृद्धिरेचि सूत्रेण लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य ऐकारस्य च स्थाने वृद्धौ ऐकारादेशे कृते बालैः इति रूपं सिद्धम् ।

बालौ

बाल औ इत्यवस्थायां वृद्धिरादैच् सूत्रसहकारेण वृद्धिरेचि सूत्रेण लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य औकारस्य च स्थाने वृद्धौ औकारादेशे बालौ इति रूपं सिद्धम् ।

अद्यैव — अद्य + एव इत्यत्र अदेङ् गुणः सूत्रसहकारेण आद्गुणः सूत्रेण यकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य एकारस्य च स्थाने गुणे एकारादेशे प्राप्ते परं वृद्धिरेचि सूत्रेण तं प्रबाध्ये अकारस्य एकारस्य च स्थाने वृद्धिरेकादेशे ऐकारे अद्यैव इति रूपं सिद्धम् ।

॥ अथ अव्ययप्रकरणम् ॥

चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति महाभाष्ये पतञ्जलिः । नामाख्यातमुपसर्गो निपाताश्चत्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः ऋग्वेदीयप्रातिशाख्ये शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये तदित्थं शब्दानां चातुर्विध्यं प्रसिद्धम् । एतेषु निपाताः अव्ययसंज्ञकाः ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् । (पाणिनिः) अर्थात् स्वरादिशब्दाः निपाताश्च अव्ययसंज्ञकाः । 'अव्यय'
इत्यस्य अर्थः यः व्ययं न प्राप्नोति तदव्ययम् । उक्तं च — गोपथ ब्राह्मणस्य ब्रह्मपरका श्रुतिः अव्ययस्य
लक्षणार्थम्—

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन् व्येति तदव्ययम् ।

'च इति अत्र यत्र यदा कदा तदा अद्य श्वः ह्यः परश्वः वा' अव्ययानि अस्माभिः पठितव्यानि ।

अव्ययाः अर्थः

- च - समुच्चये यथा "त्वमेव माता च पिता त्वमेव । लृट् शेषे च
वा - विकल्पे—यवैः वा ब्रीहिभिर्यजेत् ।" "वाऽवसाने"
इति - समाप्तौ — इति रघुवंशे प्रथमः सर्गः ।
अत्र - अस्मिन् स्थाने — "यत्ने कृते न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ?
यत्र - यस्मिन् स्थाने — "यत्र विद्वान् न तत्र अल्पधीरपि श्लाघ्यः अथवा यत्र धूमस्तत्र अग्निः ।
तत्र - तस्मिन् स्थाने — "यत्र विद्वान् न तत्र अल्पधीरपि श्लाघ्यः अथवा यत्र धूमस्तत्र अग्निः ।
यदा - यस्मिन् काले — "यदा यदा धर्मस्य हानिः तदा ईश्वरः आत्मानं सृजति ।"
तदा - तस्मिन् काले — "यदा यदा धर्मस्य हानिः तदा ईश्वरः आत्मानं सृजति ।"
कदा - कस्मिन् काले — बालः विद्यालयं कदा गच्छति ?
अद्य - अस्मिन् अहनि "श्वः कार्यम् अद्य कुर्वीत ।"
श्वः - अनागते अहनि "श्वः कार्यम् अद्य कुर्वीत ।"
ह्यः - गतम् अहः — ह्यः द्वितीयाः तिथिः आसीत् । परश्वः का तिथिः ?
परश्वः - गतम् अहः — ह्यः द्वितीयाः तिथिः आसीत् । परश्वः का तिथिः ?

एतेषामव्ययानां विषये वयं कथामाध्यमेन अपि ज्ञातुं शक्नुमः ।

पिपासुः काकः

अत्र एकः काक आगच्छत् । सः पिपासुः आसीत् जलार्थं सः यत्र तत्राभ्रमत् । यदा सः आत्मानमपृच्छत् 'कदा जलं पास्यामि?' तदा एव तेन अस्माकं जलपूर्णं घटं दृष्टम् । तत्र गत्वा जलं चापिबत् । 'श्वः परश्वश्च अत्रैव आगत्य जलं पास्यामि' इति विचार्य सः स्वकीयनीडं प्रति अगच्छत् ।

पद-परिचयः

सुप्तिङन्तं पदम्

शब्दरूपम् (सुबन्तम्)

धातुरूपम् (तिङन्तम्)

'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः।' अपदं न प्रयुज्जीत । सार्थकं क्रियावाचकं धातुरूपं संज्ञावाचकञ्च शब्दरूपं प्रकृतिपदेन अभिधीयते ।

(१) संस्कृतव्याकरणे शब्दः प्रातिपदिकसंज्ञम् । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । (पाणिनिः) वृत्तिः :- धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवद् शब्दाः प्रातिपदिकम् प्रातिपदिकत्वात् सु औ जस् इत्यादयः सुप् प्रत्ययाः उत्पद्यन्ते ।

उदाहरणार्थं - प्रकृतिः (प्रातिपदिकम्) + सुप् = सुबन्तम् = (पदम्)

प्रथमाविभक्तिः एकवचने बाल + सु = बालः = पदम् ।

(२) संस्कृतभाषायां धातुशब्दः क्रियावाचकः । क्रियतेऽनया इति क्रिया । धातोः परे 'तिप्तस्झि' - इत्यादयः तिङ् प्रत्ययाः उत्पद्यन्ते । ('प्रत्ययाः' 'परश्च' सूत्राभ्याम्)

उदाहरणार्थं - प्रकृतिः (धातुः) + तिङ् पदम्

प्रथमपुरुषैकवचने पठ् + तिप् = पठति = पदम्

इदानीं वयं शब्दरूपाणां ज्ञानार्थं प्रातिपदिकात् परे स्वाधुत्पत्तिविषये पठामः । परं के ते स्वादयः? सुपः एव स्वादयः ।

संस्कृतभाषायां शब्दान्ते प्रयुज्यमानानि कारकाचिह्नानि सु औ जस् इत्यादयः सुप् कथ्यन्ते । एते कर्तृकर्मकरणादीन् कारकान् वचनानि च बोधयन्ति । सुप् प्रत्ययाः सु औ जस् इति प्रथमा (कर्ता) अम् औद् शस् इति द्वितीया (कर्म) । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया (करण), डे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी (सम्प्रदान), ङस् भ्याम् भ्यस् इति पंचमी (अपादान), ङस् ओस् आम् इति षष्ठी (सम्बन्ध), ङि ओस् सुप् इति सप्तमी (अधिकरण), "एतासां विभक्तीनां बोधकाः ।"

सुप् प्रत्ययाः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(कर्ता) प्रथमा	सु	औ	जस्
(कर्म) द्वितीया	अम्	औद्	शस्
करणम् (तृतीया)	टा	भ्याम्	भिस्
सम्प्रदानम् (चतुर्थी)	डे	भ्याम्	भ्यस्
अपादानम् (पञ्चमी)	डसि	भ्याम्	भ्यस्
सम्बन्धः (षष्ठी)	डस्	ओस्	आम्
अधिकरणम् (सप्तमी)	डि	ओस्	सुप्
सम्बोधनम्	सु	औ	जस्

सुपि इत्संज्ञाव्यवस्था

'सुप्' प्रत्ययेषु केचनवर्णाः इत्संज्ञकाः । ते वर्णाः सन्ति—सु प्रत्ययस्य सकारोत्तरवर्ती अकारः 'डसि' प्रत्ययस्य इकारः, जसः जकारः, शसः शकारः टा प्रत्ययस्य टकारः डे डसिडसडि प्रत्ययानां डकारः सुपः पकारः इति । पञ्क्तौ संकलिताः—सुडस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः "इत्संज्ञकानां लोपे कृते "सुप्स्थितिः—

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	स्	औ	अस्
द्वितीया	अम्	औ	अस्
तृतीया	आ	भ्याम्	भिस्
चतुर्थी	ए	भ्याम्	भ्यस्
पञ्चमी	अस्	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी	अस्	ओस्	आम्
सप्तमी	इ	ओस्	सु
सम्बोधनम्	स्	औ	अस्

व्याकरण-मञ्जरी

एतदतिरिक्तं सकारान्तमकारान्त जश्शस्..... भ्याम्.....इत्यादीनां हलन्त्यम् इति सूत्रेण प्राप्ता इत्संज्ञा 'न विभक्तौ तु स्माः' सूत्रेण निषिद्धा। अतएव तेषां 'तस्य लोपः' सूत्रेण लोपः न भवति एवमेते सुपः प्रातिपदिकात् परे संयुज्य सुबन्ताः भूत्वा पदसंज्ञां प्राप्नुवन्ति।.....प्रयोगार्हा च भवन्ति। यथा-रामः पठति।

“सुप्तिङन्तं पदम्।” (पाणिनिः)

यथा तालिकायां दर्शितं यदेते सुपः क्रमाद् एकवचनं द्विवचनं बहुवचनञ्च भवन्ति। यतो हि संस्कृतभाषायां त्रीणि वचनानि स्वीकृतानि। एतदतिरिक्तं—

त्रीणि लिङ्गानि

पुंलिङ्ग—

स्त्रीलिङ्ग—

नपुंसकलिङ्गभेदात्।

स्वरव्यञ्जनदृष्ट्या सुबन्ताः खण्डद्वये विभक्ताः —

(१) अजन्तः (२) हलन्तः

पुनश्च अजन्तः त्रिविधः

१. अजन्तपुंलिङ्गः
२. अजन्तस्त्रीलिङ्गः
३. अजन्तनपुंसकलिङ्गः

एवमेव हलन्तः अपि त्रिविधः।

अस्मिन् पाठ्यक्रमे वयं त्रिविधमजन्तं पठिष्यामः—

१. अकारान्तपुंलिङ्गः बालशब्दः
२. आकारान्त स्त्रीलिङ्गः लताशब्दः
३. अकारान्तनपुंसकलिङ्गः फलशब्दः

बाल शब्दः (अजन्तपुल्लिङ्गः)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालः	बालौ	बालाः
द्वितीया	बालम्	बालौ	बालान्
तृतीया	बालेन	बालाभ्याम्	बालैः
चतुर्थी	बालाय	बालाभ्याम्	बालेभ्यः
पञ्चमी	बालात्	बालाभ्याम्	बालेभ्यः
षष्ठी	बालस्य	बालयोः	बालानाम्
सप्तमी	बाले	बालयोः	बालेषु
सम्बोधनम्	हे बाल !	हे बालौ !	हे बालाः !

शब्दरूपसाधनप्रक्रिया—

कमपि शब्दरूपविशेषं साधनाय सर्वप्रथमं तस्य शब्दस्य विभक्तिं ज्ञात्वा वचनञ्च ज्ञेयम् । तदनन्तरं शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञं विधाय विभक्तिवचनानुसारेण 'स्वौजस्.....' इत्यादिना सूत्रेण अपेक्षितः सुप् प्रत्ययः प्रातिपदिकात् परे योजनीयः ।

(उदाहरणार्थं 'बालः' शब्दरूपस्य सिद्धिः कर्तव्या चेत् तर्हि बालशब्दरूपं स्मरन् वयं जानीमः यत् एतत् प्रथमा विभक्ति— एकवचनस्य रूपम् । अतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं 'अर्थवद' सूत्रमुल्लिख्य 'बाल' शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञा विधेया । अनन्तरं प्रथमैकवचनस्य सु प्रत्ययः 'स्वौजस्' सूत्रेण प्रातिपदिकात् परे योजनीयः ।)

एतदनन्तरम् अपेक्षितसूत्रैः आवश्यककार्याणि सम्पादयन् शब्दरूपं सिद्धं कर्तव्यम् । अधुना ज्ञास्यामः वयं यद् बाल शब्दः (प्रकृतिः) स्वादीन् प्राप्य सर्वासु विभक्तिषु सर्वेषु च वचनेषु प्रचलितानि सिद्धरूपाणि कथं प्राप्नुवन्ति ? कानि सूत्राणि प्रत्यागमादेशे तस्य सहायतां कुर्वन्ति ?

रूपसिद्धिः

बालः — बालशब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्यय....' सूत्रेण 'प्राति' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने 'स्वौजसमौद्घञ्थाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्.....', इत्यादिना सूत्रेण सु प्रत्यये बाल सु इति

व्याकरण-मञ्जरी

जाते अनुबन्धलोपे बाल स जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे बालः इति रूपं सिद्धम्।

प्रथमाविभक्तिद्विवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

अकारान्तपुल्लिङ्गबालशब्दस्य प्रथमाविभक्ति-एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि रूपसिद्ध्यर्थं च तेषां कार्याणि-

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रम्
२. स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्-	
ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्	'सु' प्रत्ययविधायकसूत्रम्

(टिप्पणी—अत्र सकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य रु आदेशः पुनश्च उकारस्य इत्संज्ञा रेफस्य अवसानसंज्ञा रेफस्य विसर्गदेशः संक्षेपेण कथिताः)

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

(१) अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रम्
(२) स्वौजस्.....	औ प्रत्ययविधायकसूत्रम्
(३) प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	पूर्वसवर्णदीर्घादेशविधायकसूत्रम्
(४) नादिचि	पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधकर्तृकं सूत्रम्
(५) वृद्धिरेचि	वृद्धिसन्धिविधायकसूत्रम्

रूपसिद्धिः

बालौ प्रथमा विभक्तिः द्विवचनम्

बालशब्दात् अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाद्विवचने 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्.....' सूत्रेण औ प्रत्यये बाल औ इति जाते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते परं नादिचि सूत्रेण तन्निषेधे वृद्धिरेचि सूत्रेण लकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य औकारस्य च स्थाने औकारादेशे बालौ इति रूपं सिद्धम्।

टिप्पणी—अत्र द्विवचनविवक्षायां बाल बाल औ इत्यवस्थायां विभक्तिश्च सूत्रेण औ प्रत्ययस्य विभक्तिसंज्ञायां 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति सूत्रेण एक बाल शेषे बाल औ जातम्।

प्रथमाविभक्ति बहुवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि—

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रम्
२. स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्	जस् प्रत्ययविधायकसूत्रम्
३. प्रथमयोः.....	पूर्वसवर्णदीर्घादेशविधायकसूत्रम्
४. हलन्त्यम्	सकारस्य इत्संज्ञाविधायकसूत्रम्
(अत्र जसः सकारस्य)
५. विभक्तिश्च	(सुप्:) विभक्तिविधायकसूत्रम्
६. न विभक्तौ तुस्माः	विभक्तिस्थसकारमकाराणामित्संज्ञायाः
निषेधकसूत्रम्

रूपसिद्धिः (बालाः) प्रथमाविभक्तिबहुवचनम्

बालशब्दात् 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमाविभक्तिद्विवचने 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्.....' इत्यादिना सूत्रेण जस् प्रत्यये बाल जस् इति जाते अनुबन्धलोपे दीर्घे बालास् इति जाते 'हलन्त्यम्' सूत्रेण जसः सकारलोपे प्राप्ते परं विभक्तिश्च सूत्रेण जसः विभक्तिसंज्ञायां 'न विभक्तौ तुस्माः' सूत्रेण तन्निषेधे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते बालाः इति रूपं सिद्धम्।

सम्बोधनस्य एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि - तेषां कार्याणि

१. अर्थवद	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रम्
२. स्वौजस्.....	सुप्रत्यय विधायक सूत्रम्
३. एकवचनं सम्बुद्धिः	'सु' इत्यस्य सम्बुद्धिसंज्ञाविधायकसूत्रम्
४. एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः	सम्बुद्धेः सकारलोपविधायकसूत्रम्

टिप्पणी —

१. अत्र 'जस्' प्रत्ययस्य जकारः 'चुट्' सूत्रेण इत्संज्ञा। न विभक्तौ तुस्माः सूत्रेण सकारमकाराभ्यां सह तवर्गस्यापि इत्संज्ञा प्राप्यते परं सुपि तवर्गः न विद्यते। अतएव सकारमकारयोः एव इत्संज्ञा निषिद्धा।
२. 'माहेश्वरसूत्रप्रकरणे' पठितम् 'प्रत्ययाः आद्योच्चारणम्' अतएव जस्प्रत्ययस्य अन्त्यहल् "सकारः" इत्संज्ञकः 'हलन्त्यम्' सूत्रेण।
३. अत्रापि बहुवचनविवक्षायां बाल बाल बाल जस् इति जाते प्रथमाद्विवचनवत् जसः विभक्तिसंज्ञत्वात् एकबालशेषः।

व्याकरण-मञ्जरी

रूपसिद्धिः (हे बाल) सम्बोधनम्-एकवचनम्

बालशब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सम्बोधनस्य एकवचने 'स्वौजसमौदृष्ट्या ' इत्यादिना सूत्रेण 'सु' प्रत्यये हे बाल सु इति जाते 'एकवचनं सम्बुद्धिः' सूत्रेण 'सु' प्रत्ययस्य सम्बुद्धिसंज्ञायां अनुबन्धलोपे हे बाल स् जाते 'एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः' सूत्रेण सकारलोपे हे बाल इति रूपं सिद्धम्।

सम्बोधनस्य द्विवचने बहुवचने च प्रथमायाः द्विवचनबहुवचनवत् भवन्ति।

हे बालौ

हे बालाः

द्वितीयाविभक्ति-एकवचने

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञकसूत्रम्
२. स्वौजसमौदृष्ट्याभ्याम्भिस्	अम् प्रत्ययविधायकसूत्रम्
३. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	पूर्वसवर्णदीर्घविधायकसूत्रम्
४. अमिपूर्वः	पूर्वसवर्णदीर्घं प्रबाध्य पूर्वरूपमेकादेशविधायक-सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालम् (द्वितीयाविभक्ति- एकवचनम्)

बालशब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् द्वितीयैकवचने 'स्वौजसमौदृष्ट्या ' इत्यादिना सूत्रेण अम्प्रत्यये बाल अम् जाते 'प्रथमयोः.....' इति सूत्रं प्रबाध्य अमिपूर्वः सूत्रेण पूर्वरूपे बालम् इति रूपं सिद्धम्।

द्वितीयाविभक्ति द्विवचने 'बालौ' प्रथमायाः द्विवचनवत्। सङ्केतानि दीयन्ते - बाल+औ - पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्ते-नादिचि-निषेधे-वृद्धिरेचि-वृद्धौ बालौ-

द्वितीयाविभक्तिबहुवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजस.....	शस् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	पूर्वसवर्णदीर्घविधायकं सूत्रम्
४. तस्माच्छसोः नः पुंसि	सकारस्य नकारादेशात्मकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालान् द्वितीयाविभक्तिबहुवचनम्

बाल शब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां 'स्वौजसमौद्.....' सूत्रेण द्वितीयाबहुवचने शस् प्रत्यये बाल शस् जाते अनुबन्धलोपे बाल अस् इति जाते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे बालास् इति जाते 'तस्माच्छसोः नः पुंसि' इति सूत्रेण सकारस्य नकारे बालान् इति सिद्धम्।

टिप्पणी — 'शस्' प्रत्ययस्य आदि शकारः लशक्वतद्धिते "इत्संज्ञां प्राप्य "तस्य लोपः" इति सूत्रेण लुप्तम्। 'शस्' स्थाने 'अस्' अवशिष्टम्। अत्र एतत्सर्व "अनुबन्धलोपः" इत्यस्य अन्तर्गति समाविष्टम्-बालानां कृते सिद्धिविस्तारभयात्।

तृतीयाविभक्ति एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रम्
२. स्वौजसमौद्छष्.....	टाप्रत्ययविधायकसूत्रम्
३. टाडसिडसामिनात्स्याः	टास्थाने इनादेशविधायकं सूत्रम्
४. आदगुणः	गुणैकादेशविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालेन (तृतीयाविभक्ति-एकवचनम्)

बाल शब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां तृतीयाविभक्ति-एकवचने 'स्वौजसमौद्छष्ठाभ्याम्भिस्.....' इत्यादिना सूत्रेण टा प्रत्यये बाल टा इति जाते 'टाडसिडसामिनात्स्याः' सूत्रेण टास्थाने इन आदेशे बाल इन इति जाते 'आदगुणः' सूत्रेण एकारे बालेन इति रूपं सिद्धम्।

तृतीयाविभक्ति द्विवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रम्
२. स्वौजसमौद् छष्ठाभ्याम्भिस्	भ्याम् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. सुपि च	दीर्घादेशविधायकसूत्रम्

रूपसिद्धिः बालाभ्याम् (तृतीया विभक्ति द्विवचनम्)

बाल शब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां तृतीयाविभक्तिद्विवचने 'स्वौजसमौद्छष्ठाभ्याम्भिस्.....' इत्यादिना सूत्रेण भ्याम् प्रत्यये बाल भ्याम् इति जाते सुपि च सूत्रेण अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घे बालाभ्याम् इति रूपं सिद्धम्।

टिप्पणी— अत्र 'भ्याम्' प्रत्ययस्य मकारः इत्संज्ञकः तथापि लोपत्वं न प्राप्तः यतो हि 'भ्याम्' विभक्तिसंज्ञकः प्रत्ययः। विभक्तिस्थमकारस्य इत्संज्ञा च "न विभक्तौ तुस्माः" सूत्रेण निषिद्धा।

तृतीयाविभक्तिबहुवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः.....	प्रातिपदिकसंज्ञकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट् छष्टाभ्याम्भिस्	शस् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. अतो भिस् ऐस्	भिस् ऐसादेशविधायकं सूत्रम्
४. वृद्धिरेचि	वृद्धिसन्धिविधायकसूत्रम्

रूपसिद्धिः बालैः (तृतीयाविभक्तिबहुवचनम्)

बाल शब्दस्य 'अर्थवदधातु रप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा 'स्वौजसः.....' सूत्रेण तृतीयाविभक्तिबहुवचने भिस् प्रत्यये बाल भिस् जाते 'अतोभिस् ऐस्' सूत्रेण भिस् ऐस् आदेशे बाल ऐस् जाते वृद्धिरेचि सूत्रेण वृद्धौ सकारस्य रुत्वे विसर्गे बालैः इति रूपं सिद्धम्।

चतुर्थीविभक्ति-एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

सूत्राणि

कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्	डे प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. डेर्यः	डे स्थाने य आदेशात्मकसूत्रम्
४. स्थानिवदादेशोऽनलविधौ	'य' आदेशस्य स्थानिवत्कर्तृकं सूत्रम्
५. सुपि च	अतो दीर्घादेशविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालाय (चतुर्थीविभक्ति एकवचनम्)

बालशब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् चतुर्थीविभक्ति एकवचने 'स्वौजसमौट्.....' सूत्रेण डे प्रत्यये बाल डे इति जाते 'डेर्यः' सूत्रेण डे स्थाने य आदेशे बाल य इति जाते 'स्थानिवदादेशो.....' सूत्रेण 'य' आदेशस्य स्थानिवत्त्वात् 'सुपि च.....' सूत्रेण अतोङ्गस्य दीर्घे बाला य जाते संयोगे बालाय इति रूपं सिद्धम्।

चतुर्थीविभक्तिद्विवचने "बालाभ्याम्" तृतीया विभक्ति द्विवचनवत्
चतुर्थीविभक्तिबहुवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि—

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवद.....	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्.....	'भ्यस्' प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. बहुवचने झल्येत्	अतोङ्स्य एत्वे

रूपसिद्धिः बालेभ्यः (चतुर्थी विभक्ति बहुवचनम्)

बाल शब्दस्य 'अर्थवदधातु सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् चतुर्थी विभक्ति बहुवचने 'स्वौजस्' सूत्रेण भ्यस् प्रत्यये बाल भ्यस् जाते बहुवचने 'झल्येत्' सूत्रेण अतोङ्स्य एत्वे बाले भ्यस् जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे..... बालेभ्यः इति रूपं सिद्धम्

पञ्चमीविभक्ति एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि —

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवद.....	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्.....	'ङसि' प्रत्ययविधायकसूत्रम्
३. टाङसिङसामिनात्स्याः	ङसि स्थाने आत् आदेशात्मकं सूत्रम्
४. अकः सवर्णे दीर्घः	सवर्णदीर्घविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालात् (बाल शब्द पञ्चमीविभक्ति एकवचनम्)

बालशब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् पञ्चमीविभक्ति- एकवचनम् 'स्वौजस्.....' सूत्रेण ङसि प्रत्यये बाल ङसि जाते टाङसिङसामिनात्स्याः सूत्रेण ङसि स्थाने आत् आदेशे बाल आत् जाते सवर्णदीर्घे बालात् इति रूपं सिद्धम्।

पञ्चमीविभक्तिद्विवचने बालाभ्याम् रूपं तृतीया-चतुर्थीद्विवचनवत्।

पञ्चमीविभक्तिबहुवचने बालेभ्यः रूपं चतुर्थीविभक्तिबहुवचनवत्।

षष्ठीविभक्ति-एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि -

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवद.....	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्.....	'ङसि' प्रत्ययविधायकसूत्रम्
३. टाङसिङसामिनात्स्याः	ङसि स्थाने स्य आदेशे
४. अकः सवर्णे दीर्घः	सवर्णदीर्घविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालस्य (षष्ठीविभक्ति-एकवचनम्)

बालशब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां षष्ठीविभक्ति एकवचने स्वौजसमौट्.....
सूत्रेण ङस् प्रत्यये बाल ङस् जाते टाङसिङसामिनात्स्याः सूत्रेण ङसस्थाने स्य आदेशे
 बाल स्य जाते संयोगे बालस्य इति रूपं सिद्धम्।

षष्ठी विभक्ति द्विवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवदधातु	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्.....	ओस् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. ओसि च	एत्वविधायकं सूत्रम्
४. एचोऽयवायावः	अयादेशविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालयोः (बालशब्दः षष्ठीविभक्तिद्विवचनम्)

बाल शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् षष्ठीविभक्तिद्विवचने 'स्वौजसमौट्.....'
 सूत्रेण ओस् प्रत्यये बाल ओस् जाते 'एचोऽयवायावः' सूत्रेण एकारस्य अयादेशे बालय् ओस् इति संयोगे
 सकारस्य रुत्वे विसर्गे बालयोः इति रूपं सिद्धम्।

षष्ठीविभक्तिबहुवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि-

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्	'आम्' प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. ह्रस्वनद्यापो नुट्	नुडागमविधायकं सूत्रम्
४. नामि	अजन्ताङ्गस्य दीर्घदिशात्मकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालानाम्— बाल शब्द षष्ठीविभक्तिबहुवचनम्

बालशब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् षष्ठी विभक्ति बहुवचने 'स्वौजसमौट्.....' सूत्रेण आम् प्रत्यये बाल आम् इति जाते ह्रस्वनद्यापो नुद् सूत्रेण नुडागमे अनुबन्धलोपे बाल नाम् जाते नामि सूत्रेण अजन्ताङ्गस्य दीर्घे बालानाम् इति रूपं सिद्धम्।

सप्तमीविभक्ति-एकवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि—

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्.....	डि. प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. आद् गुणः	गुणैकादेशविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बाले—बालशब्दसप्तमीविभक्ति एकवचनम्

बाल शब्दस्य 'अर्थवदधातु.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् सप्तमी विभक्ति एकवचने 'स्वौजसमौट्.....' सूत्रेण डि प्रत्यये अनुबन्धलोपे बाल इ इति जाते आद्गुणः सूत्रेण गुणे एकारे बाले इति रूपं सिद्धम्।

सप्तमीविभक्तिद्विवचने बालयोः षष्ठीविभक्तिद्विवचनवत्

सप्तमीविभक्ति बहुवचने प्रयुज्यमानानि सूत्राणि—

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
२. स्वौजसमौट्,.....	सुप् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. बहुवचने झल्येत्	एत्वविधायकं सूत्रम्
४. आदेशप्रत्ययोः	षत्वविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः बालेषु बालशब्दः सप्तमीविभक्तिबहुवचनम्

बालशब्दस्य अर्थवदधातु.....सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् सप्तमीविभक्तिबहुवचने 'स्वौजसमौट्छष् ...'
सूत्रेण सुप् प्रत्यये अनुबन्धलोपे बाल सु जाते 'बहुवचने झल्येत्' सूत्रेण अतोऽङ्गस्य एत्वे बाले सु इति
जाते आदेश प्रत्ययोः सूत्रेण षत्वे बालेषु इति रूपं सिद्धम्।

लता शब्दस्य प्रथमाविभक्तिएकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्	प्रातिपदिकसंज्ञा
२. स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्.....	सु औजसप्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. हल्ङ्याभ्योदीर्घात् सुतिस्पर्कं हल्	सु प्रत्ययस्य सकारस्य लोपविधायकं सूत्रम्
४. औङ् आपः	औ स्थाने 'शी' आदेशात्मकं सूत्रम्
५. आद्गुणः	गुण विधायकं सूत्रम्
६. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	पूर्वसवर्णदीर्घादेशविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः (लता)

प्रथमा विभक्तिः— एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लता	लते	लताः

लता— लता शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाविभक्ति— एकवचने 'स्वौजसमौट्
.....' सूत्रेण सु प्रत्यये लता सु इति जाते अनुबन्धलोपे लता स् जाते 'हल्ङ्याभ्यो
.....' सूत्रेण सकारलोपे लता इति रूपं सिद्धम्।

लते— लता शब्दस्य 'अर्थवदधातु.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाद्विवचने 'स्वौजसमौट्....
.....' सूत्रेण औ प्रत्यये लता औ इति जाते 'औङ् आपः' इति सूत्रेण औ स्थाने शी आदेशे लता शी जाते
अनुबन्धलोपे लता ई जाते 'आद्गुणः' सूत्रेण गुणे लते इति रूपं सिद्धम्।

लताः— लता शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाबहुवचने 'स्वौजसमौट्.....'
सूत्रेण जस् प्रत्यये अनुबन्धलोपे लता अस् इति जाते 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' सूत्रेण पूर्वसवर्ण दीर्घे सकारस्य
रुत्वे विसर्गे लताः इति रूपं सिद्धम्।

सम्बोधनस्य एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च

सूत्राणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्यय.....

२. स्वौजसमौद्

३. एकवचनं सम्बुद्धि

४. सम्बुद्धौ च

५. एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः

६. औङ आपः

७. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः

सम्बोधनम् — हे लते! हे लते!

तेषां कार्याणि

प्रातिपदिकसंज्ञकं सूत्रम्

सम्बोधने सु औ जस् विधायकं सूत्रम्

सम्बुद्धिसंज्ञकं सूत्रम्

आकारस्य एत्वविधायकं सूत्रम्

सकारलोपविधायकं सूत्रम्

औङ स्थाने शी आदेशविधायकं सूत्रम्

पूर्वसवर्णदीर्घकर्तृकं सूत्रम्

हे लताः!

रूपसिद्धिः हे लते! सम्बोधनस्य एकवचनम्

लता शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् सम्बोधनस्य एकवचने 'स्वौजसमौद्.....' सूत्रेण सु प्रत्यये अनुबन्धलोपे हे लता स् जाते 'एकवचनं सम्बुद्धिः' सूत्रेण 'सु' प्रत्ययस्य सम्बुद्धि संज्ञायां सम्बुद्धौ च इति सूत्रेण आकारस्य एत्वे हे लते स् जाते एङ्-ह्रस्वात्सम्बुद्धेः सूत्रेण सकारलोपे हे लते इति सिद्धम्।

हे लते ! सम्बोधनस्य द्विवचनं, हे लताः! सम्बोधनस्य बहुवचनं प्रथमायाः द्विवचनवत् बहुवचनवत् च ।

द्वितीयाविभक्ति-एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च

सूत्राणि

१. अर्थवद.....

२. स्वौजस.....

३. अमि पूर्वः

४. औङ आपः

५. आद् गुणः

६. प्रथमयोः पूर्वसवर्णः

तेषां कार्याणि

प्रातिपदिकसंज्ञं सूत्रम्

अम् औद् शस् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्

पूर्वरूपम् एकादेशकर्तृकं सूत्रम्

'औङ' स्थाने शी आदेशात्मकं सूत्रम्

गुणसन्धिकर्तृकं सूत्रम्

पूर्वसवर्णदीर्घादेशविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः लताशब्दद्वितीयाविभक्तिः—

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
लताम्	लते	लताः

लताम्— लता शब्दस्य 'अर्थवद ' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् द्वितीयाविभक्ति एकवचने 'स्वौजस् ' सूत्रेण अम् प्रत्यये लता अम् इति जाते 'आमि ' पूर्वरूपे लताम् इति सिद्धम्।

लते— द्वितीया द्विवचनं

लताः— द्वितीया बहुवचनं

प्रथमा द्विवचनवत्

प्रथमा बहुवचनवत्

तृतीया विभक्ति-एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि—

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्

प्रातिपादकसंज्ञकं सूत्रम्

२. स्वौजसमौट्.....

ट् भ्याम् भिस् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्

३. आङि चापः

आकारस्य एत्वविधायकं सूत्रम्

४. एचोऽयवायावः

अय् आदेशात्मकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः लता शब्दः तृतीयाविभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	लतया	लताभ्याम्	लताभिः

लतया— लता शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् तृतीयाविभक्ति— एकवचने 'स्वौजसमौट्.....' सूत्रेण ट् प्रत्यये लता ट् इति जाते अनुबन्ध लोपे 'आङि चापः' सूत्रेण ट् परे आकारस्य एत्वे लते आ जाते 'एचोऽयवायावः' सूत्रेण एकारस्य अय् आदेशे लतय् आ इति जाते संयोगे लतया इति रूपं सिद्धम्।

लताभ्याम्— लता शब्दस्य 'अर्थ.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् तृतीयाविभक्तिद्विवचने 'स्वौजस.....' सूत्रेण भ्याम् प्रत्यये लता भ्याम् इति जाते संयोगे लताभ्याम् रूपं सिद्धम्।

लताभिः— लताशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात् तृतीयाबहुवचने भिस् प्रत्यये लता भिस् जाते संयोगे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते लताभिः इति रूपं सिद्धम्।

चतुर्थीपञ्चमीविभक्ति-एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

सूत्राणि

तेषां कार्याणि

१. अर्थवद.....

प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्

२. स्वौजसमौद्.....

डे भ्याम् भ्यस् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्

३. याडापः

याद् आगमकर्तृकं सूत्रम्

४. वृद्धिरेचि

वृद्धिसन्धिः विधायकं सूत्रम्

५. अकः सवर्णे दीर्घः

सवर्णदीर्घदिशात्मकं सूत्रम्

लतायै — लता शब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् चतुर्थी एकवचने 'स्वौजसमौद्.....' सूत्रेण डे प्रत्यये लता डे इति जाते अनुबन्धलोपे याडापः सूत्रेण याद् आगमे अनुबन्धलोपे लताया ए इति जाते वृद्धिरेचि सूत्रेण वृद्धौ लतायै इति रूपं सिद्धम्।

लताभ्याम् — तृतीयाद्विवचनवत्

लताभ्यः — लता शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् 'स्वौजस' सूत्रेण चतुर्थी बहुवचने भ्यस् प्रत्यये लता भ्यस् इति जाते संयोगे सकारस्य रुत्वे विसर्गे लताभ्यः इति रूपं सिद्धम्।

पञ्चमीविभक्तिः एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

लतायाः

लताभ्याम्

लताभ्यः

लतायाः—लता शब्दस्य 'अर्थवद' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् पञ्चमी एकवचने ङसि प्रत्यये लताङसि जाते अनुबन्धलोपे लता- अस् जाते 'याडापः' सूत्रेण याडागमे अनुबन्धलोपे लताया अस् जाते 'अकः सवर्णे दीर्घः' सूत्रेण सवर्णदीर्घे सकारस्य रुत्वे विसर्गे लतायाः इति रूपं सिद्धम्।

लताभ्याम् — तृतीयाद्विवचनवत्

लताभ्यः—चतुर्थीबहुवचनवत्

षष्ठीविभक्ति-एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि—

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्

प्रातिपदिकसंज्ञकं सूत्रम्

स्वौजसमौद्.....

ङस् ओस् आम् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्

याडापः

याडागमविधायकसूत्रम्

व्याकरण-मञ्जरी

'अकः सवर्णे दीर्घः' सवर्णदीर्घसन्धिविधायकं सूत्रम्

आङि चापः

आकारस्य एत्वविधायकं सूत्रम्

ह्रस्वन्द्यापो नुद्

नुडामविधायकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः (लताशब्दः)

षष्ठीविभक्तिः एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

लतायाः

लतयोः

लतानाम्

लतायाः - पञ्चमी-एकवचनवत्

लतयोः- लता शब्दस्य 'अर्थवदधातु' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् षष्ठीविभक्ति 'द्विवचने 'स्वौजसमौद्.....' सूत्रेण ओस् प्रत्यये लता ओस् जाते 'आङि चापः' सूत्रेण आकारस्य एत्वे लते ओस् इति जाते 'एचोऽयवायावः' सूत्रेण एकारस्य अम् आदेशे लतय् ओस् इति जाते संयोगे सकारस्य रुत्वे विसर्गे लतयोः इति रूपं सिद्धम्।

लतानाम्

लता शब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् षष्ठीविभक्तिबहुवचने 'स्वौजसमौद्.....' सूत्रेण आम् प्रत्यये लता आम् इति जाते 'ह्रस्वन्द्यापो नुद्' सूत्रेण नुडागमे अनुबन्धलोपे लता न् आम् जाते संयोगे लतानाम् इति रूपं सिद्धम्।

सप्तमीविभक्ति-

एकवचनद्विवचनबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि-

सूत्राणि

१. अर्थवदधातुरप्रत्ययः
२. स्वौजसमौद्.....
३. डेरान्द्यन्मीभ्यः
४. आङि चापः
५. एचोऽयवायावः
६. अकः सवर्णे दीर्घः

तेषां कार्याणि

- प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्
- ङि ओस् सुप् प्रत्ययविधायकसूत्रम्
- 'ङि' स्थाने आम् आदेशात्मकं सूत्रम्
- आकारस्य एत्वविधायकं सूत्रम्
- 'अय्' आदेशात्मकं सूत्रम्
- सवर्णदीर्घादिशात्मकं सूत्रम्

रूपसिद्धिः लता शब्दः

लतायाम्— लता शब्दस्य 'अर्थवदधातुर.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् सप्तमीविभक्त्येकवचने 'स्वौजसमौद्.....' सूत्रेण ङि प्रत्यये लता ङि इति जाते 'ङे राम्नद्याम्नीभ्यः' सूत्रेण ङि. स्थाने आम् आदेशे लता आम् जाते 'याडापः' सूत्रेण याडागमे अनुबन्ध लोपे लता या 'आम् इति जाते अकः सवर्णे दीर्घः' सूत्रेण सवर्णदीर्घे लतायाम् इति रूपं सिद्धम् ।

लतयोः षष्ठीविभक्तिद्विवचनवत्

लतासु— लता शब्दस्य 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् सुप् प्रत्यये लता सुप् जाते अनुबन्धलोपे संयोगे लतासु इति रूपं सिद्धम् ।

नपुंसकलिङ्गम्

एवं स्त्रीलिङ्ग-लताशब्दः रूपसिद्धिसहितः पठितः। अधुना नपुंसकलिङ्ग फलशब्दस्यरूपाणि पश्यामः स्मरामः च

फलशब्दः

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु
सम्बोधनम्	हे फल!	हे फले!	हे फलानि!

फलशब्दस्य रूपाणि दृष्ट्वा ज्ञायते यत् अकारान्तपुंलिङ्गशब्देन सदृश एव एतद् अकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दः। केवलं प्रथमा द्वितीया विभक्तिस्थानि शब्दरूपाणि भिन्नानि । अत्र कारणमस्ति यत् एतेषां शब्दरूपाणां कृते नूतनानि सूत्राणि रचितानि महर्षिणा पाणिनिना । यथा 'अतोऽम्' सूत्रम् सु अम् द्वयोः प्रत्ययोः स्थानयोः अम् आदेशं करोति 'नपुंसकाच्च सूत्रम्' औ औद् द्वयोः प्रत्ययोः स्थानयोः शी आदेशं करोति 'जश्शसोः शि' सूत्रम् जस् शस् प्रत्ययोः स्थानयोः शि आदेशं करोति 'नपुंसकस्य झलचः' सूत्रम् नुमागमं करोति ।

रूपसिद्धिः प्रथमाविभक्ति-एकद्विबहुवचनेषु प्रयुज्यमानानि सूत्राणि

नूतनानि सूत्राणि

१. आम् आदेशात्मकम् "अतोऽम्"
२. शी आदेशात्मकम् "नपुंसकाच्च"
३. नुम् आगमविधायकम् "नपुंसकस्य झलचः"
४. शि आदेशात्मकम् "जश्शसोः शि"
५. उपधादीर्घविधायकम् "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने"
६. संज्ञाविधायकं सूत्रम् "शि सर्वनामस्थान"

पूर्वपठितानि

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्

स्वौजसमौद्.....

आदगुणः

अधुना वयं फलशब्दस्य प्रथमाविभक्तेः एव रूपाणां साधनं करिष्यामः। द्वितीयाविभक्तिप्रथमावत् चलति तृतीयाप्रभृति अकारान्त बालशब्दवत्।

रूपसिद्धिः

फलम् — नपुंसकलिङ्गफलशब्दस्य 'अर्थवदधातु ' सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने स्वौजसमौद् ' सूत्रेण सु प्रत्यये फल सु इति जाते 'अतोऽम्' सूत्रेण सु स्थाने अम् आदेशो फल अम् इति जाते 'अमि पूर्वः' सूत्रेण पूर्वरूपे फलम् इति रूपं सिद्धम्।

फले — नपुंसकलिङ्गफलशब्दस्य 'अर्थवद ' इति सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् प्रथमाद्विवचने 'स्वौजस् ' सूत्रेण औ प्रत्यये फल औ इति जाते 'नपुंसकाच्च सूत्रेण' औ स्थाने शी आदेशो फल ई इति जाते 'आदगुणः' सूत्रेण गुणे फले इति रूपं सिद्धम्।

फलानि — नपुंसकलिङ्गे फलशब्दस्य 'अर्थवद.....' सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् प्रथमा बहुवचने 'स्वौजस ' सूत्रेण जस् प्रत्यये फल जस् इति जाते 'जश्शसोः शि' इति सूत्रेण जस् स्थाने शि आदेशो अनुबन्धलोपे फल ई जाते 'नपुंसकस्य झलचः' सूत्रेण नुमागमे अनुबन्धलोपे फलन् इ जाते 'शि सर्वनामस्थानम्' इति सूत्रेण शि इत्यस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायां 'सर्वनाम स्थाने चासम्बुद्धौ सूत्रेण उपधादीर्घे' संयोगे फलानि इति रूपं सिद्धम्।

॥ अथ धातुप्रकरणम् ॥

संस्कृतभाषायां क्रियावाचकाः धातोः (प्रकृतेः) बोधकाः लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लृङ् लाख्याः दशलकाराः प्रयुज्यन्ते। एषु सर्वेषु लकारमात्रमेव अवशिष्यते। अत एव एते 'लकाराः' कथ्यन्ते। अस्यां कक्षायां वयं पञ्चलकाराणामेव विषये ज्ञास्यामः।
— लट् लृट् लोट् लङ् लिङ् (विधि)।

एषु त्रयः लकाराः टितः द्वौ च डितौ (हलन्त्यम् सूत्रेण) त्रयः कालबोधकाः द्वौ च वृत्तिबोधकौ कालबोधकाः लकाराः — लट् लृट् लङ् च। वृत्तिबोधकौ — लोट् लिङ् च।

एषां लकाराणां प्रयोगः कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये भाववाच्ये च भवति।

यथा—कर्तृवाच्ये —अहं पुस्तकं पठामि।

कर्मवाच्ये —मया पुस्तकं पठ्यते।

भाववाच्ये — मया अट्यते।

धातवः द्विविधाः— सकर्मकाकर्मकभेदात् एते लकाराः सकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्तरि कर्मणि च प्रयुज्यन्ते।
अकर्मकेभ्यः धातुभ्यः कर्तरि भावे च। उक्तं महर्षिणा पाणिनिना—

“ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ”

— लादेशाः—

लकारेषु स्थाने तिबादयः अष्टदश आदेशाः पुरुषवचनानुसारेण प्राप्यन्ते। एते तिपादयः लादेशाः इत्यभिधीयन्ते। एते तिपः तिप् प्रभृति महिङ्ः डकारपर्यन्ताः अतएव 'तिङ्' प्रत्याहारेण अभिधीयन्ते। तिङ् तिप्सङ्गिसिप्थस्थ मिब्वस् मसताताञ्ज थासाथा ध्वमिङ्वहिमहिङ्. (एते अष्टादश लादेशाः)

“लः परस्मैपदम्”

इति सूत्रेण लादेशाः परस्मैपदसंज्ञकाः परं एषु ताताञ्जप्रभृति अन्त्यङ् कारपर्यन्ताः ये नव संख्यकाः प्रत्ययाः ते आत्मनेपदसंज्ञकाः। उक्तं महर्षिणा पाणिनिना तडानावात्मनेपदम्। एतत्पूर्वं 'लः परस्मैपदम्' यदुक्तं तेन अष्टादश लादेशाः परस्मैपदसंज्ञकाः न। पूर्वाः नवसंख्यकाः तिपः प्रभृति मस् पर्यन्ता एव परस्मैपदसंज्ञकाः।

व्याकरण-मञ्जरी

परस्मैपदिनः लादेशाः

तिप् तस् झि

सिप् थस् थ

मिप् वस् मस्

आत्मनेपदिनः लादेशाः

त आताम् झ

थास् आताम् ध्वम्

इद् वहि महिद्

भाषायां पुरुषाः त्रयः एव । यथा हिन्दीभाषायां —“मै, तू, वह ।”

आंग्लभाषायां— "I, You, He" । एवमेव संस्कृतभाषायामपि त्रय एव पुरुषाः—

प्रथमपुरुषः — यस्य अन्यस्य पुरुषस्य विषये वार्ता क्रियते सः प्रथमपुरुषः ।

मध्यमपुरुषः — अन्यपुरुषस्य वार्ता यः शृणोति सः मध्यमपुरुषः

उत्तमपुरुषः — वार्ताकारः अर्थात् वक्ता उत्तमपुरुषः ।

एषु तिङ् प्रत्ययेषु त्रयः त्रयः प्रत्ययाः क्रमेण प्रथमपुरुषः, मध्यमपुरुषः उत्तमपुरुषश्च संज्ञावन्तः । यथा—

प्रथमपुरुषः — तिप् तस् झि

मध्यमपुरुषः — सिप् थस् थ

उत्तमपुरुषः — मिप् वस् मस्

एवमेव आत्मनेपदसंज्ञकाः प्रत्ययाः तडा अपि बोधव्याः ।

संस्कृतभाषायां त्रीणि वचनानि — एकवचनं, द्विवचनं बहुवचनञ्च ।

एते तिङ् प्रत्ययाः प्रथमपुरुषा संज्ञाः (तिप् तस् झि)

मध्यमपुरुष संज्ञाः (सिप् थस् थ)

उत्तमपुरुष संज्ञाः (मिप् वस् मस्) प्राप्तवन्तः ते क्रमेण एकवचनं द्विवचनं बहुवचनञ्च ।

यथा — तिप् एकवचनं तस् द्विवचनं झि बहुवचनम् । सिप् एकवचनं, थस् द्विवचनं थ बहुवचनम् । मिप् एकवचनं, वस् द्विवचनं, मस् बहुवचनम् व्यवस्थितरूपेण प्रत्ययैः सह पुरुषाः वचनानि धातुरूपलेखनावसरे च एवं प्रयुज्यन्ते—

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिप्	तस्	झि
मध्यमपुरुषः	सिप्	थस्	थ
उत्तमपुरुषः	मिप्	वस्	मस्

१. वर्तमानकालः — अस्य विवक्षायां धातोः लट् लकारः प्रयुज्यते । यथा—सः पठति ।
२. भूतकालः— अस्य विवक्षायां धातोः लङ् लकारः प्रयुज्यते । यथा—सः अपठत् ।
३. भविष्यत्कालः— अस्य विवक्षायां धातोः लृट् लकारः प्रयुज्यते । यथा—सः पठिष्यति ।
४. एतदतिरिक्तं आज्ञादिद्योततेषु धातोः लोट् लकारः प्रयुज्यते । यथा—सः पठतु ।
५. कर्तव्याकर्तव्यवाचकेषु धातोः विधि लिङ् लकारः प्रयुज्यते । यथा— सः पठेत् ।

अधुना सर्वप्रथमं वयं पठनार्थं पठ् धातोः लट् लकारे रूपाणि पठामः—

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुषः	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तमपुरुषः	पठामि	पठवः	पठामः

रूपसिद्धिः (विधा)

धातोः दशलकारेषु अनेकानि रूपाणि लभ्यन्ते । परं विचारयन्तु तावत् यत् कमपि रूपसाधन-प्रक्रियायां कानि प्रमुखबिन्दूनि ? येषां सहायतया एव रूपविशेषं सिद्धावस्थां प्राप्नोति । इमानि तानि बिन्दूनि—

(१.) सर्वप्रथमं—यस्य धातुरूपस्य रूपसाधनं करणीयम् तस्य धातुरूपस्य लकारः ज्ञातव्यः पुरुषः ज्ञातव्यः, अन्ते च वचनञ्च बोधव्यम् । (यथा पठति एकं धातुरूपं यत् लट् लकारे, प्रथमपुरुष एकवचनस्य रूपम् ।

(२.) एतत्सर्वं ज्ञात्वा प्रथमं धातुम् उल्लिख्य सूत्रोल्लेखपूर्वकः लकारः योज्यः । (यथा 'पठति'—पठ् धातोः "वर्तमाने लट्" सूत्रेण लट् लकारे) पठ् लट् जाते

(३.) लकारस्य अनुबन्धलोपे कृते पुरुषवचनोल्लेखं कृत्वा 'तिप्तिस्झि....' सूत्रेण पुरुषवचनानुसारेण अपेक्षिततिबादयः प्रत्ययाः योजनीयाः । (यथा 'पठति' प्रथमपुरुषैकवचनान्तं रूपम् । अतः लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायां 'तिप्तिस्झि' सूत्रेण लः स्थाने 'तिप्' आदेशः कृत्वा अवस्थामपि प्रदर्शयेत् पठ् तिप् इति जाते)

(४.) अनन्तरञ्च अपेक्षितसूत्राणां तेषां कार्याणां उल्लेखं कृत्वा स्थितिं प्रदर्शयन् रूपं सिद्धं करणीयम् । इदानीं पठ् धातोः लट्लकारस्य रूपाणां उक्तविधिना साधनं कुर्मः— पठ् धातु लट् लकारः

अत्र विचारणीयानि स्मरणीयानि अस्य लकारस्य प्रमुखसूत्राणि तेषां कार्याणि च

सूत्राणि	तेषां कार्याणि
१. वर्तमाने लट्	लट्लकारविधायकं सूत्रम्
२. तिप्तस्झि.....	लटः लकारस्थाने भाविनः आदेशः (लादेशः)
३. कर्तरि शप्	शपागमकर्तृकं सूत्रम्
४. झोऽन्तः	'झि' प्रत्ययावयवस्य झकारस्य अन्तादेशविधायकं सूत्रम्
५. अतो गुणे	पररूपकर्तृकं सूत्रम्
६. अतो दीर्घो यञि	अकारस्य दीर्घादेशविधायकं सूत्रम्

अस्तु इदानीं एषां सूत्राणां निर्देशानुसारं पठ्धातोः लट्लकारस्य रूपाणि सिद्धानि क्रियन्ते ।

पठति - (पठ् धातु लट्लकारप्रथमपुरुष-एकवचनम्)

पठ्धातोः 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रेण लट्लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् इति जाते प्रथमपुरुषस्य एकवचने 'तिप्तस्झि.....' सूत्रेण लः स्थाने तिपादेशे पठ् तिप् इति जाते 'कर्तरि शप्' इति सूत्रेण शपागमे पठ् शप् तिप् जाते अनुबन्ध लोपे च कृते पठ् अ ति जाते संयोगे पठति इति रूपं सिद्धम् ।

पठतः - (पठ् लट्लकार प्रथम पुरुष द्विवचनम्)

पठ्धातोः 'वर्तमाने लट्' सूत्रेण लट्लकारे अनुबन्धलोपे 'तिप्तस्झि.....' सूत्रेण प्रथमपुरुषद्विवचने तस् प्रत्यये पठ् तस् इति जाते कर्तरि शप् सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ तस् जाते संयोगे सकारस्य रुत्वे विसर्गे पठतः इति रूपं सिद्धम् ।

पठन्ति - (पठ्धातुलट्लकारप्रथमपुरुषबहुवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' सूत्रेण लट् लकारे, अनुबन्धलोपे पठ् ल् जाते 'तिप्तस्झि.....' सूत्रेण लः स्थाने झि आदेशे कर्तरि शप् सूत्रेण शपागमे अनुबन्ध लोपे पठ् अ झि जाते 'झोऽन्तः' सूत्रेण झकारस्य स्थाने इकारादेशे पठ् अ अन्त् इ जाते 'अतो गुणे' सूत्रेण पररूपे पठ् अन्ति जाते संयोगे पठन्ति इति रूपं सिद्धम् ।

टिप्पणी :- 'अतो गुणे' सूत्रे 'अ ए ओ' एते त्रयः वर्णाः गुणशब्दवाच्याः अत्र शपः अकारः अपदान्तः अकारः अर्थात् पदस्य अन्ते न । तस्मात् परे "अन्त्" इत्यस्य अकारः गुणरूपः । एवं अपदान्तात् अकारात् गुणे परे पररूपमेकादेशः भवति । अर्थात् शपः अकारः 'अन्त्' इत्यस्य अकाररूपः सञ्जातः ।

पठसि - (पठ् धातु लट् लकारमध्यमपुरुष-एकवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' सूत्रेण लट् लकारे अनुबन्ध लोपे पठ् ल् जाते तिप्तस्झिसिप्थस्.... सूत्रेण लः

स्थाने सिप् आदेशे पठ् सिप् जाते कर्तरिशप् सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ सि जाते संयोगे पठसि इति रूपं सिद्धम्।

पठथः- (पठ् धातु लट् लकारमध्यमपुरुषद्विवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' सूत्रेण लट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् जाते 'तिप्तिस्झि.....' सूत्रेण लः स्थाने थस् आदेशे पठ् थस् जाते कर्तरिशप् सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ थस् जाते संयोगे सकारस्य रुत्वे विसर्गे पठथः इति रूपं सिद्धम्।

पठथ - (पठ् धातु लट् लकारमध्यमपुरुषद्विवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' सूत्रेण लट् लकारे अनुबन्धलोपे 'तिप्तिस्झि.....' सूत्रेण मध्यमपुरुषबहुवचने लः स्थाने थ प्रत्यये पठ् थ जाते 'कर्तरि शप्' सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ थ इति जाते संयोगे पठथ इति रूपं सिद्धम्।

पठामि (पठ् धातु लट् लकार उत्तमपुरुष- एकवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रेण लट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् इति जाते उत्तमपुरुषैकवचने 'तिप्तिस्झिसिप्थस्थ.....' इति सूत्रेण लः स्थाने मिप् आदेशे पठ् मिप् जाते कर्तरि शप् इति सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ मि जाते 'अतो दीर्घो यञि' सूत्रेण अतोङ्गस्य दीर्घे संयोगे पठामि इति रूपं सिद्धम्।

पठवः (पठ् धातु लट् लकार-उत्तमपुरुषद्विवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रेण लट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् जाते उत्तमपुरुषद्विवचने 'तिप्तिस्झिसिप्थस्थ' इति सूत्रेण वस् प्रत्यये पठ् वस् जाते 'कर्तरिशप्' इति सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् भू अ वस् जाते 'अतोदीर्घो यञि' इति सूत्रेण अतोङ्गस्य दीर्घे पठवस् जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे पठवः इति रूपं सिद्धम्।

पठामः (पठ् धातु लट् लकार-उत्तमपुरुषबहुवचनम्)

पठ् धातोः 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रेण लट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् इति जाते 'तिप्तिस्झिसिप्थस्थमिप्थस्मस्.....' इति सूत्रेण लः स्थाने मिप् आदेशे पठ् मिप् इति जाते 'कर्तरि श' इति सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ मि जाते 'अतोदीर्घो यञि' सूत्रेण अतोङ्गस्य दीर्घे संयोगे पठामि इति रूपं सिद्धम्।

लृटलकारः (भविष्यत्कालः)

जानन्ति भवन्तः यद् भविष्यत्कालस्य वार्तार्थं भगवता पाणिनिना लृट् लकारः निश्चितः “लृट् शेषे च” इति सूत्रमाध्यमेन। लट् लृट् अत्रापि लकारमात्रमेव अवशिष्यते। लकारोत्तरवर्तिन “ऋट्” इतौ। लः स्थाने च पूर्ववत् स्वाद्युत्पत्तिः।

लट् लृट् मध्ये वैषम्यम् — अत्र धातोः परे लृटि, लादेशादयः च कृते, ‘आगमस्य’ एव प्रमुखं वैषम्यम्। अनेन एव कारणेन अस्य लकारस्य स्वरूपं लट् लकारापेक्षया भिन्नं दृश्यते। यथा लटि धातोः शपागमस्य विधानं क्रियते परं लृटि शपं प्रबाध्य ‘स्यतासीलृटोः’ सूत्रेण ‘स्य’ आगमस्य व्यवस्था कृता स्य आगमश्च आर्धधातुकसंज्ञकः “आर्धधातुकं शेषः” इति सूत्रेण। सकारादि अतएव वल् प्रत्याहारे सन्निविष्टः। अतएव स्य प्रत्ययः वलादिः आर्धधातुकम् अस्ति। वलादि आर्धधातुकत्वादेव इडागमः भवति “आर्धधातुकस्येड् वलादेः” इद् आगमः टिट् अतएव ‘आद्यन्तौ टकितौ’ सूत्रेण स्य प्रत्ययस्य आद्यवयवः इति सूत्रेण ‘वा इस्य’ इति अवस्था भवति अत्र सकारः इकारात् परे अतएव ‘आदेश प्रत्ययोः’ सूत्रेण सकारस्य मूर्धन्य (षकार) आदेशः पठः ‘त्वा इष्य स्थिति’ भवति शेषं तु लट् लकारवदेव ‘ज्ञोऽन्तः’ ‘अतो गुणे अतो ‘दीर्घो यञि’। लः स्थाने तिबादेशाः तु सर्वेषु लकारेषु अप्रतिहतगत्या प्रविशन्ति एव।

‘षष्ठ कक्षायाः’ छात्राः तु विषये प्रवेशं कुर्वन्ति अतएव विस्तारभयात् अस्मिन् लकारे अर्धधातुकं शेषः, आद्यन्तौ टकितौ, विभक्तिश्च, न विभक्तौ तु स्माः ससजुषोरुः खरवसानयोः विसर्जनीयः इत्यादीनि सूत्राणि तत्र न प्रयुक्तानि। अस्तु इदानीं पठ् धातोः लृट् लकारस्य रूपाणि स्मरणार्थं प्रस्तुतानि—

लृट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तमपुरुषः	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

अधुना प्रारभ्यते लृटलकारस्य रूपाणां सिद्धिः— “लृट् लकारे प्रयुज्यमानानि प्रमुखाणि सूत्राणि तेषां कार्याणि च”—

सूत्राणि

१. लृट् शेषे च

कार्याणि

लृटलकारविधायकं सूत्रम्

२. तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्..... (लादेशाः) लः स्थाने तिप् तस्...
आदेशात्मकं सूत्रम्
३. स्यतासीलुलुटोः
४. आर्धधातुकस्येड् वलादेः इद् आगमकर्तृकं सूत्रम्
५. आदेश प्रत्ययोः षत्वविधायकं सूत्रम्
६. झोऽन्तः झकारस्य 'अन्त' आदेशात्मकं सूत्रम्
७. अतो गुणे पररूपकर्तृकं सूत्रम्
८. अतो दीर्घो यञि अतोऽङ्गस्य दीर्घविधायकं सूत्रम्।

अस्तु इदानीं पठ् धातोः लृट् लकारे रूपसिद्धिं विधास्यामः।

पठ् धातु (रूपसिद्धिः) (लट् लकारः)

पठिष्यति — (पठ् धातु लृट् लकार प्रथमपुरुष-एकवचनम्)

पठ् धातोः "लृट् शेषे च" इति सूत्रेण लृट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् जाते 'तिप्तस्झि.....' इत्यादिना सूत्रेण प्रथमपुरुषैकवचने लः स्थाने तिप् आदेशे पठ् तिप् जाते आर्धधातुकस्येड् वलादेः सूत्रेण इडागमे अनुबन्धद्वयलोपे पठ् इ स्य ति जाते आदेश प्रत्ययोः सूत्रेण सकारस्य षत्वे संयोगे पठिष्यति इति रूपं सिद्धम्।

पठिष्यतः (पठ् धातु लृट् लकारप्रथमपुरुष द्विवचनम्)

पठ् धातोः "लृट् शेषे च" इति सूत्रेण लृट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् इति जाते 'तिप्तस्झि.....' इत्यादिना सूत्रेण प्रथमपुरुषद्विवचनविवक्षायां लः स्थाने तस् आदेशे पठ् तस् जाते शप् प्रबाध्य "स्यतासीलुलुटोः" सूत्रेण 'स्य' आगमे पठ् स्य तस् इति जाते 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इति सूत्रेण इडागमे अनुबन्धलोपे पठ् इस्य तस् इति जाते 'आदेश प्रत्ययोः' सूत्रेण सकारस्य षत्वे संयोगे पठिष्यतस् जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते पठिष्यतः इति रूपं सिद्धम्।

पठिष्यन्ति— (पठ् धातु लृट् लकारप्रथमपुरुषबहुवचनम्)

पठ् धातोः "लृट् शेषे च" सूत्रेण लृट् लकारे अनुबन्धलोपे पठ् ल् इति जाते 'तिप्तस्झि.....' सूत्रेण प्रथमपुरुष बहुवचनविवक्षायां लः स्थाने झि आदेशे पठ् झि इति जाते शप् प्रबाध्य 'स्यतासीलुलुटोः' सूत्रेण स्य आगमे पठ् स्य झि इति जाते 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' सूत्रेण इडागमे अनुबन्धलोपे पठ् इस्य

झि इति जाते 'आदेश प्रत्ययोः' इति सूत्रेण सकारस्य षत्वे षठिष्य झि इति जाते 'झोऽन्तः' सूत्रेण झकारस्य 'अन्' आदेशे पठिष्य अन् इ इति जाते अतो गुणे सूत्रेण पररूपे पठिष्यन्ति इतिरूपं सिद्धम्
पठिष्यसि (पठ् धातु लृट् लकार मध्यम पुरुष-एकवचनम्)

पठ् ल् जाते पठ् धातोः 'लृट् शेषे च' इति सूत्रेण लृट् लकारे अनुबन्धलोपे 'तिप्तास्त्रि.....' सूत्रेण मध्यम पुरुषैकवचने लः स्थाने सिप् आदेशे पठ् सिप् इति जाते अनुबन्धलोपे शपं प्रबाध्य 'स्यतासी लृलुटोः' सूत्रेण 'स्य' आगमे पठ् इस्यसि इति जाते 'आदेश प्रत्ययोः' सूत्रेण सकारस्य षत्वे संयोगे पठिष्यति इति रूपं सिद्धम्।

पठिष्यथः (पठ् धातु लृट् लकार मध्यमपुरुष द्विवचनं बहुवचनञ्च)

पठिष्यथ

लृटलकारस्य पूर्वाणि साधितानि रूपाणि वत् अतएव सङ्केतमात्रमेव प्रस्तूयते—

द्विवचने	बहुवचने	सूत्राणि
पठ् लृट्	पठ् लृट्	लृट् शेषे च
पठ् थस्	पठ् थ	तिप्तास्त्रि.....
पठ् स्य थस्	पठ् स्य थ	स्यतासीलृलुटोः
पठ् इ स्य थस्	पठ् इ स्य थ	आर्धधातुकस्येड्वलादेः
पठ् इ ष्य थस्	पठ् इ ष्य थ	आदेश प्रत्ययोः
पठिष्यथः	पठिष्यथ	संयोगे
(सकारस्य रुत्वे विसर्गे च)		

उत्तमपुरुष-एकवचनं द्विवचनं बहुवचनञ्च

पठ्+मि। पठ्+वस् पठ्+मस्

पठ् धातोः लृट् लकारस्य अन्यरूपाणि सदृशानि

लृट् लकारस्य प्रथमपुरुषाणां रूपाणि सिद्ध्यर्थं यानि सूत्राणि सहायकभूतानि तानि एव उत्तमपुरुषेऽपि 'झोऽन्तः' अतो गुणे' सूत्रे विहाय। एकमेव अतिरिक्तं सूत्रमत्र प्रयुज्यते — "अतोदीर्घो यजि" लटलकारस्य उत्तमपुरुषवत्। उत्तमपुरुषस्य लादेशाः सन्ति — मिप् वस् मस् अनेन सूत्रेण एतेषु प्रत्ययेषु परेषु पूर्वस्य अकारस्य दीर्घो भवति यथा लटि पठ् अ मि इत्यत्र पठ् आमि जातम्। एतदेव वैशिष्ट्यम् उत्तमपुरुषे। अतएव स्थितिसङ्केतोल्लेखपूर्वकं सूत्राणां सङ्केतमात्रमेव दीयते—

स्थितिः

उत्तमपुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	सूत्राणि
(पठ् धातुः)	पठ् लृट्	पठ् लृट्	पठ् लृट्	लृट्शेषे च (अनुबन्धलोपे)
	पठ् मिप्	पठ् वस्	पठ् मस्	तिप्तासङ्गिसिथस्थ ...मिप्वस्मस्
	पठ् स्य मि	पठ् स्य वस्	पठ् स्य मस्	स्यतासी लृलुटोः (स्य आगमे)
	पठ् इस्य मि	पठ् इस्य वस्	पठ् इस्य मस्	आर्धधातुकस्येड् वलादेः (इद् आगमे)
	पठ् इष्यति	पठ् इष्य वस्	पठ् इष्य मस्	आदेशप्रत्ययोः (षत्वे)
	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः	(अतो दीर्घो यञि+संयोगे सकारस्य रत्वे विसर्गे च) (अकारस्य दीर्घः)

लङ् लकारः (भूतकालः)

संस्कृतभाषायां भूतकालिकीवार्ता कथनाय वयं 'लङ्' लकारस्य प्रयोगं कुर्मः। यथा "अद्य रविवासरः परं ह्यः शनिवासरः आसीत्।" अत्र 'ह्य' शब्द भूतकालवाचकः अतएव भूतकालस्य वार्तायै अस् धातोः लङ् लकारः प्रयुक्तः (आसीत्) भूतकालस्य कृते भगवान् पाणिनिः 'अनद्यतने लङ्' इति सूत्रमरचयत् अत्र लकारः एव शिष्यते अकारङ्कारौ इत्संज्ञकौ। लः स्थाने च पुरुषवचनानुसारेण तिप् तस् इत्यादयः प्रयुज्यन्ते। न अद्य इति अनद्य अर्थात् या वार्ता क्रिया वा अद्य सन्बन्धिनी न, गतदिवससम्बन्धिनी तस्याः कृते धातोः लङ् लकारः प्रयुज्यते। यथा पठ् लङ् अपठत्

लट् लङ् मध्ये वैषम्यं साम्यं च

साम्यम् — द्वयोः लकारयोः मध्ये केषाञ्चिद् सूत्राणां साम्यं यथा 'तिप्तासङ्गि...' 'कर्तरिशप्' 'झोऽन्तः', 'अतोऽगुणे', 'अतोदीयञि' परं कानिचिद् नवानि सूत्राणि अपि अत्र प्रयुक्तानि।

वैषम्यम् (१) अनद्यतने लङ्, (२) लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः; (३) इतश्च, (४) संयोगान्तस्य लोपः (५) तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः (६) नित्यं ङितः

(१) अनद्यतने लङ्- एषु लङ् लकारविधायकसूत्रस्य चर्चा तु पूर्वमेव कृता।

(२) लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः-सूत्रं धातोः पूर्वं अद् आगमस्य विधानं करोति। यथा-पठ् लङ्, अपठ् लङ्।

(३) इतश्च सूत्रं तिबादिनवप्रत्ययेषु मध्ये ये प्रत्ययाः इकारान्ताः यथा ति (तिप्) सि (सिप्) झि, मि (मिप्) तेषामिकारस्य लोपं करोति यथा पठ् (लङ्) - पठ् ति - पठ् त्।

(४) संयोगान्तस्य लोपः सूत्रं पदान्तसंयोगस्य अन्त्यवर्णस्य लोपं करोति यथा अपठन्ति इत्यत्र इकार-लोपे अपठन् इति जातम्। अपठन् संयोगान्तं पदम् संयोगः अर्थात् एकाधिकाः हलः अजिभः व्यवधानरहिताः यत्र तत् संयोगः यथा अत्र न् त् वर्णयोः संयोगः अपठन् तिङन्तः अतः विभक्तिश्च सूत्रेण पदसंज्ञकः अस्य अन्त्यवर्णः तकारः। तकारस्य एव लोपः प्राप्यते अनेन सूत्रेण।

(५) नित्यं डितः "सूत्रं डित् लकाराणां मध्ये यौ सकारान्तौ उत्तमपुरुषो (वस् मस्) तयोः सकारस्य लोपं करोति।

(६) तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः - सूत्रमेतद् चतुर्षु डित् लकारेषु (लङ् लिङ् लुङ् लृङ्) लादेशसंज्ञकानां "तस् थस् थ मिप्" प्रत्ययानां स्थाने ताम् तम् त अम् एतान् आदेशान् करोति।

तस्	थस्	थ	मिप्	(स्थानीसंज्ञकाः प्रत्यया आदेशाः)
ताम्	तम्	त	अम्	

उदाहरणानि अपठतस् = अपठताम्

अपठथस् = अपठतम्

अपठथ = अपठत

अपठमिप् = अपठम्

अस्मिन् पाठ्यक्रमे डित् लकारेषु लङ् विधि लिङ् लकारौ पठिष्यामः अतएव तत्र अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः भविष्यति।

एतदतिरिक्तं 'लोढो लङ् वत्' सूत्रेण लोढलकारेऽपि तामादयः सलोपश्च भविष्यति। यतो हि लोढ् लङ्-सदृशः लकारः। अस्तु। इदानीं पठ् धातोः लङ् लकारस्य रूपाणि स्मरणार्थं प्रस्तुतानि -

पठ् धातु लङ् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठव	अपठम

अधुना प्रारभ्यते पठ् धातोः लकारस्य रूपाणां सिद्धिः—पठ् धातोः लङ् लकारे प्रमुखानि प्रयुज्यमानानि पूर्वपठितानि नूतनानि च सूत्राणि

सूत्राणि

१. अनद्यतने लङ्
२. तिप्तस्झिसिप्थस्थ.....
३. लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः
४. कर्तरि शप्
५. इतश्च
६. तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः
७. झोऽन्तः
८. अतो गुणे
९. संयोगान्तस्य लोपः
१०. अतो दीर्घो यञि
११. नित्यं ङितः

कार्याणि

१. लङ्लकारविधायकं सूत्रम्
२. तिप् तस्झि इत्यादीन् प्रत्ययविधायकं सूत्रम्
३. अटागमविधायकं सूत्रम्
४. शपागमविधायकं सूत्रम्
५. इकारलोपविधायकं सूत्रम्
६. तामादीनाम् आदेशात्मकं सूत्रम्
७. अन्त् आदेशात्मकं सूत्रम्
८. पररूपादेशात्मकं सूत्रम्
९. संयोगान्तपदस्य अन्त्यवर्णस्य लोपविधायकं सूत्रम्
१०. अतोऽङ्गस्य दीर्घादेशकर्तृकं सूत्रम्
११. वसः मसः सकारस्य लोपविधायकं सूत्रम्

दृश्यते यत् अस्मिन् लकारे उपयोगिभूतानि अनेकानि सूत्राणि रूपसिद्धौ अस्याः कक्षायाः बालकानां कृते विस्तारभयात् नूतनानि एव सूत्राणि रूपसिद्धौ समाविष्टानि । पूर्वपठितलङ् लकारे यानि सूत्राणि प्रयुक्तानि तेषामत्र कार्योल्लेखमेव कृत्वा स्थितिः दर्शिता ।

पठ् धातुः (रूपसिद्धिः) (लङ्लकारः)

अपठ् पठ्धातु लङ्लकार प्रथम पुरुष एकवचनम्

पठ्धातोः 'अनद्यतने लङ्' सूत्रेण लङ्लकारे प्रथम-पुरुषैकवचने तिपादेशे, शपागमे अनुबन्धलोपे च कृते पठ् अ ति जाते 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' सूत्रेण अटागमे अपठ् अ ति इति जाते 'इतश्च' सूत्रेण तिपः इकार लोपे अपठ् इति रूपं सिद्धम् ।

अपठः पठ् धातु लङ् लकार मध्यम पुरुष- एकवचने रूपमेतद् प्रथमपुरुषस्य एकवचनवत् अतः संकेतानि एव प्रस्तूयन्ते

व्याकरण-मञ्जरी

सूत्राणि	कार्याणि
अनद्यतने लङ्	पठ् लङ् (ल)
तिप्तस्झि.....	पठ् सिप्
कर्तरि शप् (अनुबन्धलोपे)	पठ् अ सि
लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः (अनुबन्धलोपे)	अ पठ् अ सि
इतश्च	अपठ् अस्
एकारस्य रुत्वे विसर्गे च	अपठ्:

अपठन् — पठ् धातु लङ् लकारे प्रथमपुरुषबहुवचने एतद् रूपमपि प्रथमपुरुषैकवचनवत् । एकमेव सूत्रं संयोगान्तस्य लोपः अत्र अतिरिक्तं सूत्रम् । अतः संकेतानि एव प्रस्तूयन्ते—

सूत्राणि	कार्याणि
अनद्यतने लङ्	पठ् लङ् (ल)
तिप्तस्झि.....	पठ्+झि
कर्तरि शप्	पठ् अ झि
लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः	अ पठ् अ झि
इतश्च	अपठ् अ झ्
झोऽन्तः	अ पठ् अ अन्त्
अतो गुणे	अ पठ् अन्त्
संयोगान्तस्य लोपः	अ पठ् अन्
संयोगे	अपठ्

रूपसिद्धिः संक्षेपेण एवं कर्तव्या — पठ् धातोः 'अनद्यतने लङ्' सूत्रेण लङ्लकारे अनुबन्धलोपे प्रथमपुरुषबहुवचने लःस्थाने झि आदेशो, शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ झि जाते 'लुङ् लङ्' सूत्रेण अटागमे अनुबन्धलोपे अ पठ् अ झि जाते 'इतश्च' सूत्रेण इकारलोपे अपठ् अं झ् जाते 'झोऽन्तः' सूत्रेण झकारस्य अन्तादेशो अ पठ् अ अन्त् जाते पररूपे 'संयोगान्तस्य लोपः' सूत्रेण तकारलोपे अपठ् इति रूपं सिद्धम् ।

लङ् लकारः

अपठ्ताम् पठ् धातुलङ्लकारे प्रथमपुरुषद्विवचनम् ।

पठ् धातोः 'अनद्यतने लङ्' सूत्रेण लङ् लकारे 'तिप्तस्झि.....' सूत्रेण प्रथमपुरुषद्विवचने लः स्थाने तस् आदेशो कर्तरि शप् सूत्रेण शपागमे अनुबन्धलोपे च कृते पठ् अ तस् इति जाते 'लुङ् लङ् लृङ्

क्ष्वडुदातः' सूत्रेण अटागमे अनुबन्धलोपे अ पठ् अ तस् इति जाते "तस्थस्थमिषां तान्तन्तामः" सूत्रेण तसः ताम् आदेशे अ संयोगे अपठताम् इति रूपं सिद्धम् ।

अपठताम् अपठत अपठम् पठ् धातु लङ् लकार मध्यमपुरुषद्विवचनं उत्तमपुरुष-एकवचनं च । एतद्-रूपद्वयमपि प्रथमपुरुषद्विवचनवत् । अतएव संकेतानि एव प्रस्तूयन्ते—

म०पु०द्विवचनम्	म०पु० बहुवचनम्	सूत्राणि	उत्तमपुरुष-एकवचनम्
पठ् लङ् (ल्)	पठ् लङ् (ल्)	अनद्यतने लङ्	पठ् ल् (लङ्)
पठ् थस्	पठ् थ	तिप्तस्.....	पठ्मि (मिप्)
पठ् अ थस्	पठ् अ थ	कर्तरि शप्	पठ् अ मि
अ पठ् अ थस्	अ पठ् अ थ	लुङ् लङ् लृङ्....	अ पठ् अ मि
अ पठ् अ तम्	अ पठ् अ त	तस्थस्थमिषां	अ पठ् अ अम्
अपठताम्	अपठत	संयोगे	अ पठ् अम्

उत्तमपुरुष-एकवचने अ पठ् अम् जाते 'अमि पूर्वः' सूत्रेण पूर्वरूपे अपठम् इति रूपं सिद्धम् ।

अपठतव अपठाम्— पठ् धातु लङ् लकारः उत्तमपुरुषः द्विवचनं बहुवचनं च ।

पठ् धातोः अनद्यतने लङ् सूत्रेण लङि अनुबन्धलोपे पठ् ल् जाते उत्तमपुरुषद्विवचने 'तिप्तस्....' सूत्रेण लः स्थाने वस् आदेशे शपागमे, अटागमे अनुबन्धलोपे च अपठ् अ वस् जाते 'अतो दीर्घो यजि' सूत्रेण अकारस्य दीर्घे अपठवस् 'नित्यं ङितः' सूत्रेण लोपे अपठव इति रूपं सिद्धम्

उत्तमपुरुषबहुवचने एवमेव — पठ् धातोः लङि तिपि शपि अटि अतोङ्गस्य दीर्घे सकारलोपे अपठाम् इति रूपं सिद्धम् ।

लोट् लकारः

वार्तायां आज्ञाप्रार्थनादिषु द्योततेषु सति धातोः परे लोट् लकारः प्रयुज्यते । 'लोट् च' इति सूत्रेण धातोः परे लोट् लकारः विधीयते । 'लोट्' इत्यत्र अपि लकारमात्रः अवशिष्यते लकारोत्तरवर्तिनौ 'ओट्' इत्संज्ञकौ । लकारस्थाने च पूर्ववत् लादेशाः तिप्तस् भवन्ति ।

लट् लोट् लकारयोः मध्ये साम्यं लोट् लकारस्य वैशिष्ट्यम् च यद्यपि लोट् लकारस्य रूपाणि प्रथमं तु लट् लकारे साधनीयानि परे च पूर्वपठितानि नूतनानि च सूत्राणि रूपाणां सिद्धावस्थां प्रापयन्ति । यथा प्रथमपुरुष एकवचने द्विवचने च क्रमेण पठति पठन्ति पर्यन्तं रूपसिद्धं कृत्वा पश्चात् 'एरुः' सूत्रेण

इकारस्य उकारादेशः प्राप्नोति पठतु पठन्तु च रूपाणि सिद्धानि। एवमेव मध्यमपुरुषैकवचने 'पठसि' इति साधनं कृत्वा सि स्थाने हि आदेशे परे च हि इत्यस्य लोपे पठ् इति रूपं सिद्धं कृत्वा 'आहुत्तमस्य पिच्च' सूत्रेण आटागमे सवर्णदीर्घे च कृते पठवस् पठामस् जातौ सकारस्य रुत्वे विसर्गे च कृते पठवः पठामः जातौ लट्लकारसदृशे सति अपि नूतने सूत्रे स्तः।

लङ्लोटलकारयोः मध्ये वैषम्यं साम्यं च परं लङ्लकारवदेव अत्र अपि तामादयः सकारलोपश्च प्राप्नोति। यथा प्रथमपुरुष मध्यमपुरुषद्विवचने, मध्यमपुरुष बहुवचने उत्तमपुरुषैकवचने च क्रमेण पठतस्, पठथस्, पठथ, पठामि रूपाणि लट्वदेव साधयित्वा 'लोटे लङ्वत्' सूत्रेण क्रमेण तामादयः कृत्वा पठताम्, पठतम् पठत रूपाणि सिद्धानि। परं उत्तमपुरुषैकवचने 'मेर्नि' सूत्रेण 'लोटे लङ्वत्' सूत्रं प्रबाध्य मि स्थाने नि आदेशे पश्चात् आटागमे सवर्णदीर्घे च कृते पठनि रूपं सिद्धम्। वैषम्यं परं लङ् लकारवत् अत्र इकारलोपः न भूत्वा इकारस्य उकारादेशः भवति एवमेव लङ् लकारवत् अत्र अट् आगमः न भवति।

इदानीं लोटलकारे प्रयुज्यमानानि पूर्वपठितानि नूतनानि च सूत्राणि स्मरणाय प्रस्तुतानि—

नूतनानि सूत्राणि कार्याणि च

१. लोट् च— लोटलकारविधायकं सूत्रम्
२. एरुः—लोटः इकारस्य उकारादेशात्मकं सूत्रम्
३. लोटे लङ् वत्—तथस्...सूत्रेण प्राप्ततामादयः नित्यं ङि तः प्राप्तं "सलोप" लोट् लकारविधायकं सूत्रम्
४. सेह्विपिच्च—लोटः सिपः हि आदेशात्मकं सूत्रम्
५. अतो हेः—अकारात् 'हि' इत्यस्य लोपविधायकं सूत्रम्
६. मेर्नि—लोटः मिपः नि आदेशात्मकं सूत्रम्
७. आहुत्तमस्य पिच्च—लोटः उत्तमपुरुषस्य आटागमविधायकं सूत्रम्

पूर्वपठितानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च

८. तिप्तस्झि..... लः स्थाने तिप् तस् झि आदेशात्मकं सूत्रम्
९. कर्तरि शप् शपागमं विधायकं सूत्रम्
१०. झोऽन्तः झकारस्य अन्तादेशविधायकं सूत्रम्
११. अतो गुणे पररूपविधायकं सूत्रम्

अस्मिन् लकारेऽपि नूतनानि सूत्राणि एव समाविष्टानि रूपसाधनप्रक्रियायाम्। पूर्वपठितानां सूत्राणां कार्योल्लेखमेव अत्र क्रियते विस्तारभयात्। इतः पूर्वं तावत् पश्यामः पठ् धातोः लोटलकारस्य रूपाणि स्मरणाय—

पद्धातु लोट् लकारः

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमपुरुषः	पठ	पठतम्	पठत
उत्तमपुरुषः	पठानि	पठव	पठाम

पद् धातु लोट् लकार प्रथमपुरुषैकवचनम् — पठतु

पद् धातोः 'लोट् च' सूत्रेण लोट् लकारे अनुबन्धलोपे पद् ल् इति जाते प्रथमपुरुषैकवचने लः स्थाने तिपादेशे शपागमे अनुबन्धलोपे च कृते पठति इति जाते एरुः सूत्रेण इकारस्य उकारादेशे पठतु इति रूपं सिद्धम्।

प्रथमपुरुषबहुवचने पठन्तु

पद् धातोः 'लोट् च' सूत्रेण लोट् लकारे अनुबन्ध लोपे च कृते प्रथमपुरुषबहुवचने लः स्थाने झि आदेशे शपागमे अनुबन्धलोपे पद् अ झि जाते, झकारस्थाने अन्तादेशे पररूपे संयोगे च कृते-(लट्त्वत्) पठन्ति इति जाते एरुः सूत्रेण इकारस्य उकारादेशे पठन्तु इति रूपं सिद्धम्।

लोट् लकारमध्यमपुरुषैकवचनं — पठ

पद् धातो 'लोट् च' सूत्रेण लोट् लकारे अनुबन्धलोपे मध्यमपुरुषैकवचने लः स्थाने सिप् आदेशे, शपागमे अनुबन्धलोपे च पद्सि इति जाते 'सेहिं पिच्च' सूत्रेण सि स्थाने हि आदेशे पठहि इति जाते 'अतो हेः' सूत्रेण 'हि' लोपे पठ इति रूपं सिद्धम्

लोट् लकारः प्रथम पुरुषद्विवचनं, मध्यमपुरुषद्विवचनं, मध्यमपुरुषबहुवचनम्

उत्तमपुरुषैकवचनञ्च—पठताम्, पठतम्, पठत, पठानि

सर्वाणि एतानि रूपाणि 'लोटे लट्त्वत्' सूत्रसम्बद्धानि अतएव एकवारमेव संकेतानि प्रदाय, अपेक्षितसूत्राणि च निर्दिश्य प्रस्तूयन्ते। पूर्वं तु लट्त्वदेव रूपसाधनप्रक्रिया स्वीकर्तव्या

प्र. पु. द्विवचनम्	म. पु. द्विवचनम्	म. पु. बहुवचनम्	उत्तमपुरुष एव.	सूत्राणि
पद् लोट् (ल)	पद् लोट् (ल्)	पद् लोट् (ल्)	पद् लोट् (ल्)	'लोट् च' (लोटि)
पद् तस्	पद् थस्	पद् थ	पद् मि	तिप्तासङ्गि...
पद् अ तस्	पद् अ थस्	पद् अ थ	पद् अ मि	शपागमे (अ)

व्याकरण-मञ्जरी

पद् अ ताम्	पद् अ तम्	पद् अ त	पद् अं	लोटो लङ्वत्
			पद् अ नि	'लोटोलङ्'..... सूत्रं प्रबोधयेति
				आहुतमस्य...सूत्रेण
			पद् अ आनि	आटि अनुबन्धलोपे
पठताम्	पठतम्	पठत	पठनि	सवर्णदीर्घे+र संयोगे

लोटलकार उत्तमपुरुष द्विवचनं बहुवचनं च—पठव पठाम एते रूपेऽपि उक्तरूपाणिवदेव। अस्मात् कारणात् संकेतमेव दीयते। पद् धातोः लोटि उत्तमपुरुषद्विवचने वसि, शपि, "पद् अ वस्" इति जाते 'आहुतमस्य पिच्च' सूत्रेण आटि अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे पठवस् जाते "नित्यं ङि तः" सूत्रेण सकारलोपे पठव इति रूपं सिद्धम्।

विधिलिङ्लकारः

"विधि प्रेरणादि" अर्थेषु द्योतितेषु धातोः परे 'विधि लिङ्' लकारः प्रयुज्यते। यथा वृद्धानां सेवा कुर्यात् (करणीयमर्थे)। 'लिङ्' लकारे लकारोत्तरवर्तिनौ इकारङकारौ इत्संज्ञकौ। लकारमात्र एव अवशिष्यते। विधिलिङ्लकारस्य कृते सूत्रमस्ति—

विधिनिमन्त्रामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्

लङ् लिङ् लकारयोः साम्यं वैषम्यं च— लिङ् लकारः ङित्। अतएव अटागमं विहाय कानिचिद् लङ् लकारवत् एव लिङ् लकारेऽपि प्रयुज्यन्ते यथा— इतश्च, तस्यस्थमिपांतान्तान्तामः, नित्यं ङितः।

लट् लोट् लङ्वत् अत्र शपागमः अपि भवति।

यथा लृट् लकारे नूतनः 'स्य' आगमः प्राप्यते तथैव अत्र यासुट् आगमः परे च यासः इय् आदेशः यकारलोपः गुणश्च भवति।

एवं पूर्वपठितानि नूतनानि च सूत्राणि मिलित्वा विधिलिङ् लकारस्य रूपाणि सांधयन्ति। इदानीं सूत्राणि पश्यामः रूपाणि च साधयामः—

विधिलिङ्लकारे प्रयुज्यमानानि पूर्वपठितानि नूतनानि च सूत्राणि—

नूतनानि सूत्राणि तेषां कार्याणि

पूर्वपठितानि सूत्राणि तेषां कार्याणि च

१. विधिनिमन्त्रण..लिङ् - विधिलिङ् लकारवि.सू.

तिप्तसङ्गि .. महिङ् - तिप्तस्...ओदशवि.सूत्रम्

२. यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ।-यासुट् आगम वि.सू.

कर्तरि शप्-शपागमवि.सूत्रम्

३. झेजुस् - झिस्थाने जुस् आदेशवि. सूत्रम्

इतश्च - इकारलोपवि. सूत्रम्

४. अतो येयः - यासः इय् आदेशवि. सूत्रम्

तस्थस्थमिषां-तस्..स्थानेतामादयः आदेशवि.सूत्रम्

५. लोपोव्योर्वलि - यकारलोपवि. सूत्रम्

नित्यं ङितः-सकारलोपवि.सूत्रम्

६. आदगुणः - गुणसन्धिवि. सूत्रम्

अधुना पठ् धातोः विधिलिङ् लकारे शब्दरूपाणि स्मरणार्थं प्रस्तुतानि—पठ् धातु विधि लिङ्

पुरुषः

एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

प्रथमपुरुषः

पठेत्

पठेताम्

पठेयुः

मध्यमपुरुषः

पठेः

पठेताम्

पठेत्

उत्तमपुरुषः

पठेयम्

पठेव

पठेम

रूपसिद्धिः

पठेत् — पठ् धातु विधिलिङ् लकार प्रथम पुरुष एकवचनम्

पठ् धातोः 'विधिनिमन्त्रण.....' इत्यादिना सूत्रेण लिङ् लकारे अनुबन्धलोपे लः स्थाने प्रथमपुरुषैकवचने तिपादेशे, शपागमे अनुबन्धलोपे पठ् अ ति इति जाते 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' सूत्रेण यासुट् आगमे अनुबन्ध लोपे 'अतो येयः' सूत्रेण यासः इय् आदेशे पठ् अ इय् ति जाते गुणे पठे य् ति जाते इकारलोपे पठेय् त् जाते 'लोपो व्योर्वलि' इति सूत्रेण यकारलोपे पठेत् इति रूपं सिद्धम्।

पठेः —पठ् धातु विधि लिङ् लकार मध्यमपुरुषैकवचनम् (प्रथमपुरुषस्य एकवचनवत् अतएव संक्षिप्तानि संकेतानि दीयन्ते) पठ्+लिङ् मध्यम पु.ए. सिप्, शप्, यासुट्, इय् आदेशे गुणे, इकारलोपे, गुणे इकारलोपे—यकारलोपे पठे स् जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे कृते पठेः इति रूपं सिद्धम्।

पठेयुः —पठ् धातु प्रथमपुरुषबहुवचनम्

अत्र यकारलोपस्य अप्राप्तिः झि स्थाने जुस् आदेशस्य च प्राप्तिः एव वैशिष्ट्यम्। अतएव पूर्ववत् संक्षिप्तानि संकेतानि एव प्रस्तुतानि— "पठ् + लिङ्, पठ्, झि, पठ् शप् झि, पठ् अ यास् झि, पठ् अ इय् झि, पठ् ए य् झि इत्यवस्थायां 'झेर्जुस्' सूत्रेण झि स्थाने जुस् आदेशो अनुबन्धलोपे पठ् ए य् उस् जाते संयोगे सकारस्य रुत्वे विसर्गे भवेयुः इति रूपं सिद्धम्।

पठेताम्—पठ् धातु प्रथम पुरुषद्विवचनम्

पठेतम्—पठ् धातु मध्यम पुरुषद्विवचनम्

पठेत — पठ् धातु मध्यमपुरुषद्विवचनम्

पठेयम्—पठ् धातु उत्तमपुरुष-एकवचनम्

एतानि सर्वाणि रूपाणि एकामेव प्रक्रियामनुसृत्य सिद्धानि। अतएव संकेतानि प्रस्तुतानि रूपसाधनाय—

पठेताम्	पठेतम्	पठेत	पठेयम्	
पठ्+लिङ्	पठ्+लिङ्	पठ्+लिङ्	पठ् लिङ्	विधिनिमन्त्रणा...लिङ्
पठ् तस्	पठ् थस्	पठ् थ	पठ् मिप्	तिप्तस्झि....महिङ्।
पठ् शप् तस्	पठ् शप् थस्	पठ् शप् थ	पठ् शप् मिप्	कर्तरि शप्।
पठ् अ यास् तस्	पठ् अ यास् थस्	पठ् अ यास् थ	पठ् अ यास् भि	यासुद् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च
पठ् अ इय् तस्	पठ् अ इय् थस्	पठ् अ इय् थ	पठ् अ इय् मिप्	अतो येयः
पठेय् तस्	पठेय् थस्	पठेय् थ	पठेय् मिप्	आद् गुणः
पठे तस्	पठे थस्	पठे थ	पठेय् मिप्	लोपो व्योर्वलि
पठेताम्	पठेतम्	पठेत	पठेयम्	तस्त्थस्थमिपां तान्तन्तामः

उपरितालिकायां 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' सूत्रेण तामादयः आदेशाः कृताः। उत्तमपुरुषद्विवचने बहुवचने च पठेवस् पठेमस् रूपयोः सिद्धौ 'नित्यं ङितः' सूत्रेण तेनैव प्रकारेण अन्ते सकारद्वयस्य लोपे पठेव पठेम च रूपे सिद्धे।

शब्दशक्तिविमर्शः

-डॉ. शशिकान्त द्विवेदी

सर्वशास्त्रस्य परिज्ञानाय शब्दार्थयोर्ज्ञानमत्यन्तमावश्यकं न केवलं शास्त्रज्ञानायापितु लोकव्यवहाराय भाषारूपेण परापतितयोः शब्दार्थयोः भवत्यावश्यकता। अतः प्रवृत्तिनिमित्तौ निश्चितार्थबोधाय शब्दार्थशक्तीनां विवेकः प्रथमं सोपानम्। अतः तत् प्रस्तोतुमुपक्रमे 'शब्दानां कुत्र शक्तिः', 'शक्योर्थः कः' इति ? मम्मटेन उक्तम्-

"संकेतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा"।

अत्र साक्षात् संकेतितोऽर्थो वाच्यः, साक्षात् संकेतस्तदा यदा विशेष्यताऽवच्छेदकनियतधर्मः संकेतितः स्यात् स धर्मश्चतुर्विधः— द्विविधः सिद्धः साध्यः यदृच्छशब्दरूपः। ननु प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यता धर्मिणि, संकेतितश्च धर्मः कथं प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यो धर्मो संकेतितो भवेत्। न्यूनानतिरिक्तसमनियतधर्मस्य संकेतवत्त्वेऽविनाभावलभ्यत्वं धर्मिणः। चेदेवम् तर्हि मीमांसकानुसारेण गोत्वे संकेतवत्त्वे व्यक्तेरविनाभावलभ्यत्वे का हानिरिति ? न वक्तव्यम्। स्वातिरिक्तधर्मिनियतगोत्वात् स्वधर्मिमात्रस्य बोधो दोषप्रस्तः, अत्र तु तथा न इति नास्ति व्यभिचारः। अतः उच्यते—

चतुर्भेद इति — चत्वारो भेदा यस्य स जात्यादि संकेतितः। के चत्वार इति पृच्छयां जात्यादि जातिगुणक्रियायदृच्छरूपधर्माः। ननु एकादेशान्वयः। इत्थं वक्तव्यम् संकेतितश्चर्भेदजात्यादिरिति। चतुर्भेदा जात्यादयो यस्मिन् सः। साधूक्तम् किन्तु न धर्मिणः संकेतवत्वमपि तु धर्माणामेवेति, धर्मिणः समनियतन्यूनानतिरिक्तधर्माक्षेपलभ्यत्वमिति न विस्मर्तव्यम्।

यद्यपि इति अर्थक्रियाकारित्वं व्यक्तेरेव यतोहि विशेषपदार्थे एव विशेषजनस्य प्रवृत्तिः विशेषत एव निवृत्तिः विशेषत एव निवृत्तिः, अतः जात्यादेः संकेतवत्वपक्षेऽपि व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या। तथापि यदि जात्यादि विहाय केवलं तस्यामेव व्यक्तौ संकेतः क्रियते तदानीमनन्तानां व्यक्तीनां कृतोऽनन्तसंकेतः स्वीकार्यः स्यादत आनन्त्यदोषः, चेदेक एव संकेतः सर्वस्यां व्यक्तौ तदानीं एकस्यां व्यक्तौ कृतः संकेतोऽपरस्यां व्यक्तावपि, तथा च स्वजातीतरजातिमद्व्यक्तावपि कथं न स्वीकार्यः, तत्रापि संकेतस्य सत्त्वाद् व्यभिचारः सुलभः। अतः कश्चनैतादृश उपाय अनुसंधेयो येनानन्त्यव्यभिचारदोषाभ्यां मुक्तिः स्यात्, अतः उच्यते — गौःशुक्लश्चलोऽद्वय इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति तदुपाधावेव संकेतः। जातिगुणक्रियायदृच्छात्मकं चतुष्टयमेकस्यां व्यक्तौ संकेतितमपरस्यां व्यक्तौ न प्राप्नोतीति प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यव्यक्तिलाभः सुलभः।

व्याकरण-मञ्जरी

तत्र विषयविभागो न प्राप्नोतीति कस्य चतुष्टयात्मकसंकेतस्य । या खलु व्यक्तिः संकेतविषयः, ततो विभागश्चतुष्टयसंकेतस्य नाप्नोति । अथवा इत्यादीनां इत्यत्र कर्मणि षष्ठी अतो गौः-शुक्लश्चलोडित्यइत्यादीन् विषयविभागो न प्राप्नोति । विभक्तेषु तद्भिन्नविषयेषु स्थितेरभावात् ।

उपाधिः विशेषणं वस्तुगतधर्मो वा । धर्मधर्मिणोः अयुतसिद्धत्वाद् यदृच्छरूपस्य च यादृच्छिकत्वाद् धर्मं विहायोपाधिर्गृहीतः । स तु सिद्धः जातिगुणरूपः साध्यः क्रियारूपः, यदृच्छासन्निवेशितो धर्मः, संज्ञारूपः । जातिः प्राणप्रदा । गुणविशेषाधानहेतुः । साध्यः समुच्चितक्रियारूपः । यदृच्छासन्निवेशितस्तु अन्त्यस्य वर्णध्वनेर्या बुद्धिस्तया निर्ग्राह्यं साकल्येन विषयीकर्तुमर्हं यत्स्वरूपं, कीदृशं तत्स्वरूपं, संहतक्रममिति ध्वन्यमानस्वरूपव्यतिरिक्तजात्यादिप्रतीतिक्रमरहितमिति । तद्विद्यादिषु शब्देष्वर्थेषूपधाधित्वेन सन्निवेशयत इति । स्वरूपमिति स्फोटानुप्राणनस्वभावरूपमिति । यथोक्तम् अन्त्येन ध्वनिना सह "ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधारयते" इति । उक्तञ्च-

नामरूपेण संवित्तेः कश्चित् संज्ञी निगद्यते ।

नामेति तद्यथा चैत्रः संज्ञाशब्दश्च तदध्वनिः ।

प्रतीतिभेदमाश्रित्य द्रव्यशब्दात् पृथक्कृतः ॥ इति ।

प्रतीतिभेदः जात्यादिप्रतीतिक्रमशून्यत्वात् । संज्ञिनो ध्वनिः अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यः संज्ञाशब्दः स एव नाम । नामरूपमेव स्वरूपम् । तेन नामरूपेण जायमानया संवित्या संज्ञिनो निगदनमिति ।

गौःशुक्लश्चलोडित्यइत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । इति महाभाष्यकारः । परमाण्वादीनां गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् । व्यक्तिरेवार्थकारित्वात्प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या, व्यक्तौ च प्रवृत्यर्थं चतुष्टयी प्रवृत्तिः । परमाणुषु प्रवृत्तौ कीदृशी प्रवृत्तिः ? परमाणवः विशेषा अनन्ताश्चातो व्यक्तिरूपाः । अत्र जातिगुणक्रियायदृच्छाणां चतुष्टयं उपाधित्वेन न कल्पितुं शक्यते । यदुक्तम्-

"अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्तितः" इति ।

घटादीनां द्वयणुकपर्यान्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः । परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एवं स तु स्वत एव व्यावृत्तः तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति भावः । अत एकत्वे सत्यनेकसमवेतत्वरूप-लक्षणनाक्रान्तत्वात् परमाणौ न जातिः न च विशेषात्मसु बहुषु परमाणुषु परमाणुत्वं जातिः कल्प्या, पृथिव्यप्परमाण्वोः परमाणुत्वं पृथिवीत्वजलत्वजात्योः साङ्कर्यसम्भव इति वक्तव्यं, परापरजातितया नास्ति तयोर्विरोधः । परमाणुत्वस्यातादृशत्वात् जातिसङ्कर इति । अतो नास्ति जातिः ।

न च परमाणौ गुणत्वम् । चतुर्विंशतिगुणमध्ये परिमाणस्य पाठः न परमाणोः । न च क्रिया यदृच्छ
वेति स्पष्टम् । इत्थमत्र चतुष्टयं नास्ति ।

ननु परमाणुः सर्वेषां द्रव्याणां पूर्ववर्ती । पूर्ववर्तित्वे तस्य कारणत्वं स्वीकार्यम् तस्य कारणत्वस्वीकारे,
द्रव्यगुणादिषु भवेदन्तः पातः कथं न जात्यादेः कल्पनमिति चेत् न । नास्ति परमाणोः कारणत्वम्-

'परिमाण्डल्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम्' १ इति युक्तम् ।

अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् । कारणं हि स्वाश्रयारब्ध द्रव्यपरिमाणारम्भकं भवेत् तच्च
न संभवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमान्महदारब्धस्य महतरत्ववदणु-
जन्यस्याणुतरत्वप्रसङ्गात् । एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियसामान्यं विशेषाश्च बोध्याः ।

'परमाणु' इत्यत्र अणोर्विशेषणं यत्परम् तत्परिमाणबोधकम् । विभेत्तुमशक्यत्वात्, अणुः, परमाणुः,
अणुपरिमाणमिति एतेषामैक्यम् । परिमाणस्य भेदनिरूपणे उक्तञ्च-

परिमाणं भवेन्मानव्यवहारस्य कारणम् ।

अणुदीर्घं महद्दृष्टमिति तद्भेद ईरितः ॥ इति

इत्थं परिमाणद्वारैव गुणमध्यपाठः तेषां तदभेदत्वात् । इत्थं परमाणौ द्वित्वसंख्या, द्व्यणुकपरिमाणस्य
द्व्यणुके त्रित्वसंख्या त्रसरेणुपरिमाणस्यासमवायिकारणत्वम्, न परमाणोरिति । इत्थं परिमाणस्य
गुणमध्यपाठत्वं परमाण्वादीनामपि गुणमध्यपाठः पारिभाषिकः । इत्थं परमाण्वादीनां द्वित्वसंख्योपचरितासम-
वायिकारणत्वेन गुणत्वं परिभाषिकं तथैव मत्परिभाषायाऽपि परमाणोः गुणत्वम् । कथमिति चेत् श्रूयताम्-
विशेषाधानहेतुर्गुणः । परमाणूनां महत्त्वव्यावर्तकत्वेन स्थितत्वाद् विशेषाधानहेतुत्वरूपलक्षणाना-
क्रान्तात्वम् । इत्थं गुणस्य संकेतितत्वात्तदभिन्नपरमाणावपि संकेतो ग्राह्यः ।

पटादिनिष्ठानां शुक्लादिगुणानां, गुडतण्डुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां, बालवृद्धादिसमुच्चारितानां
डित्यादियदृच्छानां वस्तुतः एकरूपाणामाश्रयपट-गुडबालादिभेदादेव भेदोऽस्ति अतः नानाव्यक्ति-
संकेतपक्षोक्तदोषो न कल्प्यः । एकस्यैव मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदाद् लम्बवर्तुल-
विस्तृतत्वाकारत्वाद् यथानेकत्वप्रतीतिस्तथैवात्रापि बोध्यः ।

"जात्यादिर्जातिरेव वा" इति कारिकाशं जात्यादिकं निरूप्य, केवला जातिरेव संकेतिला
भवतीति विवेचयामि-हिमदुग्धाद्याश्रयभेदाद् वस्तुतः भिन्नेषु शुक्लादिषु यस्माद् हिमं शुक्लं दुग्धं
शुक्लमिति यद्वशात् समानाभिधानशुक्लस्योभयत्रोपादानं तत् शुक्लत्वं जातिः । शुक्लत्वमेकभिन्नं
सामान्यमादाय, भिन्नेष्वपि शुक्लेषु समानाभिधानश्रुतिः ।

भिन्नेष्वपि एकाभिधानस्य प्रत्ययमुत्पादयितुं शुक्लत्वमेव समर्थम्। इत्थं अभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्ति इत्यस्य अर्थभेदाद् भिन्नेष्वपि अभिन्नाभिधानाय एकांनूपूर्वाशब्दप्रयोगाय यः प्रत्ययः तमुत्पादयितुं शुक्लत्वमेव समर्थम्।

परमार्थतो भिन्नेषु-गुणानां रूपादीनां, पाकाच्छुक्लं रूपं नष्टं श्याममुत्पन्नमिति दृष्ट्या रूपस्य भिन्नत्वं सार्वजनीनम्, अतः परमार्थत इत्युक्तम्। भिन्नेष्वपि प्रत्ययेषु अभिन्नाभिधानप्रयोगे जातिरेव कारणम्। अभिधानं शब्दः। गुलतण्डुलनिष्ठेषु भिन्निभिन्नपाकादिषु पाकत्वं अभिन्नाभिधान-पाकपाकेतिप्रयोगे कारणम्। इत्थादिशब्देषु इत्थत्वमित्येकं इत्थाद्यर्थेषु इत्थत्वमिति द्वितीयम्। शब्दानामनेकत्वे वृद्धाद्युदीरणं कारणम्, अर्थानाञ्चानेकत्वे बौद्धानुगतप्रतिक्षणाभिद्यमानत्वं कारणम्।

मम्मटेन उक्तम् - 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः इति महाभाष्यकारः^१ जातिशब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छाशब्दाश्चेत्युक्तं काव्यप्रकाशे। यदृच्छाशब्देषु संज्ञाशब्दा अन्तर्भवन्ति। अर्थात् प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य स्वेच्छया कृताः संज्ञा संज्ञाशब्दत्वेन अभिधीयन्ते यज्ञदत्त- इत्थ-डवित्यादयः। न अत्र 'यज्ञेन दत्तः' इति अवयवार्थस्य यौगिकस्य विवक्षा वर्तते। यथा 'राम' इत्यत्र रमयति इति वा रमन्ते योगिनोऽस्मिन् इति वा 'राम' इति संज्ञाशब्दत्वेऽपि व्युत्पत्तिमाश्रित्य प्रवृत्तिनिमित्तं किञ्चिदवलम्ब्यैव शब्दः साङ्केतिकः कृतः, न तथा तादृशः शब्दः अत्र विवक्षितः अपितु दशरथापत्यत्वरूपः। यज्ञदत्त इत्यत्र संज्ञैव अर्थात् संज्ञाव्यक्तिरेवात्र बोध्यते।

अत्र यज्ञदत्तत्वं जातिर्हि शक्यार्थका इति केषाञ्चिदभिप्रायः वर्तते। एकस्यां व्यक्तौ कृतायां संज्ञायां कथं जातिरिति न वक्तुं शक्यते। तत्र कौमारावस्था, यौवनावस्था, वृद्धावस्था, इत्यवस्थाभेदमाश्रित्य यज्ञदत्तत्वं जातिरेवाभिधीयते इति विद्वांसो व्यवहरन्ति।

न्यायमते यज्ञदत्तादिसंज्ञाशब्दानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्ने शक्तिः। यज्ञदत्त इत्युक्तेस्तद्व्यक्तिं बोधयति। तन्निष्ठः तद्व्यक्तित्वधर्मोऽपि तत्र बोध्यते। यज्ञदत्तत्वं जातिर्न भवतिमर्हति यद्यपि उक्तं तत्र बालः यज्ञदत्तः, युवा यज्ञदत्तः, वृद्धः यज्ञदत्तः, एषु यज्ञदत्तेषु विद्यमानं यज्ञदत्तत्वं। जातिः भवति। परन्तु बालः यज्ञदत्तः मृतश्चेत् स युवा न भवति चेत् युवा यज्ञदत्तः नास्त्येव। अनेकेषु धर्मेषु विद्यमानः कश्चन धर्मः जातित्वेन ग्रहितुं शक्यते। एतादृशी वस्तुस्थितिः नास्त्येव। संज्ञाशब्दः व्यक्तिसमभिधाति इत्येव तेषामभिप्रायः। परन्तु नैयायिक इत्थं मन्यते यज्ञदत्तशब्दः द्विधा श्रूयते- 'यज्ञदत्तः स्थूलः' 'यज्ञदत्तः कृशः' इत्यत्र यज्ञदत्तशब्दशरीरमभिधत्ते यतो हि कार्यं स्थौल्यं वा शरीरगतो धर्मः न तु आत्मगतः, तथा 'यज्ञदत्तः जानाति' इत्येवमपि उच्यते। ज्ञानाश्रयत्वं न यज्ञदत्तशरीरस्य किन्तु यज्ञदत्तात्मनः वर्तते। अतएव यज्ञदत्तशब्दः आत्मन्यपि प्रयुज्यते। अतएव इदं विचारणीयं भवति यत् यज्ञदत्तशब्दस्य कोऽर्थः?

यज्ञदत्तशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तत्तद् व्यक्तित्वम् चेत् तर्हि तस्यां रीतौ इदं गौरवमायाति यद् बाल्यादारभ्य वृद्धावस्थापर्यन्तं यावन्तो यज्ञदत्तदेहाः भवन्ति, ते सर्वे, यदि यज्ञदत्तपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यक्तित्वं स्यात् तर्हि विभिन्नयज्ञदत्तनिष्ठाः तद् व्यक्तित्वधर्माः तद्विशिष्टयज्ञदत्तपदस्य शक्याः स्युः तर्हि तद् तद् धर्मविशिष्टव्यक्तौ वा व्यक्तित्वौ अनेकशक्तिस्वीकारे गौरवं स्यात् ।

यदि बाल्यादारभ्य वृद्धावस्थापर्यन्तं विभिन्नेषु देहेषु एका यज्ञदत्तत्वजातिः अङ्गीक्रियते तर्हि एका जातिः यज्ञदत्तशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं जातिः न तु तत्तद्देहगतं तत्तद् व्यक्तित्वमनेकेषां तत्तद् व्यक्तित्वानां प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनायां गौरवात् ।

अत्रापि विचारयन्तु भवन्तः कश्चन बालकः, कश्चन युवा, कश्चन वृद्धः परन्तु यस्मिन् क्षणे कश्चन बालकः जायते तत्क्षणादेव तस्य शरीरस्य विकासो वा ह्रासो भवति । एतत् कथमपि न भवति यत् विकासः ह्रासो वा न भवति । तर्हि यदि सः क्षणद्वयमपि जीवति क्षणत्रयमपि जीवति तदापि तावन्मध्ये तदीये देहे विकासः ह्रासो वा भवत्येव । अतएव उक्तं यत् यज्ञदत्तत्वादिकं लाघवाज्जातिः । सा जातिः शरीरनिष्ठा तर्हि यज्ञदत्तशब्दः शरीरपरः स्यात् परन्तु 'यज्ञदत्तः जानाति' इत्यत्र कथं सङ्गतिः स्यात् ? तर्हि अनया रीत्या वक्तुं शक्यते — यज्ञदत्तशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञदत्तत्वजातिः । परन्तु प्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदकः, शक्यतावच्छेदकः सम्बन्धः कः ? विचारयन्तु भवन्तः — समवायश्वासविशिष्टचेष्टा साधारणचेष्टानुकूल-कृतिमच्चेष्टाकृतिमदन्यतरसम्बन्धेन यज्ञदत्तत्वजाति-विशिष्टः यज्ञदत्तशब्दस्यार्थः । तर्हि यज्ञदत्तशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञदत्तत्वजातिः परन्तु प्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदकसम्बन्धः अन्यतरसम्बन्धः अनया रीत्या यज्ञदत्तशब्दस्य शरीरपरत्वमपि, आत्मपरत्वमपि विद्यते ।

चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति, त्रयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति इत्युभयथा व्यवहरन्ति विद्वांसः । चतुष्टयीशब्दानां पक्षे संज्ञाशब्दाः शक्ताः । शक्त्या व्यक्तिविशेषं बोधयन्ति । यथा 'यज्ञदत्त' शब्दः यज्ञदत्तव्यक्तिं बोधयति । यथा गवादिशब्दानां व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे आनन्त्यं गौरवञ्च, तथा नात्र भवति । अतः यज्ञदत्तव्यक्तिमेव बोधयति । एवं शक्ताः संज्ञाशब्दा इति केषांचित् सिद्धान्तः । त्रयीपक्षे संज्ञाशब्दानां शक्तत्वं वा नास्ति, लाक्षणिकत्वमस्ति । यथा यज्ञदत्त इति शब्दः । 'तस्य भावः' इति सूत्रस्य भाष्ये अयं वृत्तान्तः वर्तते । यज्ञदत्त इति शब्दः लाक्षणिकः खलु न तु शक्तः । कुतः ? तत्र संज्ञाशब्दाः न सन्त्येव । अतः इतः पूर्वं यः कश्चन यज्ञदत्त आसीत् तेन या क्रिया कृता यश्च गुणः तत्र वर्तते तादृशी क्रिया, तादृशः गुणः अत्र अस्तीति कृत्वा तत्पूर्वपरव्यक्तिगतक्रियाविशेषं गुणविशेषमत्रारोप्य लाक्षणिकोऽयं प्रयोग इति सिद्धान्तितं भाष्ये । अनेन प्रकारेण त्रयीपक्षे संज्ञाशब्दाः लाक्षणिकाः, चतुष्टयीपक्षे शक्ताः शब्दाः इत्येव निर्णयः । शिशुपालवधे माघः कथयति—

“असम्पादयतः कश्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्मकेवलम् ।”

व्याकरण-मञ्जरी

अत्र यदृच्छशब्दः दृष्टान्तः। जातिर्नास्ति, क्रियापि नास्ति, गुणोऽपि नास्ति; केवलं व्यक्तिबोधकः स शब्दः। अत्र नैयायिकरीतिः भाष्यकारेण आश्रिता। एकैव व्यक्तिः प्रकारत्वाख्याविषयतया विशेषत्वाख्यविषयितया च बोध्यते। प्रकारत्वाख्यविषयतया बोध्यमाना व्यक्तिस्तु अप्रत्ययार्थप्रकारो भवति। तमेवं धर्मं स्वीकृत्य शब्द प्रवर्तते। एषा रीतिः गवादिशब्देषु नास्तीति कृत्वा कार्थचित्क इति शब्दप्रयोगः गत्यन्तराभावाद् एषा रीतिराश्रिता भाष्यकारस्य। ये कथयन्ति सर्वे शब्दा जातिबोधकाः तत्र इयमुक्तिः काव्यप्रकाशे 'जात्यादिजातिरेव वा' इति कारिकाभिमतता।

अतः चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारमते शब्द एवोपाधिस्तथा तदतदुदीरणभेदाच्छब्देष्वेव जातिग्राह्याः। येषां मते शब्दो नोपाधिस्तेषां मते प्रतिक्षणाभिद्यमानत्वमर्थस्येत्यनेकत्वे जातिः सिद्धा।

कारिकायां "जात्यादिजातिरेव वा" इति जातेः पश्चादुपादानात् तथा च "जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्ये" 'अन्येति' उक्त्या जातौ संकेतग्रहेऽरुचिः। कीदृशी अरुचिः उपाधौ संकेत उपधेयस्य वैयक्त्यबोधः। आकाशादौ जातेरभावात् संकेतग्रहाभावः। न चोदीरणबलाद् उच्चरितानेकशब्देषु जातिरिति वाच्या, आकाशस्याभिद्यमानत्वाभावादर्थगतजातेर्निराकरणात् सर्वत्रार्थगतजातेर्ग्रहणम्, एकत्र तु शब्दगताया इत्यरुचिः।

सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति केचन जातिवादिनः वदन्ति। तत्र यज्ञदत्तत्वं जातिः न वा इति प्रश्नः सम्प्रति विमृश्यते? यज्ञदत्तत्वस्य जातिः कथं साध्यते? अवस्थाभेदेन अनेके यज्ञदत्ताः, तेषु वर्तमानं यज्ञदत्तत्वं सामान्यम्। अपि च यज्ञदत्त इति शब्दः अनेकधा उच्चार्यते, तत्र यज्ञदत्तत्वं स्यात् जातिः इत्यपरा युक्तिः। कथमपि अनया विधया सामान्यस्य लक्षणमत्र निवेशयितुं प्रयत्यते। सामान्यं कुत्र भवति? यत्र अनेकत्वं तत्र सामान्यं भवति। "नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम्" यदि यज्ञदत्तत्वं जातिः भवितुमर्हति तर्हि तत्रानेकत्वं साधनीयं स्यात्, अन्यथा तत्र सामान्यं जातिः साधयितुं न शक्या। अन्यत्र यत्र-यत्र सामान्यं साध्यते तत्र-तत्र किमियमेव सरणिराश्रियते? तदन्या वा? गोत्वं सामान्यम्। किमत्र गोशब्दस्य अनेकानि उच्चारणानि बालवृद्धशुकाद्याश्रित्य, गोत्वं जातिः इति साध्यते? अथवा गोव्यक्तिः प्रतिक्षणं भिद्यते? एवमुच्यमाने बौद्धानां क्षणभङ्गवादः आपतति। क्षणभङ्गवादे अपोह एव शब्दार्थः। ननु कोऽयं अपोहो नाम? किमिदं अन्यस्मादपोह्यते अस्मिन् वान्यदपोह्यत इति व्युत्पत्त्या विजातिव्यावृत्तं बाह्यमेव विवक्षितं बुद्ध्याकारो वा, यदि वा अपोहनं अपोह इत्यन्य व्यावृत्तिमात्रं इति त्रयः पक्षाः। न आद्यन्तौ पक्षौ अपोहनाम्ना विधिरेव विवक्षितत्वात् अन्तिमे प्रतीतिबाधितत्वात्। विस्तृतभयादत्र न विचारयामि। अन्यः शब्दार्थः नास्त्येव। एवमुच्यमाने यज्ञदत्तत्वं जातिः इत्यस्याधारः अपरः अपि प्रस्तोतुं शक्यः। यथा अनेकानि चित्राणि सन्ति एतानि सर्वाण्यपि चित्राणि यज्ञदत्तस्यैव। अतः यज्ञदत्तत्वं जातिः। अत्रेदं द्रष्टव्यं किमियं यज्ञदत्तशब्दनिष्ठा जातिः साध्यते अथवा यज्ञदत्तव्यक्तिनिष्ठा जातिः साध्यते?

अत्र कोऽपि संप्रभः भवतीत्यहं मन्ये अनया विधया संज्ञाशब्दानां जातिशब्दत्वं साधयितुं न शक्यम्। यथा काव्यप्रकाशे उक्तम्— "आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान्मुखेवारितः।" अत्र सर्वे विहङ्गमाः आहूताः तत्र मशका अपि आयाताः। मशकः यदा प्रष्टः — किमर्थं भवानत्र आयातः? विहङ्गमाः आहूताः मशकः प्राह — अहमपि विहङ्गमः। यः विहायसा गच्छति सः विहङ्गमः, अहमपि विहायसा गच्छामि। अतः विहङ्गमोऽहम्। अनया रीत्या यदि यज्ञदत्तशब्दोच्चारणस्य बहुविधत्वमालक्ष्य यज्ञदत्तत्वजातिः साध्यते तर्हि इदं केवलं शब्दच्छलं स्यात्।

अतः कैश्चिद् "डित्यादिषु शब्देषु च भिद्यमानेषु डित्याद्यर्थेषु" इत्यत्र चकार उपमावाचकः गृहीतः। उपमानत्वेन शब्दस्योपादाने जातेः केवलार्थगतत्वमेव प्रकृतम् इति व्याख्यातम्।

तद्वान् जातिमान्। जातिविशिष्टव्यक्तिः संकेतविषयः। जातिमात्रस्य संकेतवत्त्वे व्यक्तेः प्रतीत्यभावः। व्यक्तिमात्रस्य तु आनन्त्यव्यभिचारदोषौ। तस्माद् विशिष्ट एव संकेतः गोत्वादिजाति-सामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्यमिति नैयायिकाः। अनेन प्रकारेण बुद्धिवैशद्यर्थं बहुविचारितं मया।

—प्रवक्ता, वैदिकदर्शनविभागे,
संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसङ्घायः
काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः
वाराणसी-२२१००५

सन्दर्भः

- १ काव्यप्रकाशस्य २/८
- २ न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम्, कारिका १०
- ३ न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम्, कारिका १५/१
- ४ न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम् कारिका १०९/१-११०/१
- ५ काव्यप्रकाशस्य २/८ वृत्तौ
- ६ व्याकरणमहाभाष्यम् ५/१/११९
- ७ शिशुपालवधम् २/४७
- ८ काव्यप्रकाशः २/८
- ९ न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम्
- १० काव्यप्रकाशस्य १०/६०२ भल्लटशतकम् ६९

पातञ्जलमहाभाष्ये व्याकरणसन्दर्भे प्रयुक्ताः लौकिकन्यायाः

-डॉ. कमला भारद्वाजः

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादुते।^१

भारतस्यास्य पावनभूमौ नैकसहस्रवर्षपूर्वं तपःपूतैः ऋषिभिराचार्यैश्च वाक्तत्त्वस्य सूक्ष्मतया चिन्तनात् मननाच्च व्यवस्थितं व्यापकञ्च वाङ्मयमदभुतम्। तेषां सूक्ष्मव्यापकाध्ययनेन च भाषासम्बद्धं-व्याकरणं भाषा-विज्ञानञ्च प्रतिफलिते। भारतीयचिन्तनपरम्परायां शब्दशास्त्रस्य महत्त्वं सुतरामेव सिध्यति। शब्देनैव भाषायाः उद्गमः सिध्यतीति दण्डिना निम्नश्लोके प्रतिपादितम्—

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिस्संसारं न दीप्यते।^२

शब्दसंहितारूपे आद्यं वैदिकवाङ्मयमेव प्रादुर्भूतम्, अतएव व्याकरणं वेदीङ्गं उच्यते। वेदार्थप्रतिपादकेषु सुप्रसिद्धेषु षट्सु वेदाङ्गेषु प्रधानं व्याकरणमेवेति। तथाहि प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति। अतः व्याकरणं प्रधानत्वात् वाक्यार्थज्ञानरूपफलदायकमिति सिध्यति। आगमः खल्वपि-ब्राह्मणेन

निष्कारणे धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् इति भाष्यकृता सुष्ठु प्रतिपादितम्।^३ अतः शब्दसाधुत्वप्रतिपादनपराव्याकरणस्मृतिः लोके सुविख्याता ज्ञाता। भर्तृहरिणापि 'शब्दसाधुत्वविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः' इत्यादिभिः वचोभिः एतत् प्रतिपादितम्। संस्कृतव्याकरणेषु स्मृत्यारस्याः आद्यः प्रवक्ता महर्षिपाणिनिः शब्दशास्त्रकुलगुरुतां भजते। यद्यपि पाणिनिपूर्वमपि नैके वैयाकरणाः अभूवन् परं तेषां उद्धरणानि तु यत्र-तत्र विविधेषु ग्रन्थेष्ववलोक्यन्ते। तेषां पूर्वाचार्याणां कृतयोऽपि सूत्ररूपे एव निबद्धाः आसन्। परं महत्या सूक्ष्मेक्षिकया वैज्ञानिकपरम्परानुसारान्तु पाणिनिनैव सैषा व्याकरणस्मृतिः सूत्रेषु निबद्धा। लोकवेदोभयशब्दानुशासनपरकतादात्म्यपरकेण चाध्ययनेन पाणिनीयतन्त्रं विश्वसाहित्ये सर्वथा सुदुर्लभम्। अतएव सर्वशास्त्रोपकारकत्वात्

१. वाक्यपदीयम्-ब्रह्मकाण्डः - १.१३

२. काव्यादर्शे

३. महाभाष्यम् - पस्पशाह्निकम्।

४. वाक्यपदीयम् - ब्रह्मकाण्डः

पाणिनीयशास्त्रविषये-पाणिनिं कणादं च सर्वशास्त्रोपकारकमिति सिद्धम्।^१ भगवतः पाणिनेः स्वोपज्ञत्वविषये पतञ्जलिना "सामर्थ्ययोगान्निह किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात्।"^२ पाणिनेः सामान्यविशेषगुणसंवलित सूत्रशैली पूर्णतः लोकव्यवहाराधृतैव वरीवर्ति।

लोक एव व्याकरणाय एकमात्रं महादावपनं, यस्मिन् असीमशब्दराशिः निहिता। आचार्यपाणिनिना चरण, परिषद् छन्दब्राह्मणादीनां सीमितक्षेत्रं परिहाय शिष्टलोकादेव शब्दसम्पदा गृहीता। भाष्यकारस्य इहेंगितेन चेष्टितेन निमिषतेन^३ आदि वचोभिः सिध्यति यत् व्याकरणविषयिणी लौकिकमहत्त्वाधायिनि या अवधारणा सूत्रकारेण सांकेतिकभाषायामेव ध्वनिता; वार्तिककारकात्यायनेनापि इयमेव मौलिकपरम्परा अभिवर्धयता लोकवर्धयता लोकव्यवहारस्य अक्षुण्णमहत्त्वं तथैव वार्तिकेषु प्रस्तुतम्। परिणामतः उक्तानुक्तदुरुक्तात्मकेषु स्वीयवार्तिकेषु प्रतिपादिताः नियमाः सिद्धान्ता वा पूर्णतः लोकव्यवहारेणैवानुप्राणिताः। परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये^४, लिङ्गमाशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य^५ अवचनाच्च लोकविज्ञानात् सिद्धम्^६ इतरथा ह्ययसम्प्रत्ययो यथा लोके^७ इत्यादिभिः वार्तिकैः स्पष्टतः एतत् परिलक्षितम्। नैकानि वार्तिकानि तु साक्षात् लोकन्यायरूपाणि एव प्रतीयन्ते। अभ्यर्हितं च^८ भ्रातुर्ज्यायसः^९ इत्यादीनि वार्तिकानि अभ्यर्हितन्यायः, ज्येष्ठानुपूर्वीन्यायस्य निदर्शनानि। संक्षेपतः लोकव्यवहारस्य पृष्ठभूमावेव आचार्यपाणिनिना अक्षरशब्दब्रह्मपरम्परा सैव वाग्योगविदा महावैयाकरणेन भाष्यकृता महाभाष्ये पल्लविता पुष्पिता च।

वस्तुतः आचार्यपाणिनिना अतिसंक्षेपः लोकव्यवहारानुगमसूत्रप्रोक्ताः नियमाः पतञ्जलिना प्राचीनोदाहरणैः स्वोपज्ञलोकैरूढोदाहरणैः दृष्टान्तमूलकलोकन्यायैश्च स्पष्टाधारभूमौ प्रतिष्ठापिताः। अनैनैकतस्तु इति पाणिनि अन्यतस्तु पतञ्जलिविषये यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्याभाणकं प्रसिद्धमभूत्। परं पतञ्जलिना सामर्थ्ययोगान्निह किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यादिति वचनेन आचार्यपाणिनिरेव सम्मानितः। आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे इत्यादिभिर्वचोभिरपि पाणिनेः प्रामाणिकता परिपुष्टा भाष्यकृता।

पाणिनीयाष्टकस्य अध्ययनार्थं वर्तमाने महाभाष्यमेव उपलब्धोपजीव्यग्रन्थो विद्यते। अतः व्याकरणिकविश्वकोशः इत्याभाणकमपि महाभाष्याय चरितार्थमस्ति। भाष्ये प्रयुक्तया विशिष्टव्याख्यानशैल्यैव वैयाकरणनिकाये 'महाभाष्यम्' इति नाम्ना सुविख्यातेयं कृतिः। भाष्यकृता सूक्ष्मकक्षव्याकरणसदृशः दुरुहविषयोऽपि लोकैरूढैः लौकिकोदाहरणैः दृष्टान्तबहुल्या सरसमधुरशैल्या

१. महाभाष्यम्

२. महाभाष्यम् अ०सू० ६.१.७८ पृ. ५४

३. महाभाष्यम् भा. ३ सू. ८.२.३. पृ. ३८८

४. महाभाष्यम् भा. २ सू. ३.२.१११ पृ. ११९

५. तदेव सू. ४.१.३. पृ. १९८

६. तदेव भा. १ सू. १.१.२१. पृ. ७७

७. तदेव सू. १.१.१. पृ. ३८

८. अ०सू० २.२.३४ वार्तिकः

९. तदेव

व्याकरण-मञ्जरी

च व्याकरणसिद्धान्ताः सर्वग्राह्यविहिताः। भाष्यकारस्य व्याख्यानशैली वैशिष्ट्यमिदं यत् तेनैकैव सिद्धान्तैः नैकलौकिकोदाहरणैः प्रतिपाद्यते। संक्षिप्तसूत्रशैल्यां निबद्धत्वात् पाणिनिः लौकिकप्रारूपप्रस्तुतौ यत्राक्षमः तत्र पतञ्जलिना सरलभावेनैव सोदाहरणं अभिव्यज्यते।।

वृद्धव्यवहारेणाथवा लौकिककुम्भकारवैयाकरणकुलन्यायेन वैयाकरणाभिमतस्य शब्दार्थ-सम्बन्धनित्यत्वप्रतिपादनं भाष्यस्यैव वैशिष्ट्यम्।" लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः इति वार्तिकं व्याख्यता-शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देन। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवति-इति भाष्योक्तिः विषयेऽस्मिन् प्रामाणिका। अतएव स्पष्टमिदं तथ्यं यत् भाष्यकारदृष्ट्या सामान्यतः कश्चिदपि व्याकरणनियमः सिद्धान्तः तावत् मान्यो नास्ति यावत् लोकव्यवहारेण न सिध्यति। अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः इति वचनेन सिद्धं यत् नैकशास्त्रीयाणां समाधानानामनन्तरमपि लोकव्यवहार एव भाष्यकाराय प्रमाणम्। अतः लौकिकन्यायानां महत्त्वं भाष्ये स्वतः सिद्धमेवोपलक्ष्यते।

लोकन्यायानां व्याकरणाध्ययने विशिष्टा भूमिका—

लोकन्यायाः भाषायाः अभिव्यञ्जकताशक्तिसामासिकसामर्थ्यादिभिः गुणापेताः परिपूर्णाश्च भवन्ति। लोकवेदशास्त्राणां च पारिभाषिकव्यावहारिकविलम्बिताः सरलतमोपायैः परिपूर्णं लोकन्यायानां सुकरं कार्यं सिध्यति। एतेषु मानवीयनैसर्गिकप्रवृत्तयः, सहयोगः, नैतिकमूल्यानि, सत्यं अनुभूत्यादयः नानारूपेषु वर्णिताः भाषायाः लौकिकमानवीयव्यवहारतिरिक्तं मानवेतर-जीवजन्तवादीनां प्राणिनामपि विशेषस्वाभाविकः व्यवहारः न्यायानामुपादानानि वर्तन्ते। केषुचित् न्यायेषु ऐतिहासिकराज-नैतिकसामाजिकादयः विभिन्नाः तात्कालिकपरिस्थितयः प्रकाश्यन्ते। नियतविषयाः शब्दाः दृश्यन्ते इति न्यायस्थानां ककहमशोणादीनां शब्दानां निश्चितार्थैः तात्कालिका स्थानविशेषाः अभिव्यज्यन्ते।

वस्तुतस्तु लोकन्यायाः प्रकाशस्तम्भमिव शास्त्रोपकारकाः सन्ति येषु सारगर्भिता, संक्षिप्तता, प्रभावोत्पादकतालोकोपयोगिव्यवहारदर्शनादयः विशिष्टता विद्यन्ते अभीष्टार्थाभिव्यक्तये चैते पूर्णरूपेण सक्षमाः। संस्कृतवैयाकरणैः वैशिष्ट्यमिदं अभिज्ञायैव लोकन्यायेष्वन्तर्हितशक्त्यैव व्याकरणशास्त्रेऽभिवृद्धिः कृता।

ते खल्वपि विधयः सुपरिगृहीताः भवन्ति येषु खलु लक्षणं प्रपञ्चश्च। केवलं लक्षणं प्रपञ्चो वा न तथाकारकं भवति।" इति भाष्यवचनमत्र प्रमाणम्। यथा-सामान्यसूत्रम् विशेषो वा सुग्राह्यं न भवति तथैव लोकन्यायसंवलितव्याख्यां विना व्याकरणस्य सूत्राण्यपि सुगम्यानि न प्रतीयन्ते। न्यासकारेणापि अगत्या हि खलु परिभाषासूत्रं स्वाश्रीयते इत्युक्त्या पदे पदे लोकन्यायानां विशिष्टा भूमिका प्रतिपादिता। कस्यापि विवादास्पदविषयस्य समाधानार्थं औचित्यपूर्णतर्कसंगतव्यवहारः अतिमहत्त्वपूर्णोऽभिमन्यते तथैव

व्याकरणशास्त्रेऽपि सन्निधतायाः निवृत्त्यर्थं भाष्यकृता-व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहलक्षणम्-इति लोकन्यायः निर्णायकोऽभिमतः।

एतदरिक्तं अपवादैरुत्सर्गाः बाध्यन्ताम् इति शास्त्रीयनियमः तत्क्रकौण्डिन्यन्यायेन यथा सुगम्यं प्रतीयते न तु तथा शास्त्रीयव्याख्याने। कुम्भकारवैयाकरणयोः लौकिकोपमानेनापि शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं स्पष्टतरं भवति। शब्देन सह अपशब्दजन्यस्य अधर्मस्य दोषपहिरविषये कूपखानकन्यायेन साम्येनैव अधिगमः। अधिकारसूत्राणां व्याख्यानाय मण्डूकमतिन्यायः, गंगाप्रवाहन्यायः, गोयूथन्यायः इत्यादयः निर्णायिकात्मकाः न्यायाः प्रयुक्ताः। अतिदेशस्य सम्यक् प्रतिपत्त्यर्थं गुरुवद् गुरुपुत्रः गुरुसदृशः अनुपमनिदर्शनाः विद्यन्ते।

कस्मिंश्चिदपि प्रयोगे सूत्रे प्रवर्तिते सति पश्चात् तन्निवृत्त्यपेक्षया पूर्वाप्रवृत्तिरेव उत्तमः अभ्युपायः अस्तीति पङ्कप्रक्षालनन्यायेन, अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्युपायः इत्यादिभिः न्यायैः सिध्यत्येतत्। प्रस्तुताध्ययनेन सिध्यति यत् पुरा संस्कृतभाषा शिष्टभाषैव नासीदपितु सर्वथा व्यावहारिकी भाषारूपेणैव प्रयुज्यते स्म।

लोकन्यायस्य अर्थः स्वरूपपञ्च- व्याकरणं भाषानुयायी; भाषाशिक्षणस्य च साधनं वर्तते। संस्कृत-भाषाविषये पाणिनीयव्याकरणस्यापि एतादृश्येव स्थितिः परिलक्ष्यते। यद्यपि व्याकरणं नीरसक्लिष्टविषयरूपे च प्रसिद्धं सुगमतया चास्यार्थज्ञानं न जायते तथापि क्लिष्टतामनुभवद्भिः भारतीयवैयाकरणैः समाधानार्थं प्रत्यक्षरूपेण लोकेन सम्बध्यते। यथा लोके तथा व्याकरणे सिद्धान्ततः एतदपि समुद्धोषितम्। यथा लोकव्यवहारः नियमः व्यवस्था च विद्यन्ते तथैव व्याकरणशास्त्रेऽपि। लौकिकीयं व्यवस्थैव शास्त्रे न्यायः अथवा लोकन्यायः उच्यते। शास्त्रस्य सम्पूर्णः व्यवहारः लोकाधीनः लौकिकविवक्षाधीनं वा वर्तते।

सामान्यतः लोकवेदछन्दादीनां स्वरूपप्रतिपादके शास्त्रे प्राप्तेषु दृष्टेषु व्यवहारेष्वेव आधृतमिति मतम्। लोकेऽस्मिन् प्रकृतेश्च अनुभवाः, ये आकारे लघुतां धारयन्ति, परं उपयोगदृष्ट्या च व्यापकतमं सरलतमं, सूत्ररूपं, वाक्यात्मकपदात्मकं अभिव्यञ्जनम् द्योतयन्ति। ते एव लोकन्यायाः समुदीरिताः। भाष्यकृता-इहेति लोकः शास्त्रं च सामान्येन निर्दिश्यते। लोके प्रयुज्यमानत्वात् शास्त्रे चोदाह्रियमाणत्वात्^१ इत्युक्त्या प्रमाणितमेतत्। लोकन्यायानाम् अर्थं व्याकरणशास्त्रे लोकविज्ञानं लोकविदितम्, लोकाश्रयः, अथवा लौकिकोऽयं न्यायः इत्यादिभिर्वचोभिः व्याह्रयते। पदमञ्जरीकारेणापि प्रथमतः लोकन्यायः शब्द प्रयुक्तः। उक्तिश्चेयं प्रमाणमत्र न चोत्पन्नामुत्पत्तिविकल्पः शक्यते कर्तुमिति लोकन्यायेन^२ नागेशभट्टेन तु येन शब्दार्थविलोकनं प्रमाणीकरणं वा विधीयते तदेव लोकः।

१. महाभाष्यम् सू. १.४.४९ पृ. ४०८

२. पदमञ्जरी - काशिका भा० २ सू. ३.१.३१ पृ. ४०६

व्याकरण-मञ्जरी

शिष्टलोकव्यवहारानादिवृद्धव्यवहारभेदात् लोकः द्विविधोऽभिमतः। आभ्यामेव शब्दस्य साधुत्वासाधुत्वस्य निर्णयो भवति। एवं शास्त्रे न्यायशब्दोऽपि अति महत्त्वपूर्णो वर्तते। एषोऽत्र न्यायः एष एव न्यायः इत्यादिभिः भाष्यप्रयोगैः शिष्टव्यवहारानुसारं यथाप्राप्तस्य यथोचितस्य सम्पादनमेव न्यायार्थोऽभिलक्षितः। कैयटेन^१ तु प्रयोगदृष्ट्या औचित्यार्थं न्यायः शब्दः प्रयुक्तः अन्यत्रापि कैयटस्य-अयुक्त इति न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः न्यायशब्दस्य प्रयोगस्तु प्रसिद्धत्वान्न कृतः।^२ इत्युक्त्या सिद्धम्। भट्टोजिदीक्षितेनापि एषोऽत्र न्यायः उचितमित्यर्थः स्वीकृतः।

वस्तुतः व्याकरणशास्त्रे प्रामाणिकानां शिष्टजनानां यथोचितः व्यवस्थितः व्यवहारः एव न्यायपदेनाभिप्रेतः। वैयाकरणानुसारं निदर्शनार्थं यः व्यवहारः, सादृश्यप्रकारतां, परम्परा, उपायो वा गृह्यते स एव न्यायः उच्यते। अर्थेऽस्मिन् वाचनिकज्ञापकसिद्धन्यायासिद्धि इति परिभाषाभेदेषु न्यायसिद्धपरिभाषाः अपि गृहीतव्या याश्च लोकव्यवहारेण सम्पृष्टयः भवन्ति। क्वचिद् तु शास्त्रेषु लौकिकव्यवहारसहितं शास्त्रीयन्यायाः अपि प्रयुज्यन्ते। यथा- सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव^३ इति शास्त्रीयदृष्टान्तमूलोत्तिका परिभाषा अस्ति परं तुल्यबलप्रेषणन्यायस्तु लोकव्यवहारमूलको न्यायः। अतएव संकुचितार्थे औचित्यपूर्णं तर्कसंगतः शिष्टव्यवहारानुगामी नियमः, व्यवस्था, पद्धति, व्यवहारः, सादृश्य अथवा प्रकारता इत्याद्यर्थाः अभिप्रेताः। स्थित्यामस्यां यथा लोके तथा व्याकरणे सिद्धान्तोऽत्र प्रमाणः। परं व्यापकार्थं शब्दस्य कस्यचिद् विषयस्य स्पष्टीकरणार्थं, समर्थनार्थं, विरोधप्रदर्शनार्थं प्रस्तुतः शिष्टलोकरूढः, औचित्यपूर्णः सादृश्यपरकः व्यवहारः अथवा लौकिकनिदर्शनात्मकः दृष्टान्तः, सूक्तयः, लोकोक्तयः, बाह्यर्थप्रतिपादकानि लौकिकोदाहरणानि अपि लोकन्यायेन प्रतिपाद्यन्ते।

लोकन्यायानां व्याकरणशास्त्रे महत्त्वं स्पष्टमेव परिलक्ष्यते। यतो हि शिष्टजनैः प्रयुक्तानां शब्दानां साधुत्वप्रतिपादनं तु व्याकरणस्य अभीष्टतमं लक्ष्यमस्ति। व्याकरणाध्ययनेन च अभ्युदयो भवति यतो हि भाष्यकृता प्रतिपादितम्-एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति। शब्दानां सुष्ठुप्रयोगेण विदितमपि ज्ञानमधिकं फलप्रदायकम् उच्यते। भाष्यकारेण तु लोकन्यायप्रयोगेण न तु केवलं व्याकरणसिद्धान्ताः सुबोधगम्याः विहिताः अपितु तात्कालिकीनां राजनैतिकभौगोलिकसामाजिक-आर्थिकसाहित्यिकदार्शनिकादीनां परिस्थितीनामपि परिचयः प्रस्तुतः।

-उपाचार्या, व्याकरणविभागे
श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठम्
नव दिल्ली

१. लेख्यते येन शब्दार्थो लोकस्तेन स उच्यते।
व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्त् परम्परा।।

महा. प्रदीप. उद्योत. भागः ३ ख.१.३ पृ. ४३९

२. कर्मादीनि तु विजातीय क्रियापेक्षणाद् बहिरंगाणीति न्यायप्राप्तः क्रमः।

महाभाष्यम्-प्रदीपः - सू. १.१.५७ पृ. ४३४

पाणिनीयदर्शने साम्प्रदायिकविषयाः लोकव्यवहाराश्च

-आचार्य सुरेशानन्द जोशी

दर्शनेषु पाणिनिना समुन्मीलितं दर्शनं व्याकरणमिति प्रथितं विजयते, तच्च प्रथमं प्रधानं च तन्त्रमिति भारतीयैर्गण्यते, "व्याकरणं नामेयं उत्तराविद्या" इति महाभाष्यकारः, षट्सु वेदाङ्गेषु प्रधानमिदं भाषायाः परिष्कारे, विकासपरीक्षायां च संपूर्णमभिमतं साफल्यं प्रापयति, पाश्चात्यभाषाशास्त्रकाराणां इदं संस्कृतव्याकरणं बहूपकरोतीति सर्वेषां विदितमेव, पाणिनीय - अष्टाध्यायी न केवलं वैदिकपदानामपि तु संपूर्णस्य लौकिकपदकदम्बस्य सार्वत्रिकं सार्वकालिकं च निष्पत्तिप्रकारं साधयन्ती सर्वाभौमतां भजते अधुनाऽपि।

पाणिनीयं दर्शनं सूत्रत्वात्-संक्षिप्तमपि अर्थतः फलतश्च उदात्तगम्भीरं परिचितं मित्रमिव सुलभमपि, संस्कृतव्याकरणेषु अष्टाध्यायी पर्याप्तं निर्दुष्टं च प्रमाणपदमधिरोहतीति हेतोः न केवलमन्य-व्याकरणेभ्योऽतिशेते, परन्तु तानि पठन-पाठनसम्प्रदायाप्येतान्यापादयत्यपि, "निष्पन्नानां परिष्कारः" इति रीतिमनुसरन् पाणिनिः नूतनया आविष्कारणीयान् शब्दांश्च स्वव्याकरणे विषयीचकार, अतएव काशिकाकारः शब्दनिष्पत्तिप्रकारे पाणिनेः विश्वसनीयत्वं समर्थत्वं च दृढयति, "शब्देषु बहवः सङ्कलिताः तानुपादाय च पाणिनिना स्मृतिरूपनिबद्धा" इति (काशिका - ६-१-११४) सत्यं, पाणिनिदर्शनं स्मृतिरेव, बहुत्र बहुभिर्बहुवारं प्रयुज्यमानानां पदानां सङ्कलनेन तोलनेन च कश्चन नियमः प्रादुर्भावयितुं शक्यते इति शब्दविदामभिसन्धिः। सामुदायिकरीत्या परिशीलने तानि पदानि" न भाषा व्याकरणमात्रं पर्यवसायीति, अपि तु तत्र देशगत सम्प्रदाय आचार व्यवहारादि- परिज्ञानपर्यवसायीत्यपि।

इदानीं तदन्तर्गतान् कांश्चित् सांप्रदायिकविषयान् कतिपयांश्च लोकव्यवहारान् दिङ् मात्रं प्रदर्शयितुम् अयं व्यवसायः।

सम्प्रदायो नाम गुरुपरम्परागत सदुपदेशः अथवा शिष्टपरम्परावतीर्णोपदेशः, शब्दकल्पद्रुमरीत्या अयमर्थो गम्यते, यदि वयं अनेन पथा पाणिनेः अष्टाध्यायीं परिशीलयामः तदाऽवश्यं तत्र साम्प्रदायिकविषयान् बहून् उपलभ्य विस्मयाः चकिताः भवामः, तदानीं अस्माकं समाजः वर्णाश्रमधर्माणां आधारेणैव विभक्तः आसीत्। वेदोक्तप्रकारेणैव जात्यभिव्यञ्जकः वर्णशब्दः, उभयत्र धर्मशीलवर्णान्ताश्च (५-२-१३२) इति ज्योतिर्जनपदरात्रि (६-३-८५) इति च सूत्रयोः निर्दिश्यते, एवमेव साक्षाज्जातिरेव वाच्यतयाऽर्थः स्वीक्रियते उभयत्र, जातेश्च (६-३-४१) इति कतरकतमौ जाति परिप्रश्न (२-१-६३) इति च, उभयत्रापि गुणकर्मानुरोधेन द्वेधा विभजनीयः विस्तृतार्थसम्बन्धं उपलभामहे, अतः स्वानुमीयते च यत्तदां गोत्रचरणरूपगुणकर्मभ्यां जातिः द्वेधा, व्यवहारयोग्याव्यवर्धतेति।

ब्राह्मणः - 'वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः' अयं सम्प्रदायः पाणिनेः "अल्पाचतरम्" अति सूत्रे "वर्णानामानुपूर्वेण पूर्वनिपातः" इति वार्तिकं कात्यायनेन प्रतिपाद्यते, पाणिनिः "खलयवमाषतिलवृषब्राह्मणश्च" (५-१-७) इति ब्राह्मोऽजातौ (६-४-१७१) इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां आपाततः ब्रह्मवाचकः ब्राह्मण जातिवाचकश्चेति सूचयति यद्यप्येतौ समानार्थौ तथापि ब्रह्मवाचिन एवं यत्प्रत्ययो भवतीति भाष्यकारः विशदयतीति, समानार्थौ एतौ ब्रह्म शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च इत्यादिना सन्दर्भेण, किं च "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (५-१-१२४) इति सूत्रे गुणकर्मभ्यां ब्राह्मणः विशेष्यते इति स्पष्टयति च, अयं गुणकर्मविभागः चतुर्णामपि वर्णानां भवति इति कात्यायनस्य समर्थनं तथा चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागश्च" इति भगवद्गीतावचनं चात्र अवधेयतामर्हतः। ब्राह्मणाः यं जनपदमध्युषिताः तज्जनपदाख्यायते व्यवहृताः "ब्राह्मणोजनपदाख्यायाम् (५-४-१०४) इत्याधानसारेण अवन्तिब्राह्मणः, सुराष्ट्रब्राह्मणः इत्याद्युदाहरणं काशिकायां पठ्यते, तस्यैव औत्तराधर्मे क्रमेण महाब्रह्मः इति कुब्रह्मः इति च नाम व्यावहृतं पाणिनिकाले" कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् (५-४-१०५) इति क्षत्रियः - क्षत्रियजातिः गोत्रचरणजनपदानां सम्बन्धेन पाणिना परिगण्यते, कुरु गोत्रं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणामपि भवति, अयं भेदः - यदुब्राह्मणश्चेत् कुरुगोत्रोत्पन्नः पिता, पुत्रश्च युवा कौरव्यः इति व्यवहृतः, क्षत्रियश्चेत् कुरुगोत्रोत्पन्नः पिता कौरव्य इति, पुत्रस्तु कौरव्यायनिः इति च व्यवहृतः,

अन्धकानां वृष्णीनां च क्षत्रियाणां गोत्रद्वयं प्रसिद्धं अष्टाध्यायाम्, अधिवासेन आधिपत्येन च प्रसिद्धानां जनपदानां क्षत्रियैः व्यवहारः समाप्त इति हेतौ क्षत्रिय जनपदसम्बन्धः स्वाभाविक एव,

यथाऽद्य नगरेषु वीथीनां प्रायः कस्यचित्प्रमुखस्य आवासप्रभुत्वाभ्यां नाम आद्योष्यते, "जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्" (४-१-१६६) इति जनपदिनां जनपदवत्सर्वं (४-३-१००) इति च पाणिनेः सूत्रे अस्मिन्सन्दर्भे स्मरणमर्हतः, पाञ्चालक्षत्रियसम्बन्धेन जनपदस्य "पाञ्चाला" इति नाम, क्षुद्रक - मालव-वृक-यौधेयादयः क्षत्रियसङ्घाः पाणिनिना स्मिरयते प्राधान्येन वाहीक क्षत्रीयसङ्घाश्च आयुध जीविसङ्घज्यह्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् (५-३-११४) इति।

वेदसंहितास्त्रिव राजन्यशब्दः क्षत्रियवाचक एव पाणिनिनापि पठ्यते यथा "गोत्रो क्षोष्ट्रेभ्र..... (४-२-३९) इत्यादिषु परन्तु राजन्य बहुवचन द्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु (४-२-३४) इत्यत्र काशिका अभिषिक्त क्षत्रियः राजन्यः इत्यर्थं विवृणोति, वैश्यः समाजगौरवापेक्षया वैश्यः, आर्यः इति व्यवहृतः, "अर्यः स्वामि वैश्ययोः", (३-१-१०३) इति सूत्रे एवमुच्यते, शूद्राः एते उभयथा भवति, बहिष्कृताः (त्रैवर्णिकानां) इति चण्डालमृतयाः तु बहिष्कृता इति च सम्प्रदायः "शूद्राणामनिरवसितानाम् इति (२-४-१०) सूत्रे सूच्यते।

आश्रमाः - पाणिनिः ब्रह्मचारि, गृहपति- परिव्राजकः भिक्षुः नामकान् चतुराश्रमान् स्मरति यथाक्रमेण- "वर्णादब्रह्मचारिणि" (५-२-१३४) गृहपतिना संयुक्तेभ्यः (४-४-९०) मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः (६-१-१५१) "सनाशंसभिक्ष उः" (३-२-१६८) इति, इमांश्चतुर आश्रमास्ममूहालम्बनेन "चातुराश्रम्य" इति कात्यायनः प्रख्यापयति।

वेदविद्याभ्यासनिरतस्य ब्रह्मचारिणश्चर्या ब्रह्मचर्यमित्युच्यते अयमाश्रमः सर्वतोमुखमभिवृद्धः पाणिने काले, "गोत्रचरणादुबु" (४-३-१२६) इति सूत्रे स साङ्गस्य कस्यचन वेदस्याध्ययनार्थं चरणाख्यं विद्यास्थानं निर्दिशति।

वेदविद्यानिष्णातस्य आचार्यस्यान्तेवासिनो भूत्वा ब्रह्मचारिणः वेदविद्यामप्यगीषत, प्रेरणा भक्त्या च महीक्रियमाणस्य गुरुकुलस्य येऽन्ये सम्बन्धिनः छात्रास्तेषां स्वेषां च शाश्वतिकप्रेमसम्बन्धमभिव्यञ्जयत्स ब्रह्मचारिपदं चरणे ब्रह्मचारिणि (६-३-८६) इति सूत्रेणावतार्यते।

संहितासु ब्राह्मणेषु च अपरिचितस्याभिनवस्य च वर्णो इति पदस्य स्वारस्यमेवं अनुभूयते पदेन सर्वतः प्रसृतं ब्रह्मचर्यस्य श्रैष्ठ्यं संसूच्यत इति, यद्यपि पाणिनेर्मते "वर्णोदब्रह्मचारिणि" इति सूत्रे ब्रह्मचारि समानार्थकमेव वर्णीति पदं दृश्यते तथापि कात्यायनमते त्रैवर्णिका एव ब्रह्मचारिणः वर्णिपदेन विशेषिताः न त्वन्ये।

आचार्यः उपनयनेन अथवा आचार्यकरणेन विनीतं शिष्यम् उपनिनायेति तथोपनीतः स तमन्वियायेति च संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणाज्ञानभूतिविगणनव्ययेषु नियः (१-३-३६) इत्यादिना ज्ञायते, काशिका-यामेवमर्थः विश्रियते "आचार्यकरणेन, यः माणवकं आत्मसमीपं प्रापयति, उपनेता सः संप्रदायानुसारं आचार्यः भवति इति "उपनीयदद्वेदमाचार्यस्स उदाहृतः" इति याज्ञवल्क्यस्मृतिः, "उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः, सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते" इति मनुस्मृतिश्चात्र स्मरणमर्हतः।

"गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे (६-२-६९) इति सूत्रे माणवान्तेवासिपदे सामान्येन शिष्यार्थकतया पाणिनिः प्रयुङ्क्ते, "न दण्डमाणवान्तेवासिषु (४-३-१३०) इति सूत्रे दण्डमाणव इत्यपि तस्य नाम निर्दिश्यते, प्रथमाश्रमे पलाशाषाढादिदण्डं धरतीति कृत्वा तस्यात्, अध्ययनकालस्य अध्ययनभागस्य वा वैशिष्ट्यं पुरस्कृत्य अन्यदपि नाम निर्दिश्यते "तदस्य ब्रह्मचर्यम् (५-१-९४) इत्यत्र, अष्टाचत्वारिंशकः अष्टाचत्वारिंशीत्याद्युदाहरणैः अध्ययनकालस्य परमावधिकात्यायनः निबूति "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणां वेदब्रह्मचर्यम् इति बौधायनधर्मसूत्रे दृश्यते (१-२-१) नातिदीर्घकालीनं अध्ययनं प्रस्तुत्य आर्धमासिकमासिक-सौवर्त्सरिकादि शब्दैस्तस्य नामविधायते कात्यायनेन, अध्ययनं तु गोदानव्रतेन सम्पूर्णतां याति।

एवं यः अध्ययनं समापयति सः स्नातकः इत्युच्यते स्म, "यावादिभ्यः कन्" (५-४-२९) इति गणसूत्रेण वेदसमाप्तौ कन् विधीयते, न केवलं स्वीकृतं वेदं समापयत्यध्ययनेन, परन्तु तत्र प्रावीण्यं यस्संपादयति सः निष्णातः इति कथ्यते स्म, पश्चात्काले तु अयं निष्णातशब्दः अध्ययनसामान्येऽथवा कुत्रापि कार्ये प्रावीण्यं प्रकाशयति चेत्तस्मिन् प्रयुज्यतेस्म यथा निष्णातः करकरणे कुशलो वा "निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" (८-३-८९) स्नातकः "स्रग्वीति शब्देन विशेष्यते, अध्ययनसमाप्ति-सूचिकां स्रजं धरतीति कृत्वा गृह्यसूत्रेषु, मनुस्मृतौ च (३-३) स्नातकः स्रग्वीत्युच्यते, "त प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः, स्रग्विणं तल्पं असीनं अर्हयेत्प्रथमं गवा, इति।"

ऋग्वेदारभ्य गृहपतिशब्दः गृहस्थाश्रमिणः नाम भवति, गृहस्थाश्रमस्वीकारेणैव सह गृहपतिः अग्न्याधानेन सम्बन्धं भजते अतएव गार्हपत्याग्निः इत्युच्यते, “गृहपति संयुक्ते ज्यः” (४-४-१०) इति सूत्रे एवं सूच्यते, गृहपतेः भार्यायि यज्ञसम्बन्धत्वात् पत्नी शब्देन परिभाष्यते, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४-१-३३) इति सूत्रम् दम्पती गृह्यकर्मणामावश्यकतया गार्हपत्याग्निं यावज्जीवमाराधयत, मनुस्मृतौ एवं स्मृत्यते- “वैवाहिकेऽग्नौ प्रकुर्वीत गृह्यकर्म यथाविधि (३-६७) इति जायापती अस्वसथे वसत कृत्वा आवसथिकौ, तयोरग्निरपि आवसथ्यागृह्यः भवति, “आवसथात् ष्टल्” (४-४-७४)।

गार्हपत्यं विवाहादारभ्यते, वैवाहिकं कर्म अग्निसाक्षिकं भवति। पाणिनिः, “विभाषोपयमने (१-२-१६) इति सूत्रे विवाहः इति।

“उपाद्यमः स्वकरणे” (१-३-५६) इति सूत्रे उपयमनदस्यार्थः स्वकरणमिति च विशदयति, वधूं स्वीकरोतीत्यर्थः वरः वध्वाः पाणिं पाणिना गृह्णातीति पाणिग्रहणं अन्वर्थं नाम भवति-विवाहस्य, इदमेव लक्षणं स्वकरणस्य यत्पितुस्सकाशात् पतिर्भवन् वधूं आत्मायन्तां करोतीति, महाभाष्ये स्वकरणशब्दस्यार्थः एवं विव्रियते- “अस्वं यदा एवं करोति इति मनुस्मृतावपि विवाहः प्रदानमिति, प्रदानं च स्वाम्यकरणमिति च प्रतिपाद्यते, (मनु-५-१५२)।

“कौमारापूर्ववचने” (४-२-१३) इति सूत्रे कुमारीमेव वधूं उपपन्नः पतिः इति विज्ञायते। अपूर्वयतिं कुमारी पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः, यद्वा अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या इति तत्र पतञ्जलिकात्यायनयोर्वचनेन (यथाऽऽङ्गलभाषायां (virgin) शब्देनोच्यते तथा कुमारी अपूर्वपतिः इत्यभिन्ना, अविप्लुतब्रह्मचर्योलक्षणां स्त्रियमुद्बहेत्, अनन्यपूर्विकां कान्तां इत्यादि याज्ञवल्क्यस्मृतौ उपान्तः अनन्यपूर्विकाशब्दः अत्र स्मर्तव्यो भवति।

विवाहादनन्तरं दम्पत्यौः सहैव धर्माधिकारः इति ज्ञायते, “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” (४-१-३३) वाच्यत्वं विधिनोदायाः स्त्रिय एव भवतीति सूच्यते।

विधिनोदयं यज्ञादिधर्मसम्बन्धवत्वमुभयं प्रयोजकं पत्नीशब्दप्रयोगस्येति स्पष्टम्, अन्यत्र पत्नीशब्दप्रयोगस्तु औपचारिकः, सहाधिकारस्तु स्ववतोस्तु वचनादैककार्यं स्यात् इत्यधिकरणे पूर्वमीमांसायां सिद्धान्तिः। पुंयोगनिर्दिष्टः पत्युर्नाम्ना पत्याः वाच्यत्वं यत् तद्व्यञ्जयति समाजे पत्युस्समानतां पत्याः, पुंयोगादाख्यायाम् (४-१-४८) इत्यत्र महामात्री- गणकी-आचार्यानी इत्याद्युदाहरणं सहृदयं - विभावनीयम्।

असमानगो त्रैव कन्या विवाहसम्बन्धे प्रशस्ता आसीत् पाणिनिना द्वन्द्वसामासिकशब्देषु व्यत्यस्तगोत्रयोरेव उदाहरणानि दर्शितानि- कुत्सकुशिकिका इत्यादि, द्वन्द्वादबुज्वैरमैथुनिकयोः” (४-३-१२५) इत्यत्र भाष्यकारोऽपि अनेनैव यथा उदाहरणान्तराणि दर्शयति यथा अत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकाश्यपिका- भृग्वङ्गिरसिका, गर्ग- भार्गविका इत्यादि, असगोत्राविवाह एवं मज्जादिस्मृतिष्वपि

साधितः यथा- असपिण्डा च या मातुः असगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि, तथा अरोगिणीं भ्रातृमतीं इमानार्धगोत्रजाम् स्त्रियमुद्वहेत् इति (१-५३) याज्ञवल्क्यश्च।

अष्टाध्यायां संप्रदायप्रवर्तकाः सन्यासिनः भिक्षवः, भिक्षाचराः इति स्मृताः, सनाशं समिक्षः "इत्यत्र भिक्षुशब्दः व्युत्पाद्यते, स्वव्रतं भिक्षां ते चरन्ति, "जल्पभिक्षुकुट्टाकलुष्टवृद्धः पाकन्" इति सूत्रे भिक्षाको 'नामान्यः निर्दिश्यते, यः उदरपूरणार्थं भिक्षुते द्विधात्रे भिक्षवः व्यवहृताः पाणिनिना पाराशारिणः कर्मन्दिनः इति, पाराशर्यं शिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" (४-३-११०) "कर्मन्दकृशाश्वदिनिः" (४-३-१११) इति सूत्राभ्याम्, संयासिवाचकाः मस्करी परिव्राजकः तापसः शमी, दमीयोगी- विवेको - त्यागी इत्यादयः शब्दाः "मस्करमस्करिणौवेणुपरिव्राजकयोः" (६-१-१५१) कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः (३-१-१५) इत्यादि सूत्रेषु स्म्रियन्ते, वा दान्तशान्त इत्यादिसूत्रे (७-२-८७) दृश्यमानं शब्दद्वयं सूत्रयति इन्द्रियनिग्रहम्, योगिशब्देन योगाख्यं साधनं मुमुक्षोः ज्ञायते परिव्राजकः भिक्षालब्धेनाभेन स्ववृत्तिं साधयति, "अनुपद सर्वांनायानयं बद्धाभक्षयतिनेषु (५-२-९) इति सूत्रे सर्वात्रीन शब्दः भिक्षाचरणे सर्वविधं अन्नं यः स्वीकरोति स सर्वांनीनः इति प्रदर्शयते, केचिद्यतयः उच्छ्वृतिना जीवन्ति इति, "उच्छ्रति" (४-४-३२) इति सूत्रे सूच्यते, ते किञ्चित्कालपर्याप्तं धान्यसंभारे प्रकल्पयन्ति।

"निकटे वसति" (४-४-७३) इति सूत्रस्थनैकटिकपदं व्याख्याहभिः वानप्रस्थसमकोटिकं ऊनीयते, तथा च तद्धर्मानुसारेण ग्रामाद्बहिः तस्य वासः भवति, तथैव, "संज्ञायां ललाटकुक्कुटयौ पश्यति" (४-४-४६) इति सूत्रस्थकौकुटिकशब्दस्यार्थः काशिकायां एवं दृश्यते - यत् भिक्कुरयं प्राणिभ्योहिंसा मा भूदिति भूमिं समीक्षमाण एव चलनीति, मस्करिशब्दस्य व्युत्पत्तिः कथम्? वेणुदण्डः करो वर्तते इति मस्करी इति वा? नेति भाष्यकारः स्पष्टयति कर्मणि मा कृतकर्मणि शनिर्वः श्रेयसीत्याह मा कृत कर्मणि परिव्राजकः "कुमारः श्रमणादिभिः" (२-१-७०) कुमारश्च (६-२-२६) इत्याभ्यां कुमार, श्रमणा इत्यत्र कुमार शब्दे अन्तोदात्तस्वरः विधीयते।

अत्रैव गणे कुमार प्रव्रजिता, कुमार तापसीत्यादयोऽपि शब्दाः स्म्रियन्ते, अतो ज्ञायते कुमार्योऽपि सन्यासिन्य आसन्निति पुरा श्रौतसूत्रेण श्रमणशब्दः सामान्येन संयासिवाचकः पठ्यतेस्म, अतएव बौधायनमुनिः श्रमणशब्देन विशेष्यते बौधायनश्रौतसूत्रे (१६-३०) परन्तु व्याकरणदर्शने ब्राह्मणश्रमणयोः शाश्वतिकौ विरोधः इति कृत्वा श्रमणशब्दः अब्राह्मण संन्यासिवाचकत्वेन प्रयुज्यते,

कव्यं वहतीति अग्निः कव्यव्याहनः इति व्युत्पाद्यते कव्यपुरीषपुरीष्येषु व्युट् (३-२-६५) इति सूत्रे, पितृ देवताभ्यः दीयमानस्य (पित्र्यस्य) अन्नादेः कव्यं इति नाम, इदं श्रद्धया दीयते यत्र तत् श्राद्धं भवति, गृहस्थैः श्राद्धं अनुष्ठीयते स्म विशिष्य शरत्काले आश्विनपितृपक्षे इति।। श्राद्धे शरदः" (४-३-१२) इति सूत्रेण ज्ञायते, शारदिकं श्राद्धं इति तस्य नाम, यः श्राद्धे भुङ्क्ते सः श्राद्धी श्राद्धिकः इति "श्राद्धमनेन भुक्तमिनिऊौ (५-२-८५) इति सूत्रे संज्ञायते, कात्यायनरीत्या यः यस्मिन्दिने श्राद्धं भुङ्क्ते तस्मिन्नेव दिने सः श्राद्धी श्राद्धिक इति विशेष्यते इति विशेषः कुत एवमिति चेत्, तस्य तस्मिन्दिने न केवलं आत्मशुद्धिकारकं जपादिकं कर्तव्यमासीत् परन्तु अध्ययनमपि वर्जनीयम् "पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम्, दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धमुक्तः वर्जयेत्" इति स्मृतिवचनात्।

किंच “यज्ञकर्मण्यजपन्मृद्धसामसु” (१-२-३४) “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः” (१-२-३५)।” न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदातः” (१-२-३७) “यज्ञे समि स्तुवः” (३-३-३१) इत्यादि सूत्रपर्यालोचनया इदं ज्ञायते यत् यज्ञसम्बन्धिने सम्प्रदायविशेषाः तथैवासन् यथाऽद्यत्वे।

पाणिनेः अष्टाध्यायां बहुशः इतस्ततः उपलभ्यमानेषु लोकव्यवहारेषु मनाक् दृष्टिपातः फलाघातक इति प्रथमतो नदीनां जनपदानां च नामानि देशं विशेषान् पश्यामः विपाशानाम नदी या अद्य विसक् इति व्यवहियते, यस्याश्च तीरयोः (उत्तरतो दक्षिणतश्च) कूपाः खनिताः पश्चापदेशेषु। “उदक् च विपाशः” (४-२-७४) इति सूत्रे अस्या नद्याः उत्तर कूलवर्तिकूपाः विशिष्टा दक्षिणकूलकूपापेक्षया इति अतएव उभयेषां स्वरे विशेषं चानुपश्यति, काशिकायां आश्चपविहं ईदृशं पाणिनेः सूक्ष्मदृक्त्वं अनुचित्यं मुक्तकण्ठं प्रशंसते कात्यायनः “महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य इति, “भिद्योद्धी नदे” (३-१-११५) इति सूत्रे उभयो नद्योर्नाम निर्दिष्यते। तत्र उद्धयः यः इदानीं ऊङ् इति व्यवहियते। जलस्रोतप्रातं प्लावयन् माधवपुरस्य पश्चिमोत्तर भागे राविनधासंग्रहते इति वदन्ति। एवं भिद्योऽपि, काश्मीरप्रान्ते गुरुदासपुर समीपे राविनद्या संमिलति, ग्रीष्मे शुष्यन्तौ, वर्षासु कूलमुदुजौ च इमौ नद्यौ इति, अतएव शैशवचापलौ रामलक्ष्मणाविव च भवत इति मधुरेण यथा वर्णयति कालिदायः रघुवंशे-

वीचिलोलभुजमोस्तयोगतिं शैशवाच्चपलमप्यशोभता।

तोयदागम इवोद्यभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्॥ रघु०-११-८

केचित् जनपदाः सङ्घाश्च कीर्तिताः सविशेषम्, तत्र गन्धारि जनपदः यथा वेदे गान्धारि इति दृश्यते तथैव “साल्वेयगान्धिरभ्यांच” (४-१-१६७) इति गणसूत्रयोः “कच्छादिभ्यश्च” (४-२-१३३) “सिन्धुतक्षशि दिभ्योऽणत्रौ (४-३-९३) गन्धारशब्देन च निर्दिश्यते, काबुल् उपत्यकायाः तक्षशिला पर्यन्तमस्यावकाशः इति वदन्ति तक्षशिला प्राच्यनगरीति, पुष्कलावती प्रतीच्यनगरीति च प्रसिद्धः, गन्धारजनपदेऽत्र विशिष्य प्रच्छवाःप्रभूततया उत्पाद्यन्ते स्म, तेषां पाण्डुकम्बलानि, इति नाम।

“वृद्धादृक् सौवीरेषु बहुलम्” (४-१-१४८) इति सूत्रे सौवीर जनपदं तत्रत्य विशेषांश्च निर्दिशति, तत्र नानविधानां गोत्राणामावासः अभूदिति, तेषु फाण्टाहतिमियतागोत्रयोः प्राधान्यं चेति ज्ञायते, भागविति गोत्रं च तत्र प्रसिद्धम्।

“शर्कराया वा” (४-२-८३) इति सूत्रे शर्करा अथवा शार्करम् इति किञ्चिन्नगरं सूच्यते नामैव ज्ञायते, तत् पर्वतीयं पर्वतसमीपवर्ति वेति (शर्कराया अदूरभवः) अधुनातनः शुक्कूर जनपदः तस्यैव समीपे इत्यपि अवधेयम्।

“ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्” (५-२-७१) इति सूत्रे ब्राह्मणक शब्दः जनपदवाचकः इति भाष्यकारः वदति- “ब्राह्मणको नाम जनपदः” काशिकायां वितत्य एवं प्रस्तूयते “रात्रापुद्यजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति” इति, क्रिस्तोः नवमशताब्दीयः राजशेखर ब्राह्मणवह नाम्ना कश्चन जनपदः प्रतीच्येषु इति वदति।

“मद्रवृज्योः कन्” (४-२-१३१) इति सूत्रे मद्राः नाम जनपदः निर्दिश्यते येषां प्रधाननगरं शाकलम् इदं च शाकलं अधुनातनं श्यालकोष्ठं भवितुमर्हतिती ऊह्यते, पूर्वभद्राः अपरभद्राः इति द्वेधा विभागोऽपि सूच्यते “दिशोऽमद्राणाम्” (७-३-१३; ४-२-१०८) इत्यत्र महाभारते तु आयगा नद्यास्तीरे वाहीक जनपदस्य प्रधानं नगरं शाकलं इति वर्ण्यते, पतञ्जलिः वाहीकग्रामः शाकलम् इति अभिप्रेति (४-२-१०४), यद्यपि वाहीकशब्दस्य व्युत्पत्तिः भाष्ये न दृश्यते, परन्तु कात्यायनः “बाहि” शब्दात्-इकप्रत्यये वाहीकः इति व्युत्पत्तिः इति दित्यदित्यादित्यः इत्यादि सूत्रे “इक्कच” इति वार्तिके ज्ञापयति, महाभारते वाहीकान् धर्मवाहान् कर्णः संज्ञापयतीत्यपि स्मरणीयमत्र यथा-

पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।
तान्धर्मवाहानशुचीन् वाहीकानापि वर्जयेत् । ।
एवं शीलेषु ब्रात्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु ।
कश्चेतयानो निवसेन्मुहूर्तमपि मानवः । ।
पञ्चनद्यो वहत्येताः यत्र पीलुवनान्युत;
शतद्रुश्च विपाशा च तृतीयैरावती तथा,
चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठ वहिगिरिः,
आरहा नामते देशा नष्टधर्मा न तान्वजेत् । ।

इत्यादि कर्णपर्वणि ४४ अध्यायः द्रष्टव्यः ।

अन्ये च बहवः अपरक पारस्कर - कच्छ - केकयोशीमराम्बष्ट त्रिगर्त--कलकूट- कुरु - साल्वो-दुम्बर - मप्रकार - युग-धर प्रत्यभुध भारद्वाज - कोशल - काशी - मागधकलिङ्ग-अवन्ति-शूरमसाशमक नामानः जनपदाः पाणिनिसूत्रेषु निर्दिष्टाः ।

लोकजीवने नान्तरीकयो आहारविहारयोः परिचयः बहुशः प्रस्तूयते पाणिनिनये नानाविधा आहाराः तन्मूलभूता धान्यविशेषाश्च कति निर्दिश्यन्ते ब्रीहिशाल्योर्दक (५-२-२) इत्यत्र ब्रीहिशाल्योर्हेमन्तकाले पञ्चमानयोः उत्खातप्रतिरोपितयोश्च धान्ययोः नाम निर्दिश्यते एते धान्यविशेषाः मगधेषु प्रायशः अवरोप्यन्ते विशिष्य भोजनोपयोगितया ।

अतएव भाष्यकारः “तानेव शालीन्मुञ्जमहे ये मगधेषु” इति वदति, यवयवकयोरपि वर्षासु अवरोपयोग्ययोः धान्ययोः “यवयवकषष्टिकाद्यत्” (५-२-३) इत्यत्र निर्देशः वर्तते ते तु प्रतिरोपणं न सहेते । अन्यत्र “षष्टिकाः” इति नाम्ना किञ्चित् धान्यं व्यवहृतं षष्टिरात्रेण पच्यते इति तस्येदं नाम षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते (५-१-९०) मुद्गमाषकुलुत्थादीनि शमीधान्यान्यपि संस्कारकद्रव्यतया अभ्यवहियन्तेस्म” मुद्गादण् (४-४-२५) खलयवभाषतिल (५-१-७) “कुलुत्थकोपधादण्” (४-४-४) इत्यादि सूत्रेषु एतानि परामृश्यन्ते ।

कृतात्रानि कानिचन, तत्रोदनं भक्तं च प्रधाने भक्तस्य क्रियमाणस्य केचनैव शालयः साधवः इति ज्ञायते, भक्ताणः (४-४-१००) इति सूत्रं अत्र प्रमाणम्, उदकेनैव सह पदोदनं पच्यते, “श्राणामां

व्याकरण-मञ्जरी

सौदनादृष्टम्" (४-४-६७) दत्यत्र मासौदनमपि निर्दिश्यते, शाकशूपादयोऽपि ओदनेन सह उपसेचनत्वेनाम्बु वहाय आसन्।

पाणिनि सूत्रेषु बहुत्र उद्भिद्यमाणत्वात् यवाग्रूपि आदतवत् प्रसिद्धाहारः आसीदिति ज्ञायते। इयं सात्वदेशेषु विशिष्टाहारोऽभूदित्यपि पाणिनेराशयो वा? यतः "गोयवाग्वोश्च" (४-२-१३६) इति सूत्रे सात्विका र्यवागूः इति पठ्यते, "ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् (५-२-७१) इति सूत्रे उष्णिकेति संज्ञाशब्दः पठ्यते, इयमपि यवागूः यतः-

"अल्पान्ना यवाग्रूष्णिकेत्युच्यते इति काशिकाकारः, नखंपचा यवागूः इति च तत्रैव दृश्यते, इत्यत्र येमाविलेपीति द्विधा यवागू, प्रसिद्धाः तत्र उष्णिका जलसम्बुवत्येया, नखंपचा तु विलेपी भवति।"

"विभाषाहविरपूपादभ्यः (५-१-४) इत्यत्र घृतेन सह गोधूम चूर्णपाकः अपूपः इत्युच्यते "अयं भ्राष्ट्रे संस्क्रियमाणः" इत्यपि संस्कृतं भक्षाः (४-२-१६) इत्यत्र ज्ञायते।

पाणिनिकाले सूदाः द्वेधास्वनाम भजन्ते स्मः, प्रथमतः यत्किंचिद्विशिष्टपाकसामर्थ्यमाधारी कृत्य, द्वितीयतः विशिष्ट परिणाम पाकसामर्थ्य माधारी कृत्य, "कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्" (६-२-१२९) इत्यत्र देवसूदभाजी सूदादि सूदकुलानि उन्वीयन्ते, ते प्रायशः शाकयाचका देवालयेषु, विशिष्टपरिणाम पाकसामर्थ्यं तु "संभवत्यवहरति पचति (५-१-५२) इति सूत्रे प्रस्थं पचतीति व्यवहृताः तावत्परिमाणपाकसामर्थ्यात्- "आढकाचितपात्रात्- खोऽन्यतरस्याम्" (५-१-५३) इत्यत्र अन्येऽपि सूदाः अनेनैव क्रमेण नामभाजः द्वयाठको, द्विकुलिजिकी इत्यादि, अत्र सर्वमपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् स्त्रियः एव सूदा आसन् इति विशेषः।

प्राचीनसाहित्ये दृश्यमानात् वस्त्रवसनरूपान् आच्छदनवाचकात् अन्यत् आच्छदनत्रयं नूतनतया प्रयुङ्क्ते पाणिनिः "चीरमुपमानम्" (६-२-१२७) चेलेकोपेः (३-४-३३) पुच्छभाण्डचीवराणिङ् (३-१-२०) इत्यादौ चीरचेल चौवर शब्दास्तद्वाचकाः तत्र शरीरे ध्रियमाणं वस्त्रं चले इत्युच्यते, चीवरस्तु यतीनामेव आच्छदितमासीदिति ज्ञायते, अतएव "संचीवरयते भिक्षुः" इति काशिकायां उदाह्रियते, किंच ब्रह्मचारिगृहपतीनां वस्त्रत्वेन नेदं प्रसिद्धं दृश्यते प्राचीन साहित्ये इत्यपि विशेषः।

वृणोतेराच्छदने (३-३-५४) वृहत्या आच्छदने (५-४-६) इत्यनयोः प्रावार वृहतिकासमानार्थकतया आच्छदनं सूच्यते। द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा इत्यपरः विभिष्यनि कौशेय और्ण कार्या साच्छदानि च पाणिनिना स्मृतानि भवतु।

पाणिनिकाले परिधानं कीदृशं आसीत्? अत्रेदं सूत्रम् "अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः (१-१-३६) अत्र कात्यायनरीत्या उरीयात्तरीययोः द्वयोः शाकरयोः उपसंव्यानं अन्तरीय भवति ततश्च तत्परिधानीयमेव, न तु प्रावरणीयम्।

“नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः (४-२-१२८) इत्यत्र प्रावीणनागरकान्निर्दिशति पाणिनिः, न केवलं ते वस्त्राच्छादनादिभिरेव, परंतु अलङ्कारगैरपि आत्मानं भूषयन्ति सुमलङ्करणमिति तन्निर्दिश्यते, अलङ्करणं च प्रत्यङ्गं भवति, अतएव केशर चनाया तत्परः केशक इति “स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते” (५-२-६६) इत्यत्र दृश्यते, तेषां नागरकाणां क्रीडाः काः? प्रायशः स्त्रियः शालभञ्जिका क्रीडायामभिरताः प्रमदवनेषु पुमांसः प्रहरणक्रीडायाम् “तदस्यं प्रहरणमिति क्रीडायं णः” (४-२-५७) इत्यत्र दण्डः मुष्टिर्वा प्रहरणमस्या क्रीडायामिति दण्डा कौष्टा इति क्रीडा उच्यते, “गायनवादनरूपं सङ्गीतमपि तेषां विनोदः “प्युट् च” (३-१-१४७)

गृहनिवास - राजसमा - निकाय-छात्री-शाला-कोष्ठागार निषधा द्वार परिखादि शब्दैः नानाविधानामुच्चावचानां वास्तुरचना विशेषाणां परिचयमपि ददाति पाणिनिः “गेहेकः” (३९-१४४) “पाप्यसां नाय्यनिकाय्य..... (३-१-१२९) सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा (२-४-२३) छात्र्यादयः शालायाम् (६-२-८६) “अगारान्तादृन् (४-४-७०) इमानि सूत्राणि दृश्यन्ताम्। तत्तदगारेषु नियुक्ताः भाण्डागारिकः कोष्ठागारिकशब्दैर्व्यवहृताः अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च (३-३-७९)

नागरभाषां सभ्यतानिरूपकाः सुखजीवनप्रणाल्योऽपि तत्र-तत्र पाणिनिनये दरीदृश्यन्ते, शयनं आसनं च सुखजीवनं साधयतः अष्टाध्याय्याः शय्या-खट्वा-पर्यङ्कि-आसन्दी विष्टरशब्दाः तदानीन्तनी लोकसभ्यतां द्योतयति।

अध्यक्षः

व्याकरणविभागः

श्रीदादूबलराम संस्कृतमहाविद्यालयः

ग्वालीखेड़ा, बागपतम् (उ०प्र०)

संस्कृतव्याकरणेऽर्थविज्ञानम्

-डॉ० कमला भारद्वाजः

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाहते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।।^१

भर्तृहरेः उक्तिरियं संस्कृतविदुषां अलंकरणताभाषनास्ति । वस्तुतः वैज्ञानिकदृशापि नितान्तं सत्यमिदम् । ज्ञानस्य मुख्याधारोऽभिव्यञ्जको माध्यमश्च शब्द एवास्ति । तदनुस्यूतोऽर्थः शब्दे उच्चरिते मनसि चित्ररूपेणो, त्यद्यते, तेन च तात्पर्यावगमो भवतीति प्राचामस्माकं भारतीयानां परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी वाक् प्रयोजकः सिद्धान्तः शब्दविद्यानिष्णातैर्भाषाज्ञानिकैः अर्वाचीनैः तत्त्वविद्भिरपि चिन्तनानन्तरं प्रमाणितः । परः सहस्रवर्षपूर्वमस्माकं प्राचीनाचार्यैः व्याख्याताः अभिधा-लक्षणा- तात्पर्यादिवृत्तिविषयकाः ये स्फोटदयश्च सिद्धान्ताः पाश्चात्यभाषावैज्ञानिकैरपि स्वसूक्ष्मेक्षिकया अनुसन्धानानन्तरं अद्यापि तथैव प्रतिपादिताः । व्याकरणन्यायमीमांसासाहित्यादिशास्त्रेषु उल्लिखिताः शब्दार्थयोः सम्बद्धाः विचाराः नितरां विज्ञानानुसारिणः इति सिद्धम् । “प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः ।” इत्यादिभिरुक्तिभिः वैयाकरणानां महत्त्वं विविधशास्त्रविद्भिः स्वीकृतमत्र न काचिदपि विप्रतिपत्तिः परिलक्ष्यते । शब्दशास्त्रस्य शब्दार्थयोश्च महत्त्वं लोकव्यवहाराय सिध्यत्येव, शब्दस्यार्थबोधकत्वमेव शब्दस्यैव वैशिष्ट्यम् । निरर्थकस्य शब्दस्य, अर्थनिरपेक्षशब्दस्य वा वैशिष्ट्यं विद्वद्भिः स्वीकृतम् । यतो हि शब्दाः एवार्थबोधकतायाः साधनं विद्यन्ते । न तु शब्दाः साध्याः । अर्थबोधस्य, अर्थस्य वा साध्यत्वं शास्त्रेषु विद्यते । अत्यल्पशब्दैरधिकस्यार्थबोधनमेव ज्ञानस्योद्देश्यम् । अतएवोक्तं भर्तृहरिणा-

अर्थप्रवृत्तिं तत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणहते ।।^२

इति कारिकया पदार्थप्रवृत्तिसम्बद्धाः सर्वेऽपि व्यवहाराः शब्देनैव सम्भवति, तेषां शब्दानां तत्त्वस्य निःशेषसाधुत्वं यथार्थबोधश्च व्याकरणेन विना न भवतीति सुष्ठु प्रतिपादितम् । शब्दबोधे पदपदार्थशक्त्याः ज्ञानमेव कारणम् । तत्तत्प्रवृत्तिग्राहकमेव व्याकरणम् । व्याकरणे शब्दः वायमः, अर्थः वाच्यः उभयोः वाच्यवाचकभावसम्बन्धश्च सिद्धः । पदपदार्थयोः सम्यक् ज्ञाने सति शब्दसंस्कारित ज्ञाने धर्मोऽभिमतः । तस्य तत्त्वावबोधकं व्याकरणमेव । भाष्यकृता तु ‘एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च

१. वाक्यपदीयम् १.१.२३

२. वाक्यपदीयम् - ब्रह्मकाण्डः १३

कामधुक् भवति ।^१ इत्युक्त्या शब्देन अर्थेन तयोः सम्बन्धेन शिष्टप्रयोगेण च धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिः सम्भाविता । 'लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमिति' व्याकरणलक्षणप्रतिपत्त्या भाष्यकारेण सूत्रोदाहरणमुभयमेव गृहीतम् । अतः वाच्यवाचकभावसम्बन्धे विद्यमानं पदपदार्थबोधकं शास्त्रं शब्दानुशासनम्, यस्मिन् शब्दानां साधुत्वमनुशिष्टम् । अनुशिष्यन्ते साधुत्वेन ज्ञायन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् । साधुत्वपदेनात्र- 'अर्थविशिष्ट शब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदको जातिविशेषः साधुत्वमिति' प्रतिपादितम् ।

शब्दस्वरूपविवेचनेन सम्बद्धमेव तदर्थतत्त्वविवेचनमिति सर्वविदितमेव तथ्यम् । अर्थाभावे शब्दस्योयोगित्वमपि न सिध्यति । इदमेव तथ्यं स्वीयेषु शास्त्रेषु विद्वद्भिः सुतरां प्रतिपाद्यते रघुवंशमहाकाव्यादौ पार्वतीपरमेश्वरौ महाकविना कालिदासेन शब्दार्थयोः सदृशमेव सम्पृक्तौ इति वर्णितमस्मिन् पद्ये-

वागार्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।^२

वाक्यपदेनात्र शब्दमेवाभिधत्सवः शब्दार्थयोः नित्यत्वमेव प्रतिपादयन्ति विद्वज्जनाः । महाकविना माघेनापि^३ श्रेष्ठकविरिव शब्दार्थौ विद्वदा नितरां अपेक्ष्येतेति प्रमाणितम् । अर्थनित्यत्वोपादेयत्वंस्य च विषये भाष्यकृता निरुक्तकारस्य वचनमिदमुदाहृतम्-

यद् गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

नागनाविव शुष्कैन्धो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।।^४

यास्काचार्यानुसारं अर्थप्रणीतेन शब्दज्ञानेन प्रतिभाव्युत्पत्तिर्न साध्यते । यथा अनग्नौ शुष्कमीन्धनं अग्निं प्रज्वालयितुं न क्षमम्, तथैव अर्थतत्त्वोपेक्षया मात्रशब्दतत्त्वज्ञानेन विशिष्टज्ञानं न प्रदीप्यते । शब्दार्थस्य व्यापकं महत्त्वमालक्ष्यैव विभिन्नदर्शनेषु पृथक्-पृथक् सिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । सन्दर्भेऽस्मिन् माघेन तु अपेक्षते ।^५ प्रसङ्गवशादत्र अर्थस्वरूपविषये विचारणमपि समीचीनमेव प्रतीयते ।

अर्थस्य स्वरूपम्- व्युत्पत्त्यात्मकदृष्ट्या ऋधातो थन् प्रत्ययान्निष्पन्नः अर्थः शब्दोऽयं धनाभिधेयकारणमभिप्रायवस्तुद्रव्यपदार्थ-प्रयोजनादिष्वर्थेषु^६ प्रयुज्यते ।^७ वस्तुतः बुद्धिमनेन्द्रियाणां विषयः, योऽनुभूयते सामान्यतः लोकेऽर्थसंज्ञयाभि-धीयते । शब्दप्रयोगेणाभीष्टपदार्थः एवार्थः । व्याकरणशास्त्रे अभिधेयार्थेऽर्थलक्षणं प्रतिपादयता वार्तिककारेण सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावः । वार्तिकेऽस्मिन् प्रयुक्तस्य भावशब्दस्य स्पष्टीकरणं भाष्यकृता एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते-यमर्थः यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थः ।^८

१. महाभाष्यम्

२. महाभाष्यम् - पस्पशाह्निकम्

३. रघुवंशम् - १.१

४. शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वान् अपेक्षते । शिशुपालवधम्

५. महाभाष्यम् - पस्पशा - निरुक्तम् - १.१८४

६. शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वान् अपेक्षते । शिशुपालवधम्

७. धनमर्थेन बलवान् सर्वः अर्थद् भवति पण्डितः । इति हितोपदेशे

८. अर्थोऽभिधेयैरवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु । अमरकोषः ३.३.८६

९. हलानुधकोशः - ५०१३४

१०. वार्तिकम्

व्याकरण-मञ्जरी

आद्येन मतम् भाष्यकारेण ।^१ अतएव समस्तशब्दैः तत्तद् विशिष्टाः अर्थाः बोध्यन्ते । यस्मिन् विशिष्टार्थे यः शब्दः प्रयुज्यते स एव तस्यार्थः इति सिध्यति । कैयटनागेशाभ्यां शब्दानां वाच्यार्थो एव प्रमुखतः स्वीकृतः । अतः तयोः मतानुसारं समस्तशब्दाः प्रवृत्तिनिमित्ताभ्यां वाच्यार्थप्रत्यायनार्थं प्रयुज्यन्ते तदेव तत्तत्शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तात्मकः वाच्यार्थोऽभिमतः । वाक्यपदीयग्रन्थेऽपि भर्तृहरिणा प्रतिपादितम् कारिकाया- मस्याम्

यस्मिस्तुच्चरिते शब्दे यदा योऽर्थः प्रतीयते ।

तमाहुरर्थं तस्यैव नान्यदर्थस्य लक्षणम् ।।^२

येन शब्दोच्चारणेन योऽर्थः प्रतीयते स एव तस्यार्थः । निष्कर्षतः सिद्धान्ततोऽयं प्रवर्तते । शब्दार्थयोः साम्यमेव भर्तृहरिणा सिद्धम् । भाष्यकृता पतञ्जलिनापि शब्दार्थावभिन्नौ इति प्रमाणितम् । शब्दस्यान्तरंगशक्तिरेवार्थोऽभिमतः । अतएव भाष्यकारेण-शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतः । अर्थोऽबहिर्भूतः^३ इत्युक्तम् । संक्षेपतः अर्थस्यापृथक्त्वमत्र प्रतिपाद्यते । एवं रूपम्^४ इति सूत्रस्य व्याख्याने पतञ्जलिना अर्थस्य द्विविधत्वं व्याख्यातम् । शब्दस्य स्वरूपं अर्थश्च । व्याकरणशास्त्रे शब्देन स्वीयं स्वरूपमेव बोध्यते । यथा-अग्नेर्तक् इति सूत्रेण अग्नेः ठक् प्रत्ययः भौतिकानेन विधीयतेऽपितु अग्निः शब्दोऽत्र ज्ञायते । लोकव्यवहारेऽग्निशब्दे प्रयुक्ते सति अग्निनामको पदार्थो एव बोध्यते । गामानम्, दधान्यम् इत्यादिषु प्रयोगेषु उच्चारितेन शब्देन पदार्थस्यानयनमभीष्टं^५ वर्तते । वस्तुतः शब्दस्य ज्ञानाधारः अर्थो एव । यतो हि शब्दस्य श्रवणेन तत्स्वरूपं बोध्यते । ततश्च अर्थावबोधो जायते । भाष्यकृता अर्थज्ञानं शब्देनैवाभिमतम् । शब्दस्य सम्यक् श्रवणमेव अर्थबोधस्य निमित्तम् । शब्दस्य सत्तामात्रेणैव अर्थबोधो न जायतेऽपितु शब्दश्रवणेनैवार्थबोधः । भाष्यकारेण तु श्रोत्रोपलब्धः बुद्धिर्निग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः^६ इत्युक्तम् । भाष्यमतानुसारन्तु चतुर्भिः विशेषणैः शब्दस्य स्वरूपं स्पष्टीकृतम्-उच्चारितत्वं श्रव्यबुद्धिग्राह्यत्वमर्थबोधकत्वञ्च अर्थबोधसाधनं स एव शब्दः । शब्दस्य श्रवणेनैव प्रथमतः तत्स्वरूपं बोध्यते, तदनन्तरञ्चार्थस्य शब्दस्य सम्यक् श्रवणानन्तरमेव अर्थाभिव्यक्तिः, यतो हि भाष्यकारेण शब्दपूर्वको ह्यर्थे सम्प्रत्ययः ।^७ इति नागेशेनापि अर्थज्ञाननिमित्तरूपेण शब्द एव गृह्यते । शब्देन स्वरूपार्थयोः प्रतीतिर्जायते ।^८ अन्यस्मिन् प्रसंगे प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनि शब्दः^९ इति भाष्ये उक्तम् । तात्पर्यमिदं यत् येनार्थप्रतीतिः यश्चार्थस्य प्रत्यायकः सः शब्दः । परं अनेकवर्णसंघातैरर्थप्रतीतिर्न जायते ते तु शब्दाः एव न तु अर्थप्रत्यायकाः । येनोच्चारितेन अर्थः प्रतीयते सः शब्दः इति शृंगारप्रकाशकारस्य^{१०} वाचनेनानेन उच्चारितार्थप्रत्यायकः एव शब्दः परं लोके शब्दपदं श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यं एव व्यवहियते अर्थप्रतीतिः न तत्रावश्यकः । अतएव मृदङ्गादीनां ध्वनिरपि शब्दविषयमभिमत्य नैयायिकैः श्रोत्रग्राह्यः गुणः शब्दः^{११}, श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः सः शब्दः इति प्रतिपाद्यते । अतः श्रोत्रेन्द्रियेण यस्य गुणस्य प्रत्यक्षः स एव गुणः

१. महाभाष्यम्-५.१.१११

२. वाक्यपदीयम्-२.३३०

३. महाभाष्यम्-१.१.६६

४. अष्टाध्यायी सू० १.१.६७

५. शब्दोच्चारितेनार्थो गम्यते । महाभाष्यम्-१.१.६७

६. महाभाष्यम्

७. तदेव-१.१.६७

८. तदेव

९. महाभाष्यम्

१०. शृंगारप्रकाशः भागः १ प्र० १ पृ० २

११. न्यायदर्शनम्-गौतमः, सुधी

शब्दः। इति शब्दस्वरूपं स्पष्टीकृतं नैयायिकैः। अत्रार्थप्रत्यायको श्रोत्रग्राह्यः गुणः एव शब्दः स्यादिति नावश्यकम्। अतः पृथक्-पृथक् दृष्ट्या शब्दः ध्वनि वर्णश्च इति द्विधा वर्गीकृतः। अर्थदृष्ट्या निरर्थकः सार्थकश्चेत्यपि शब्दस्य वर्गीकरणं कारिकावलीग्रन्थे प्रस्तुतम्-

शब्दो ध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवो ध्वनिः।

कण्ठसंयोगादिजन्या वर्णास्ते कादयो मताः।।^१

भाष्यकृता तु जाति, गुण, क्रिया, द्रव्यरूपत्वेन चतुष्टयी शब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम्। “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जाति शब्दाः, गुणशब्दाः, क्रियाशब्दाः, यदृच्छश्चतुर्धाः। शब्दप्रवृत्तिरिवाथोऽपि चतुर्विधः व्याख्यातः। यथा गोसदृश जातिवाचकशब्दैः गो इत्यादयः जातयः, गुणवाचिभिः शुक्लादिशब्दैः गुणस्य, क्रियावाचिशब्दैः क्रियायाः, व्यक्तिविशिष्टेन इच्छानुसारं व्यक्तिद्रव्ययोर्वा नामसंकेतः। पुण्यराजेन प्रतिपाद्यते यत् शब्दार्थबोधः कथं कदा च जायते। श्लोकेऽस्मिन्-

तस्य प्राणे च या शक्तिर्या च बुद्धौ व्यवस्थिता।

विवर्तमाना स्थानेषु सैषा भेदं प्रपद्यते।।^२

व्याख्याकारेणानेन प्राणाधिष्ठानबुद्धिप्रतिष्ठानभेदाभ्यां शब्दो द्विविधः। प्राणेन बुद्ध्या चाभिव्यक्तेन शब्देनार्थबोधो जायते। न्यायमञ्जरीग्रन्थे-

अयमस्य पदस्यार्थ इति केचित् स तेन वा।

योऽर्थः प्रतीयते यस्मात् स तस्यार्थः इति स्मृतिः।।^३

श्लोकेऽस्मिन् जयन्तभट्टेन प्रथमतः अस्य शब्दस्यायमर्थः इति संकेतेन सांकेतिकः, द्वितीयतः यस्मात् शब्दात् योऽर्थः प्रतीयते अयमेव तस्यार्थः इत्यर्थबोधप्रकारोऽभिमतः। परं कुमारिलभट्टेन तत्र योऽन्वेति यं शब्दमर्थस्तस्य भवेदसौ^४ इति श्लोकवार्तिकेऽर्थलक्षणमिदं प्रस्तुतम्। योऽर्थः येन शब्देन सम्बद्धः तस्यैवार्थोऽयं भवति। शब्दस्यार्थः सदैव शब्देन सम्भूतः विद्यते।

अर्थस्य नित्यत्वम्

उपर्युक्तविवेचनेन सिध्यति यत् शब्द इवार्थोऽपि नित्यः यतो हि तस्य मूलतत्त्वं न विनश्यति। शब्दार्थयोः, तयोः सम्बन्धस्यापि नित्यत्वं प्रतिपाद्यता वाक्यपदीयकारेण निरूपितम्-

नित्याः शब्दार्थसम्बन्धास्तत्राम्नाता महर्षिभिः।

सूत्राणामनुत्त्राणां भाष्याणां च प्रणेतृभिः।।^५

अयमत्राभिप्रायः यत् सूत्रकारेण पाणिनिना, वार्तिककारेण कात्यायनेन, भाष्यकारादिभिः महर्षिभिः शब्दा अर्थाः तेषां सम्बन्धश्च नित्यः। महाभाष्यग्रन्थे वार्तिककारस्य सिद्धे शब्दार्थ सम्बन्धे इति वार्तिकानुसारं शब्दः, अर्थः, तयोः सम्बन्धश्च नित्यः भवति। उक्तमपि पतञ्जलिना शब्दे अर्थे सम्बन्धे च सिद्धे नित्ये सति।^६ शब्दस्य नित्यत्वेन सह अर्थनित्यत्वमपि द्रव्यपदार्थपक्षे आकृतिनित्यत्वात् नित्य एव सिद्धः। आकृतिपक्षेऽथवा जातिपदार्थपक्षेऽपि अर्थनित्यता असत्योपाध्यवच्छिन्न ब्रह्मतत्त्वमेव द्रव्यशब्दवाच्यमिति वचनेन सिध्यत्त्वेन। भाष्यकृता ‘नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः’ इति प्रतिपादितम्।

१. कारिकावली-विश्वनाथः पञ्चाननः १६४-१६५

५. वाक्यपदीयम्-१.२३

२. महाभाष्यम्-१.११७

६. महाभाष्यम्-पस्पशाह्निकम्

३. न्यायमञ्जरी-पृ० २९९

७. महाभाष्यम्-१.१.१

४. श्लोकवार्तिकम्-पृ० १६०

व्याकरण-मञ्जरी

शब्दार्थयोः सम्बन्धः नित्योऽभिधीयते । प्रसंगेऽस्मिन् आक्षेपोऽस्ति यत् पतञ्जलिना भाषाविकासस्य सिद्धान्तः सर्वथा न स्वीकृतः । शब्दस्य एकैवार्थः सदैव न विद्यते । भाषाविकासदृशा तत्र परिवर्तनमभिलक्ष्यते । विशिष्टशब्दस्यार्थविस्तारेण विशिष्टार्थस्य संकेतः प्राप्यते, कस्यापि विशिष्टार्थस्य चान्यार्थे प्रतीतिर्जायते ।

भाष्यकृता अर्थनित्यत्वेनार्थेषु सदैवापरिवर्तनं माभिमतम् । नित्यत्वविषये भाष्यकारस्य तदपि नित्यं यस्मिन् तत्त्वं न विहन्यते । किं पुस्तकत्वम्^१ तस्य भावस्तत्त्वम् वचनेन तदपि नित्यं यस्य मूलतत्त्वं न विनश्यति । यथा-स्वर्णेन विभिन्नाकृतयः कर्तुं शक्यन्ते । आकृतयः भिन्नाः भवन्ति परं स्वर्णतत्त्वं तु तदेव वर्तते । अतएव नित्यत्वमेव सिद्धम् । कैयटनागेशाभ्यां अर्थोऽनित्यः इति स्पष्टरूपेण वचनेनानेन प्रतिपाद्यते-यद्येकः एकस्मिन्नर्थे नियतः स्यात् तत् एतद् युज्यते वक्तुम् । यतस्तत्त्वनियमः ततः प्रकृतेरेव सर्वे अर्थाः स्युः इति^२ अतः यद्येकार्थकः अनित्यत्वं वर्णितमिति व्याख्यातम् ।^३ नागेशेन शंका उद्भावितात्र यद्यनित्योऽर्थः तर्हि शब्देन सम्बन्धः नित्यः कथं सम्भवति-

नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः^४ इत्युक्तेः व्याख्या कथं करणीया । समाधानेऽत्र सम्बन्धयोग्यतालक्षणमस्ति । शब्देषु अर्थबोधकस्यानादि योग्यता विद्यते । शब्दः नित्यः अतः सम्बन्धोऽपि नित्यः । भर्तृहरि वाक्यपदीये ।^५

अनित्येष्वपि नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितमिति हेलाराजोक्तिरत्र स्पष्टीकरोति यत् अनित्यार्थाः अपि नित्याः एव सन्ति यतो हि शब्दस्य कोऽप्यर्थः तत्र निहितः । एवमर्थदृष्ट्या शब्दार्थो नित्यः इत्याभिमत्य नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसम्बन्धः इति पतञ्जलिना प्रोक्तम् । नित्यत्वेनात्र प्रवाहनित्यत्वमुपलक्षितम् । कैयटनुसारं तत्तद् शब्दोच्चारितेन तत्तदर्थरूपाबुद्धिर्जायते । शब्दात् अर्थबोधप्रवाहः नित्यः अतः अर्थो नित्यः । भाष्यानुसारं शब्दशक्तिरिवार्थशक्तावपि वैचित्र्यमुक्तम् ।

परिवर्तनशीलत्वात् अनियतत्वाच्च एकैव शब्दः विविधप्रकरणेषु प्रयोजनेषु च प्रयुक्तः अन्यार्थबोधको जायते । प्रसंगेऽस्मिन् भाष्यकृता कुल्या इत्युदाहृतम् । मूलतः सस्यानां सिञ्चनार्थं निर्मितापि प्रयोजनभिनत्वात् पिपासुभ्यः मतानुसारमपि अर्थशक्तिं विचित्रा अर्थे च नाना शक्तिं विद्यन्ते यथा विभिन्नार्थानामवबोधो जायते ।^६ विषयेऽस्मिन् पतञ्जलिना अत्र विशेषणविशेषको भावः प्रतिपादितः-

शब्दस्तु येन येन विशेषणाभिसम्बध्यते, तस्य तस्य विशेषको भवति ।^७ अर्थाः अनिश्चिताः इति पतञ्जलिना स्वीकृतम् । यतो हि विभिन्नपरिस्थितिषु अर्थेषु परिवर्तनं स्वाभाविकमेव । भाष्यानुसारं शब्देन बाह्यार्थः एव ग्राह्यः न तु बौद्धार्थः । उक्तमपि तत्र-

बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टाः कर्ता धीरस्तन्वनीतिः ।

शब्देनार्थान् वाच्यान् दृष्ट्वा बुद्धौ कुर्यात्प्रीतिर्वापर्यम् ।^८

१. महाभाष्यम्-पस्पशाह्निकम्

२. प्रदीप अ० सू० १.२.४५

३. उद्योतः अ० सू० १.२.४५

४. महाभाष्यम्-१.१.१.

५. वाक्यपदीयम्-पृ० १२३

६. अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । महाभाष्यम् १.१.२२

७. तदेव

८. महाभाष्यम्-१.१.२२

भर्तृहरिणा तु बुद्ध्या प्रकल्पित एवार्थः शब्दवाच्यः स्वीकृतः।

यो वार्थो बुद्धिविषयो बाह्यवस्तु निबन्धनः।

स बाह्यं वस्त्विति ज्ञातः शब्दार्थः कैश्चिदिष्यते।।

कारिकयानया बुद्धिप्रकल्पितोऽर्थ एव शब्दार्थ इति सिद्धान्तः प्रतिपाद्यते। शब्दो हि ज्ञानरूपतया बुद्ध्युपारूढतयाऽभ्यन्तरः। अविकल्पोऽपि स वर्णपदाद्यक्रमत्वेन पदत्वेन वाक्यत्वेन च विकल्पमानतया वैकल्पिकः। अतः तस्यार्थोऽप्येवं भूत एव वाच्यः। शब्दस्यार्थोऽपि संस्काररूपेण बुद्ध्युपारूढ एवाभ्यन्तरः न तु बाह्यः। वैयाकरणानां मते त्वाभ्यन्तरः स्फोटरूपः शब्दः एव वाचकः न तु बाह्यः बैखरीरूपः।

शब्दे ग्राह्यत्वग्राहकत्वमुभयमपि शक्तिरूपे अंगीकृत्य भर्तृहरिणा प्रतिपाद्यते—

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते।।^१

भावबोधकेनाभावबोधकेनोभयेनैव शब्देन अर्थाभिव्यक्तिः जायत व। अतएव शब्दार्थ सम्बन्धः प्रवाहनित्यतारूपे नित्यः एव। शब्दशास्त्रस्याष्टविधं शरीरमपि व्याख्यातम्। तत्र द्विविधः द्विविधोऽर्थः, द्विविधः सम्बन्धः, द्विविधश्च प्रयोजनमभिमतम्।^२ प्रतिपादकान्वाख्येयभेदाभ्यां शब्दो द्विविधः। स्थितलक्षणायोद्धारपदार्थभेदाभ्यां शब्दो द्विविधः। स्थितलक्षणायोद्धारपदार्थभेदाभ्याम् अर्थो द्विविधः। वस्तुभूतयथार्थाः स्थितलक्षणाः, प्रकृतिप्रत्ययानां अपोद्धारेण पृथक्करणेन वा रेखागवयन्यायेन परिकल्पिताः प्रकृत्यर्थाः प्रत्ययार्थाश्च सन्ति।

निष्कर्षतः अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः^३ इति न्यायानुसारं अर्थनिर्देशार्थं शब्दप्रयोगः। दृष्टयानया अर्थः शब्दस्य प्रयोजकं कारणं वा शब्दश्च कार्यः। उभयोः कार्यकारणभावसम्बन्धः सिध्यति। सम्बन्धोऽयं पूर्वं बौद्ध एव वर्तते पश्चात् बाह्यः, शब्दश्रवणेनैव अर्थावबोधो जायते। अतो पूर्वं शब्दार्थयोः बुद्धिगतः कार्यकारणभावसम्बन्धः भवति तदनन्तरं बाह्यः। निबन्धेऽस्मिन् अर्थस्वरूपम्, शब्दार्थनित्यत्वं, तयोः सम्बन्धनित्यत्वं, अर्थभेदादयः विषयाः चर्चिताः।

उपाचार्या

व्याकरणविभागे

श्रीलालबहादुर शास्त्री राष्ट्रिय-

संस्कृत विद्यापीठम्। कटवारियासरायम्,

नवदिल्ली-११००१६

१. वाक्यपदीयम्-१.५५

२. वाक्यपदीयम्-१.२४-२६

३. मह्यभाष्यम्-१.१.४४

पाणिनिपूर्वकारकविभक्तेः स्वरूपम्

-डा० लालाशङ्करगयावालः

वेदोत्तरवाङ्मयस्य वेदार्थसहायकाङ्गत्वेन वेदाङ्गग्रन्थानां चर्चा विभिन्नग्रन्थेषु प्राप्यते। वेदाङ्गाध्ययनस्यैका सुदीर्घपरम्परा वर्तते। वेदाङ्गस्य षडङ्गरूपे प्राचीनग्रन्थेषु निर्देशः प्रदर्शितः। मुण्डकोपनिषदि—अपरा-विद्यायां वेदचतुष्टयस्य षड्वेदाङ्गस्य च परिगणनं कृतम्, यथा—
“तत्रापरा-ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो अथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् इति।”^१

गोपथब्राह्मणे^२, बौधायनधर्मसूत्रे^३, गौतमधर्मसूत्रे^४, आपस्तम्बधर्मसूत्रे^५, रामायणे^६, महाभारते^७ च, वेदाङ्गस्य चर्चा समुपलभ्यते। भाष्यकृता पतञ्जलिनाऽपि महाभाष्ये धर्मस्वरूपवेदाङ्गाध्ययनस्य निर्देशः विहितः—

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति।”^८

वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य स्थानं परमं विशिष्टं वर्तते, अतएव व्याकरणम् वेदपुरुषस्य मुखम् इत्युच्यते—‘मुखं व्याकरणं स्मृतम्’^९ परवर्तीकाले शब्दशास्त्रस्य कृते ‘व्याकरणम्’ इति शब्दः प्रचलितः। व्याकरणशब्दः यस्मात् धातोः निष्पन्नः तस्य प्रथमप्रतिच्छविः यजुर्वेदे^{१०} प्रतिबिम्बितः वर्तते। व्याकरणशब्दस्य प्रयोगः रामायणे^{११}, महाभारते^{१२}, गोपथब्राह्मणे^{१३}, मुण्डक-उपनिषदि^{१४} प्रभृतिषु ग्रन्थेषु मिलति।

१. मुण्डकोपनिषद् १. १. ५.
२. षडङ्गविदस्तत् तथाधीमहे। गोपथब्राह्मणः पू. १. २७
३. बौधायनधर्मसूत्रम्: २. १४. २
४. गौतमधर्मसूत्रम् १५. २८
५. आपस्तम्बधर्मसूत्रम् २. ४. ८. १०-११
६. रामायणम् १. १४. २१. (नाषडङ्गविदत्रासीन्नात्रतो)
७. महाभारतम्, शान्तिपर्व २६-३५ (सम्यग्वेदान्प्राप्य....), ६९. ३० (वेदवेदाङ्गवित्प्राज्ञः)
८. महाभाष्यम्, पशुपशाह्निक
९. पाणिनीयशिक्षा ४२
१०. दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानुते प्रजापतिः। यजुर्वेदः, १९. ७७
११. नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्।
बहुव्याहरतानेन न किञ्चिदपशब्दितम्।। रामायणम् ४. ३. २९
१२. सर्वार्थानां व्याकरणात् वैयाकरण उच्यते।
प्रत्यक्षदर्शीलोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः।। महाभारतम्, उद्योगपर्व, ४३. ३६
१३. गोपथब्राह्मणः, १, २४
१४. मुण्डकोपनिषद् १. १. ५

व्याकरणशास्त्रस्य बहुविस्तृतं क्षेत्रमस्ति । यस्मिन् संज्ञा-सन्धि-लिङ्ग-अव्यय-समास-कृदन्त-तद्धित-विभक्त्यर्थप्रकरणादिनामध्ययनं समाहितम् । विभक्त्यर्थप्रकरणस्य प्राचीनपरम्परा तु वेदादेव प्रचलिता । ऋग्वेदे कारकाभिव्यञ्जकविभक्तीनां सुव्यवस्थितं वाक्यविन्यासात्मकं वर्णनं सिद्ध्यति यत् वैदिककाले अस्याधारः सुदृढरूपेण स्थिरः आसीत् । यद्यपि ऋग्वेदे पृथक्तया कारकविषयकं चिन्तनं न प्राप्यते परं तत्र विभक्तीनां सुव्यवस्थितं प्रयोगं दृष्ट्वा एतत् वक्तुं शक्यते यत् तत्त्वविद्-ऋषीणां मनसु कारकविभक्तीनां विचारः नितान्तप्रौढः अतिविकसितश्च आसीत् । ऋग्वेदे वर्णितमन्त्रैः एतद् स्पष्टं भवति, यथाहि—

‘अग्निहोता कविक्रतुः’^{१५}—इत्यस्मिन् प्रथमाविभक्तेः प्रयोगः ।

अग्निमीले पुरोहितम्^{१६}—इत्यस्मिन् द्वितीयाविभक्तेः प्रयोगः ।

अग्निना रथिमश्नवत्^{१७}—इत्यस्मिन् तृतीयाविभक्तेः प्रयोगः ।

यदङ्गदाशुषे त्वमग्ने^{१८}—अत्र ‘दाशुषे’ इत्यस्मिन् चतुर्थीविभक्तेः प्रयोगः । अतः परिज्मन्नागहि देवो वा रोचनादधि ।^{१९} अत्र रोचनात्—इत्यस्मिन् पञ्चमी प्रयोगः । वर्धमानं स्वे दमे^{२०}—अत्र ‘दमे’ इत्यस्मिन् सप्तमीविभक्तेः प्रयोगः विहितः ।

ऋग्वेदीय—प्रथममण्डलस्य प्रथमे सूक्ते यदि विचारं कुर्मः तदा ज्ञायते यत् इत एव अथवा अस्मात् चिन्तनात् प्रागेव वाङ्मये कारकविभक्तीनां विषये ज्ञानं परिपक्वरूपेण विद्यमानमासीत् । यतोहि कारकविभक्तिज्ञानं विना पदरचना न भवितुं शक्यते न च वाक्यरचना । वैदिकवाङ्मये कारकात् प्राक् विभक्तिशब्दस्य निर्देशः प्राप्यते । कारकविभक्त्योर्मध्ये विभक्तिसंज्ञाविषयकोल्लेखः सर्वप्रथमं गोपथब्राह्मणे प्राप्यते, यथा— “ओङ्कारं पृच्छामः, को धातुः? किं प्रातिपदिकम्? किं नामाख्यातम्? किं लिङ्गम्? किं वचनम्? का विभक्तिः? कः प्रत्ययः? कः स्वर उपसर्गो निपातः? किं वै व्याकरणम्? को विकारः? को विकारी? कतिमात्रः, कतिवर्णः कत्यक्षरः, कतिपदः, कः संयोगः किं स्थाननादानुप्रदानानुकरणम्.... ।”^{२१}

१५. ऋग्वेद १. १. ५.

१६. तत्रैव १. १. १.

१७. तत्रैव १. १. ३.

१८. तत्रैव १. १. ६.

१९. तत्रैव १. ६. ९.

२०. तत्रैव १. १. ८.

२१. गोपथब्राह्मणः १. २४

पुनश्च विभक्तिसंज्ञायाः वर्णनं मैत्रायणीसंहितायामुपलभ्यते—

‘तस्मात् षड् विभक्तयः’^{२२}

ऐतरेयब्राह्मणे विभक्तिरूपेण सप्तधा विभक्तवाण्युल्लेखः मिलति—

‘सप्तधा वै वागवदत्’^{२३} सप्तविभक्तय इति भट्टभास्करः।

भाष्यकारेण पतञ्जलिनापि ऋग्वेदस्य—‘यस्य ते सप्तसिन्धवः’^{२४}—इत्यस्मिन् सप्तसिन्धवः—
सप्तविभक्तयः इत्युल्लिखितः। अथर्ववेदे एकस्मिन् स्थले भाषातत्त्वानां विवेचने उल्लेखो वर्तते, यत्—

“वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् इन्द्रात् परितन्वडममे”^{२५}

स्पष्टरूपेणात्र वाण्याः अष्टपदैः प्रथमादिसप्तविभक्तयः अष्टमं सम्बोधनञ्च अभिप्रेतम्।

पाणिनिना स्वीये अष्टाध्यायीग्रन्थे ईदृशाणां नैकविधशब्दानां प्रयोगः कृतः। येषां शब्दानां व्याख्या तेन न कृता। विद्वद्भिः अनुमीयते यत् पाणिनेः पूर्वम् एते शब्दाः तावत् प्रचलिताः सुसमृद्धाः भाषायां व्यवहृताश्च आसन् यत् एतेषां व्याख्यायाः आवश्यकता नानुभूता। प्रो० बर्नेलमहोदयः^{२६} प्रो० गोल्डस्तुकरमहोदयश्च^{२७} अस्मिन् विषये विशेषान्वेषणं कृतवन्तौ यत् पाणिनिना स्वीये व्याकरणे प्रथमाद्वितीयादिकारकविभक्तीनां प्रयोगः परिभाषां विना एव कृतः। अनेन स्पष्टतया ज्ञायते यत् पाणिनेः पूर्वं कारकविभक्तीनां विचारः सुव्यवस्थितरूपेण अविद्यतः। पाणिनिना स्वकीयानां पूर्ववैयाकरणानां ग्रन्थेभ्यः प्रचुरं साहाय्यं स्वीकृतम्। मैक्समूलरः ब्रूते यत् प्राक्पाणिनिवैयाकरणानां पुरातनमान्यताः पाणिनेः शब्दानुशासने पर्यवसिताः जाताः। इतस्ततः प्राप्तकारकविभक्तिविषयकविचाराः अत्र संग्रहिताः कृताः सन्ति। यथा—

पाणिनेः पूर्वम् आपिशलव्याकरणे पदसंज्ञाविधायकं सूत्रम्—

‘विभक्त्यन्तं पदम्’^{२८} अर्थात् विभक्त्यन्ताः शब्दाः पदसंज्ञकाः भवन्ति। आचार्यपाणिनिः
सुबन्तशब्दस्य तिङन्तशब्दस्य च पदसंज्ञा^{२९} कृत्वा सुप्तिङ्योः विभक्तिसंज्ञा^{३०} करोति।

२२. मैत्रायणी संहिता १. ७. ३.

२३. ऐतरेय ब्राह्मणः ७. ७

२४. ऋग्वेदः ८. ६९. १२.

२५. अथर्ववेदः

२६. A. C. Bumell-on the Aindra School of Sanskrit Grammars P.P. 21

२७. Theoder Goldstuka: Panini his place in Sanskrit Literature P.P. 183

२८. आपिशलव्याकरणसूत्रम्

२९. अष्टाध्यायी १. ४. १४

३०. तत्रैव १. ४. १०४

व्याकरणेतेषु नाट्यशास्त्र^{३१}-न्यायदर्शन^{३२}-प्रभृतिग्रन्थेष्वपि एतादृशानि उदाहरणानि समुपलभ्यन्ते ।

आपिशलव्याकरणे चतुर्थीविभक्तिविधायकं सूत्रं प्राप्यते । यथा—

मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाऽप्राणिषु—इति सूत्रार्थं स्पष्टीकरणाय चतुर्थीपदस्य अनुवृत्तिः आवश्यकी । प्रकृतसूत्रेण सम्बद्धमेकं प्रकरणं जगदीशतर्कालंकारभट्टाचार्येण शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् इत्थं प्रदर्शितम्—

सदृशत्वं तृणादीनां मन्यकर्मण्यनुक्तके

द्वितीयावच्चतुर्थ्याऽपि बोध्यते बाधित यदि ।।^{३३}

इत्यापिशलेर्मतं तेन तृणाय त्वां मन्यते इत्यादेस्तृणसदृशं त्वां मन्यते इत्यर्थः ।

तन्मत एव तृणाय मत्वा रधुनन्दनोऽथ, बाणेन रक्षः प्रधानान्तिरास्यत इति भट्टिः ।।^{३४}

प्रकरणमिदम् आचार्यस्य आपिशलेः मान्यतां स्पष्टयति । महाभाष्यस्य टीकाकृतप्रदीपेनापि लिखितमस्ति, यत्—

मन्यकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषाऽप्राणिष्वत्यापिशलिरधीते स्म ।^{३५} सत्यकामवर्माहोदयेनापि तथ्यमिदं प्रतिपादितं यत् आपिशलेः अधिकांशं व्याकरणं पाणिनिः सूत्रेषु ग्रहीतमन्तर्भावितञ्च वर्तते^{३६} । पदमञ्जरीकारस्य हरदत्तस्य मतानुसारेण आचार्यः पाणिनिः मुख्यरूपेण आपिशलिं प्रति ऋणी अस्ति । यथा हि—

कथं पुनरिदमाचार्येण पाणिनिना अवगतमेते साधवः इति आपिशलेन पूर्वव्याकरणेन ।^{३७}

वैयाकरणस्य भागुरेः व्याकरणसम्मतस्य मतस्य उल्लेखः न्यासे एव प्राप्यते—

वष्टिभागुरिवल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ।।

जगदीशालंकारस्य पुस्तके 'शब्दशक्तिप्रकाशिकायां नामधातोः सम्बद्धं भागुरेः मतमिदं वर्तते—

हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् ।

चतुर्थीं बाधिकांमाहुरचूर्णिभागुरिवागभटाः ।।

३१. विभक्त्यन्तं पदं ज्ञेयम् । भरतनाट्यशास्त्रम् १४. ३९

३२. ते विभक्त्यन्ताः पदम् । न्यायसूत्रम् २.२. ५७

३३. शब्दशक्तिप्रकाशिका पृ. ३७५, काशी सं.

३४. भट्टिः २.३६

३५. महाभाष्य की प्रदीप टीका, २. ३. १७.

३६. सत्यकामवर्मा—'संस्कृत व्याकरण का उद्भव और विकास', पृ. ७८

३७. कथं पुनरिदमाचार्येण पाणिनिनावगतमेते साधव इति—काल्यायनवृत्तिभागः १, पृ. ७८

कारकस्य बलाबले निर्णायके—“अपादानसम्प्रदान.....” पाठितमियं कारिकाऽपि भागुरिकृता वर्तते— एवं भाष्यव्याख्याप्रपञ्चे उक्तमस्ति।^{३८}

कारकसंज्ञाः—

प्रायः पूर्वाचार्याः कारकस्य कृते “साधनं” “विभक्तिः” नाम च इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगः कुर्वन्ति। नाट्यशास्त्रे पूर्वोक्ताचार्याणां व्याकरणशास्त्रसम्बद्धानां केषाञ्चित् शब्दानां लक्षणमेवं निर्दिष्टमस्ति—

तत्प्राहुः सप्तविधं पदकारकसंयुतं प्रथितसाध्यम्।

निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसंज्ञाभिः।।^{३९}

क्रियानिष्पादने भिन्नत्वाद् कारकाणि षट् मन्यन्ते। क्रियायाः बाह्यः बौद्धविभागो वा येन भवति तत् कारकमपादानम्।^{४०} कल्याणकामनया दानादिक्रियाविभागः यस्मै भवति तत्सम्प्रदानकारकम्।^{४१} क्रियासिद्धौ अतिशयमुपकारकं करणकारकं भवति^{४२}। क्रियायाः आधारः अधिकरणम्^{४३}, क्रियायाः प्रेरकं कर्मम्^{४४}, क्रियासिद्धौ यत् स्वतन्त्रं भवति तत् कर्तृकारकम्^{४५} भवति। कर्तृव्यतिरिक्तकर्मादयोऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यत्वाद् कारकसंज्ञा भवति। क्रियानिष्पत्तिः कारकैः जायते। अतएव कर्त्तादीनां कारकसंज्ञा अन्वर्थसंज्ञा वर्तते। कर्त्तादीनां कारकानां निर्धारणं विवक्षाधारितं भवति।

विभक्ति संज्ञाः—

नाट्यशास्त्रे पूर्वाचार्यैः विहितविभक्तिसंज्ञायाः लक्षणम् एवं लिखितम् वर्तते—

“एकस्य बहूनां वा धातोः लिङ्गस्य पदानां वा।

विभजन्यर्थं यस्मात् विभक्तयस्तेन ताः प्रोक्ताः।।”^{४६}

अर्थात् एकस्य नैकेषां वा धातूनां प्रातिपदिकानां पदानां वा यस्मात् अर्थः विभज्यते ताः विभक्तयः इत्युच्यन्ते।

३८. बलदेव उपाध्यायः संस्कृत शास्त्रों का इतिहास, पृ. ४०२

३९. नाट्यशास्त्रम् १४. २३

४०. ध्रुवमपायेऽपादानम् १. ४. २४

४१. कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् १. ४. ३२

४२. साधकतमं करणम् १. ४. ४२

४३. आधारेऽधिकरणम् १. ४. ४५

४४. कर्तुरीप्सिततमं कर्म १. ४. ५९

४५. स्वतन्त्रः कर्त्ता १. ४. ५४

४६. बलदेव उपाध्यायः— ‘संस्कृत शास्त्रों का इतिहास पृ. ४२२

पाणिनिना "प्राग्दिशो विभक्तिः....." इति सूत्रेण तसिलादिप्रत्ययानां विभक्तिसंज्ञा
त्यदादिविधिसम्पादनोद्देश्येन विहिता । पं० युधिष्ठिर मीमांसकस्य मतं वर्तते यत् पाणिनिव्याकरणे नैकेषु
स्थलेषु स्पष्टतः प्राचीनव्याकरणश्लोकानां छाया वर्तते । प्राचीनव्याकरणेषु अनुष्टुबर्धशे उद्धृतम्—
"तदस्मै दीयते युक्तं श्राणमां सौदनादङ्गिन्" एतद् पद्यांशं पाणिनिना सूत्रेषु विभाजितं कृतम् । यथा—

तदस्मै दीयते नियुक्तम् (४. ४. ६६)

श्राणामां सौदनादङ्गिन् (४. ४. ६७)

अत्र 'अस्मै दीयते' इति चतुर्थी' विभक्तिं द्योतयति । "

आरम्भे शब्दशास्त्रक्षेत्रं तावद् विस्तृतं नाऽऽसीत् । अतः वर्णविचारः 'शिक्षा नामवेदाङ्गस्य विषयः
असीत् । पदसाधुत्वविचारः व्याकरणे भवति । निरुक्ते निर्वचनद्वारा अर्थनिरूपणं भवति । कालान्तरेण
एतेषां त्रयाणामपि वेदाङ्गानां भारः व्याकरणे आपतितः । अतः वर्ण-पदवाक्यानां विश्लेषणाय
विभिन्नविषयाणां विवेचनमावश्यकं जातम् । एतेषु विषयेषु वाक्यविचारः कारकविभक्तिरूपे विहितः ।
तत्र विभक्तेः विचारः पदवाक्ययोः द्वयोरपि स्थलयोः कृते आवश्यकः । यतोहि सुवादिविभक्तिं विना पदं
न भवितुं शक्यते । तथाहि पदसंज्ञाभावे विचारः कीदृशः ? एवं विचार्यते यत् पदवाक्यातिरिच्य किमपि
नावशिष्यते । पदवाक्ययोश्च सम्यग्विवेचना विभक्तिकारकाभ्याम् एव सम्भाव्यते ।

यदा वाचा वर्णः वर्णेन युक्तः भवति तदा पदं निर्मीयते । पदञ्च प्रकृति अर्थतत्त्वाभ्यां संयुक्तं
भूत्वापदार्थं द्योतयति । पदार्थः इन्द्रियैः संयुज्य पृथग्पृथग्रूपेण शाब्दाबोधं जनयति । यदा एकः पदार्थः
अपरेण पदार्थेन सह संस्पृष्टो भूत्वा समन्वितरूपेण अर्थबोधं कारयति, तदा एकाधिकपदसमूहः 'वाक्यम्
इत्युच्यते । एषा अर्थबोधप्रक्रिया शाब्दबोध इत्युच्यते । दार्शनिकदृष्ट्या अखण्डवाक्यमात्रमेव व्यवहारोपयोगि
सत्यञ्च भवति, पुनरपि शब्दशास्त्रं भाषाबोधस्य उपायरूपे अखण्डवाक्यस्य विभाजनं पदेषु, पदानां
वर्णेषु च कुर्वन्ति ।

वाक्यसंरचनायां कारकस्य विशिष्टं महत्त्वं वर्तते । यतोहि वाक्यस्य प्राणभूतक्रियासिद्धौ कारकं
प्रयत्नशीलं भवति । कस्मिन्नपि वाक्ये क्रियायाः सत्ता श्रूयमाणवस्थायां गम्यमानवस्थानां वा अनिवार्यत्वेन
भवत्येव । पुनश्च क्रिया कदापि निरपेक्षत्वेन न विद्यते । कयापि शक्ति-अपेक्षया एव तस्याः सिद्धिः

४७. अष्टाध्यायी ५. ३. १

४८. युधिष्ठिरमीमांसकः - 'संस्कृत व्याकरण शास्त्र का इतिहास'

भवितुं शक्यते। इतः एव कारकानामागमनं तच्छक्तिरूपेण सम्भवति। अतएव मरसिंहेन
वाक्यलक्षणमुक्तम्—

“सुप्तिङन्तद्वयोः वाक्यं क्रियाकारकान्विता”

—संस्कृत-विभागाध्यक्षः

रामेश्वरी देवी राज० स्नातकोत्तर कन्या—

महाविद्यालयः, भरतपुरम्-३२१००१

पालि-भाषायाः संवर्धने तद्व्याकरण-विमर्शः

-डॉ. संघसेनः

माध्यमिक-विद्यालये अध्ययनरतेन मया यत् संस्कृत-व्याकरण-पुस्तक पठितं, तस्य नाम आसीत् संस्कृत-व्याकरण-प्रवेशिका। तस्य लेखकोऽभूत् बाबू राम सकसेना। तस्य मुख-पृष्ठे एतद् अङ्कितम्-

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्।

स्वजनः श्वजनो माभूत् सकलः शकलः सकृच्छकृत्॥

तत्र पित्रा पुत्रः एवमादिष्टः। तेन व्याकरण-पठनस्य महत्त्वं स्पष्टं भवति। किन्तु अत्र यः प्रश्नः समुपस्थापितः, स अन्यथा निर्देशयति। किं भाषायाः उद्भवे, संवर्धने, विकासे वा व्याकरणस्य कर्तृत्वं प्रभुत्वं वा स्वीक्रियते, न वा? वस्तुतः भाषायाः उद्भवे संवर्धने वा व्याकरणस्य न कापि भूमिका भवति। भाषा जनेषु स्वतः स्वतन्त्ररूपेण वा उत्पद्यते संवर्धते च। भाषायाः उद्भव-काले तद्व्याकरणस्य अस्तित्वमपि न भवति। तत्संवर्धन-काले तदुत्तर-काले वा व्याकरणस्य अपेक्षा भवेद् वा न भवेद् वा। किन्तु या कापि कालान्तरे अपेक्षा भवेत् सा बलवती भवति। वस्तुतः भाषा वर्षाकालिकी नदी इव प्रतिभाति। वर्षर्तौ नदी तट-बन्धान् त्रोटयित्वा सर्वत्र जल-प्लावनं करोति। तदवसरे यथा राजाभियन्तृभिः सम्मिल्य स्थाने स्थाने बालुका-पूरितानि सीव्यकानि (Bags) संस्थाप्य नद्याः विविधानां धाराणाम् अवरोधः क्रियते, तथैव भाषाया असंयतम् अनियमितं च चतुर्दिवर्धनम् अपगमनम् अवगमनं वा भवति, तस्मात् तदवरोधस्य अपेक्षापि भवति। फलतः राजाभियन्तृभिरिव शब्द-शास्त्र-पण्डितैः वैयाकरणैर्वा व्याकरण-नियमैरवरोध-शतानि अवरोध-सहस्राणि वा समुपस्थाप्यन्ते, येन भाषायाः संयतो नियतो वा विकासो भवेत्। वस्तुतः व्याकरणं भाषायाः न करोति संवर्धनम्। ये जना व्याकरणं भाषायाः संवर्धक-रूपेण चिन्तयन्ति, ते भ्रान्तिमापन्ना एव। प्रायः व्याकरणं जनैः भाषासंवर्धक-रूपेण अवगम्यते, परं न तत् संवर्धकत्वमावहति। एषो भ्रम एव, न तु भ्रमावभासः। लोके नीलं नभः इति जन-श्रुतिः। यथा नभः दूरतो नीलं प्रतिभाति, किन्तु वस्तुतः न नीलं भवति। सन्देहस्तु तत् स्थानं गत्वा एव विगलितः भवति। एकाऽन्यो दृष्ट्यन्तोऽपि अत्र समुपस्थाप्यते। रेल-(वाष्प-चलित-यान)-यात्रा-काले उभयोः पार्श्वे वृक्ष-गृह-वृषभ-महिषादीन् दृष्ट्वा एवं प्रतिभाति यत् ते सर्वे विपरीतायां दिशायां धावन्तः गच्छन्ति, किन्तु वस्तुतः न ते धावन्ति रेलयानमेव धावति। विचित्रमेतद् यद् रेलयानस्य धावनं न प्रतीयते, केवलं पार्श्वस्थ-पादप-भवनेत्यादीनां धावनमेव अनुभूयते। प्राथमिकाङ्ग्लभाषापुस्तकेषु अस्माभिरेकं बाल-गीतं (Rhyme) पठितम्। तद्गीतस्य कानिचित् पदानि अद्य स्मृति-पटले आयान्ति -

As we move as we move in the train,

The trees and the houses go wheeling back.²

भाषा-वैज्ञानिकैरपि सर्वासां भाषाणां सम्पूर्ण क्रम-बद्धं च अध्ययनं कृत्वा अयं सिद्धान्तः समुपस्थापितः यत् व्याकरणं भाषायाः संवर्धनं न करोति, अपितु केवलं तस्याः अवाक्षित-विकासस्य अवरोधाय एव भवति। एषः सर्वभौमिको नियमः। अस्य अपवादः कुत्रापि न लभ्यते। अपरञ्च एके भाषावैज्ञानिका इदमपि उद्घोषयन्ति यत् व्याकरणं भाषायाः विकासे संवर्धने वा अवरोधः समुपस्थापयति। वस्तुतः व्याकरणं विना यः भाषाया विकासः स एव सहजो नैसर्गिकश्च विकासः। अतः भाषायाः संवर्धने व्याकरणस्य न कापि अपेक्षा वर्तते, किं पुनः तत्र तस्य काचिदपि उल्लेख-योग्या भूमिका।

विविधेषु जनपदेषु विविधेषु समाजेषु च भाषा-विकासस्य प्रवाहो बह्वीसु दिशासु प्रसरति स्म। केषुचित् स्थानेषु वर्णानां लोपो दृश्यते, अन्येषु स्थानेषु तेषां विपर्यासः, कुत्रचित् व्यञ्जनानां स्थानेषु स्वराणाम् आगमः, अन्यत्र च केषाञ्चिदेव वर्णानां प्रत्युद्गमः प्राप्यते। एषः क्रम एषः विकासः एव कालान्तरे पालि-प्राकृत-रूपेषु प्रकटितो जातः।

एवं जनानां भाषासु (Languages) उपभाषासु (Dialects) च वर्ण-रूपाणां, शब्दरूपाणां, धातुरूपाणां च वैभिन्यं सीमातिशायि अभवत्। अनेन दैनिक-व्यवहारेऽपि काठिन्यं समुपस्थितं जातम्। समाजे प्रबुद्धा जना अन्वभवन् यत् भाषाया उच्छृङ्खलताम् अवरोध्य यदि किमपि नियमनं न क्रियते स्म, तर्हि कालान्तरे समाजिकं जीवनं लोक-व्यवहारो वा असम्भवः अभविष्यत्। विशिष्टेषु जनेषु एषः अनुभव एव संस्कृत भाषायाः निर्माणस्य कारणम् अभवत्। एतदपि अत्र विचारणीयं यत् तस्मिन् काले अस्याः भाषायाः नाम केवलं 'भाषा' एव कृतं, न तु 'संस्कृतम्'। यद्यपि भाषायाः संस्कारप्रक्रियया एव तद्भाषायाः उद्भवो जातः।।

शब्द-शास्त्र-पण्डितैरस्मिन् विषये बहुचिन्तितं बहुचर्चितं च। तेषां प्रयासो मूलतः वैदिकभाषायाः वैदिकभाषाणां वा सरलीकरणे लघ्वीकरणे उपयोगीकरणे वा केन्द्रित आसीत्। विद्वांसः व्याकरणस्य निर्माणे कृत-श्रमा अभवन्। इदमपि सम्भवं यत् शासकैरनुदान-विधिना अस्य कार्यस्य सम्पादनमपि कारितम्। शब्दानां विविधेषु प्रयोगेषु एक-द्विकाः बहु-प्रचलिता एव गृहीताः, शेषास् तु तिरस्कृता, अन्ततः परित्यक्ता एव। बहुभिः वैयाकरणैर् अनेकेषु वर्षेषु यः श्रमः कृतः, यः प्रयत्नः कृतः, तत्फलात् ईसवीय-पूर्वे चतुर्थ शताब्दे इदं कार्यम् अन्ततो गत्वा पाणिनी-नामकेन आचार्येण सम्पादितम्। तेन आचार्येण सर्वाङ्गपूर्णम् एकं शास्त्रं विरचितं यद् अष्टाध्यायीति नाम्नि ग्रन्थे ख्यातम्। अस्मिन् विषये प्रमाण-रूपेण इदमपि द्रष्टव्यं यद् भवादयो धातवः (१/३/१) इति पाणिनि-सूत्रे भाष्यं कुर्वता भाष्यकारेण पतञ्जलिना लिखितम्-पाणिनि-काले आणवयति।* (आज्ञा देना), वट्टति (वर्तमान होना), वड्ढयति (बढ़ना) इत्यादयः क्रियारूपाः, कसि (कृषि-अर्थे), दसि (दृशि-अर्थे) इत्यादयश्च नामपदरूपाः प्रयुज्यन्ते स्म। वस्तुतः व्याकरण-निर्माण-काले एतान् प्रयोगान् गौणान् इति मत्वा भाषा-निर्माणं कर्तृभिस् त्यक्ताः।

देशकालयोः प्रभवात् वैदिकभाषायाः सन्ततयः पालि-प्राकृतोद्विकासदयः अभवन्। एतासु भाषासु शब्दानाम् उच्चारणं सरलतरं मधुरतरं च अभवत्, किन्तु प्रत्ययानां प्रयोगा यथावत् विविधा एव अभवन्। एतं भाष-विज्ञाननियमम् अनादृत्य संस्कृतभाषया शब्दानां सारत्वं न स्वीकृतं, वैदिकशब्दास् तथैव प्रयुज्यन्ते स्म अर्थात् ते शब्दा यथावत् आत्मसात्कृताः। किन्तु एकार्थकेषु प्रत्ययेषु एकद्विकमेव गृहीत्वा स्थिरीकृत्वा च शेषा अपसारिता एव।

वैदिक-पालि-संस्कृत-रूपाणां तुलनात्मकाध्ययनार्थम् अधोलिखिता तालिका द्रष्टव्या।

वेद-गतम्

व्यत्ययो बहुलम् ३/१/८५

१. सुपां व्यत्ययः। वैदिकभाषायां सुबन्त-विभक्तीनां प्रयोगे व्यत्ययः दृश्यते। यथा सप्तम्याः स्थाने षष्ठी, सप्तम्याः स्थाने प्रथमा, इत्यादयः।
२. तिङां व्यत्ययः। वैदिकभाषायां तिङन्त-प्रयोगे व्यत्ययः दृश्यते। यथा "चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति" अत्र तक्षन्तीति स्थाने तक्षतीति प्रयोगः।
३. वर्ण-व्यत्ययः। वैदिकभाषायां कस्यचित् वर्णस्य स्थाने अन्यवर्णस्य प्रयोगः भवति। यथा शुभितम् शुधितम् इति प्राप्ते। तमसो गा अदुन्तत् अधुक्षत् इति प्राप्ते। गृभाय गृहाण इति प्राप्ते।
४. काल-व्यत्ययः। वैदिकभाषायां कस्यचित् कालस्य स्थाने अन्यस्य कालस्य प्रयोगः दृश्यते।

पालि-गतम्

१. पालि-भाषायामपि वेदवत् सुबन्त-विभक्तीनां प्रयोगे व्यत्ययः दृश्यते। यथा एकं समयं (एकस्मिं समयस्मिं), तेन समयेन (तस्मिं समयस्मिं), अचिरपक्कंतस्स भगवतो (अचिर-पक्कन्ते भगवति) इत्यादयः।
२. पालिभाषायामपि वेदवत् तिङन्त-प्रयोगे व्यत्ययः भवति। यथा "अत्थि इमस्मिं काये लोमा नखा इत्यादयः"। अत्र सन्तीति प्रयोगः अपेक्षितः।
३. पालि-भाषायां वेदवत् वर्णानां व्यत्ययः दृश्यते। यथा दुक्कटं (दुक्कतं) जाणं (जानं) पलिषो (परिषो) इत्यादयः।
४. पालि-भाषायामपि वेदवत् प्रायः काल-व्यत्ययः दृश्यते। यथा "पुरे अधम्मो दिप्पति"। भूतकालस्य अर्थे वर्तमानकालस्य प्रयोगः। "अनेकं जातिं संसारं सन्धाविस्स" भूतकालस्य अर्थे अनागतकालस्य प्रयोगः। अतिवेलं नमस्सिस्सति" वर्तमानकालस्य अर्थे अनागत-कालस्य प्रयोगः।

संस्कृत-गतम्

संस्कृतभाषायां एतादृशाः व्यत्ययः न दृश्यन्ते। संस्कृत-व्याकरणस्य प्रयोजनमेव एतादृशानां व्यत्ययानां निरोधाय।

सामान्यरूपेण उपयोगितरमिति मत्वा जना यत् किञ्चिद् व्याकरणानुसारि तत् लेखने व्यवहरणे च अत्यन्तं प्रीति-पराः सञ्जाताः। शनैःशनैः जनेषु अयं विचारस् तद्भावश्च बद्ध-मूलः, रूढः, पुष्टश्च अभवताम्। फलतः व्याकरणानुकूलः प्रयोगस् त्याज्यः हीनश्च भवतीति जन-धारणा बलवती बभूव। अयं भावः अद्यावधि संस्कृतज्ञेषु पण्डितेषु तद्वत् विद्यते। अद्यापि महान्तः प्रसिद्धाः ख्याति-लब्धाः संस्कृत-पण्डिताः संस्कृते वाक्-व्यवहारं कुर्वन्तः काचिदपि व्याकरणाशुद्धिर्भवेत् चेदिति संत्रस्ता एव दृश्यन्ते। कदापि अकस्मात् कस्मिन्नपि अशुद्धे प्रयोगे मुखात् निर्गते चेत्, ते लज्जिताः भवन्ति लज्जा-भावं वा अनुभवन्ति।

संस्कृत-भाषाया निर्माणेन भाषायाः एकस्मादेव पक्षात् उच्चृङ्खलता अपगता तस्यां नियमनम् आगतमिति एको विशिष्टो लाभः सञ्जातः। किन्तु सपदि एतदपि अभवत् यद् भाषा भाषा-गत-नियमैः बद्धतरा कठिनतरा च सञ्जाता। तस्याः प्रगतिपरत्वस्य अपहानं च अभवत्। फलतः सा जनानां वाक्-व्यवहारादपि अपसृता। एतदपि ध्यातव्यं यद् वाक्-व्यवहार-क्षमतां विहायापि जनेषु सम्मान्या समादरणीया वा भाषा-रूपेण सा प्रतिष्ठिता अभवत्। अद्यापि सा पण्डितानां विदुषाञ्च प्रियतरा शिष्टतरा च भाषा-रूपेण स्वीक्रियते। ग्रन्थ-लेखने शिष्ट-जन-व्यवहारे वा पण्डितैः सा एव भाषा प्रयुज्यते।

पालिभाषायां उपरिलिखितः सिद्धान्तः पूर्णतः सिद्धः। पालिभाषायाः उद्भवः प्राक्-बुद्ध-काले समभवत्। बुद्धकालात् आरभ्य बहुषु शताब्देषु तस्याः संवर्धनं विकासो वा समजायत। तेषु शताब्देषु व्याकरणस्य अपेक्षा न अनुभूता। ईसवीये सप्तमे शताब्दे एव प्रथमं पालि-व्याकरण-शास्त्रं विरचितम्। रचनाकारो भदन्तो कच्चानो नाम भिक्षु अभवत्। तत्पश्चात् अष्टमे शताब्दे भदन्तेन मोग्गल्लानेन नाम भिक्षुना द्वितीयं पालि-व्याकरण-शास्त्रं निर्मितम् कालान्तरे तु बहवः पालि व्याकरण-ग्रन्था विरचिताः लिखितानि च अतः एव पूर्णतः सिद्धं यत् पालिभाषायाः उद्भवे संवर्धने च व्याकरणस्य अपेक्षा किञ्चिदपि न अभूत्। वस्तुतः यदा पालिव्याकरण-लेखन-व्यापारः समारब्धः, तदा पालिभाषायाः जनभाषा-रूपं पूर्णतः अपगतमेव अभवत्। तदा सा ग्रन्थीय-भाषा-रूपेण एव प्रयुज्यते स्म। अत्र एषा मन्ये, अतिशयोक्तिः न भवति, यदि कोऽपि जनस् तां मृतभाषारूपेण व्यवहरति। अतः पालिभाषायाः व्याकरणं न तद्भाषायाः संवर्धनाय, अपितु तद्भाषायाः ग्रन्थीयभाषारूपेण मृतभाषारूपेण वा चिरस्थितये एव।

टिप्पण्यः सन्दर्भाश्च

१. सक्सेना, बाबूराम, संस्कृत-व्याकरण-प्रवेशिका, रामनारायण लाल बेनीमाधव प्रकाशक, कटरा रोड, इलाहाबाद (उ.प्र.)
२. School Rhyme Book.
३. भिक्खु जगदीस कस्सप, पालि-महाव्याकरण (वस्तु कथा)।
४. ध्यातव्यमेतद् यद् एते प्रयोगा पालि-भाषायां प्रायः सामान्यरूपेण दृश्यन्ते।
५. उद्विकास इति अपभ्रंशः। मध्यकालिकैराचार्यैः प्राकृतोद्भूताः उपभाषाः अपभ्रंशेति शब्देन अभिहिताः। नैतत् स्थानं वर्तते। भाषाणां विकासो भवति न ह्यसौ न वा अपभ्रंशः। तस्मात् मया तत्स्थाने सर्वदा उद्विकासेति शब्दः प्रयुज्यते। विस्तृतविवरणम् अन्येषु मे ग्रन्थेषु द्रष्टव्यम्।
६. उपाध्याय, भरतसिंह, पालिसाहित्य का इतिहास, हिन्दी साहित्य सम्मेलन, इलाहाबाद (उ.प्र.)।
७. सांकृत्यायन, राहुल, पालि साहित्य का इतिहास, हिन्दी संस्थान, लखनऊ (उ.प्र.)

११, वैशाली इन्क्लेवः

पीतमपुरा, दिल्ली-११००८८

मुखं व्याकरणं स्मृतम्

-डॉ० राजेन्द्र नाथ शर्मा

सर्वेषां सुविदितमस्ति यत् सुसमृद्धसंस्कृतभाषायां विरचितेषु अनेकविधेषु शास्त्रेषु व्याकरणमन्यतम-
मस्ति। तच्च व्याकरणं शिक्षाकल्प-व्याकरण-ज्योतिष-निरुक्त-छन्दाख्येषु षड्वेदाङ्गेषु एकतमं वर्तते।
वेदाङ्गानामुल्लेखो व्याससंहितायां यथा-

“छन्दः पादौ शब्दशास्त्रञ्च वक्त्रं कल्पः प्राणो ज्योतिषं चक्षुषो च ।

शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदास्याङ्गान्याहुरेतानि षट् च ॥” इति ।

वेदाङ्गत्वेन व्याकरणस्य प्राचीनता सिद्धैवेति नास्ति संशयलेशः। विभिन्नभाषासु विरचितेषु
व्याकरणग्रन्थेषु संस्कृतव्याकरणं सर्वश्रेष्ठमिति पाश्चात्यैरपि स्वीक्रियते। व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा
अनेनेति शब्दज्ञानजनकं व्याकरणम् । अतएव शब्दशास्त्रमिति अस्य व्याकरणस्यापरं नाम। अतएव
पतञ्जलेर्भगवतो महाभाष्यकारस्येदमादिमं वाक्यम् -

“अथ शब्दानुशासनमिति। अनुशासनं नाम शास्त्रम् । अनुशिष्यन्ते अपशब्देभ्यो विविच्य
कथ्यन्ते साधुशब्दा अनेनेति अनुशासनम् । सूत्रवार्तिकभाष्यव्याख्यानरूपं शास्त्रमित्यर्थः। तथाहि
प्रक्रियाकौमुद्याम् -

“विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः ।

ज्ञाप्यन्ते येन तच्छास्त्रमत्र शब्दानुशासनम् ॥” इति ।

शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकरणशास्त्रं कथ्यते। एतच्च शब्दानुशासनं
व्याकरणशास्त्रस्य साक्षात्प्रयोजनम् । संस्कृत-वाङ्मये व्याकरणशास्त्रं श्रेष्ठं मन्यते यतो हि व्याकरणं
विनाशास्त्रन्तरस्य ज्ञानं सम्यक् न भवति। यथोक्तं भास्कराचार्येण-

“यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्

ब्रह्मोक्तः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।

यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य विद्वान्

शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणैर्गधिकारो ॥” इति ।

वेदाङ्गेषु तावद् व्याकरणं मुख्यमित्युच्यते। तथाहि-

“मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रोत्रमुददिष्टं छन्दसां विचितिः पदेः ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते ।” इति ।

अपरञ्च-

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

ज्योतिषमयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥” इति ।

वेदशरीरस्य एतानि षडङ्गानि। मनुष्यशरीरस्य मुखादि-षडङ्गरूपाणि वेदाङ्गानि। मुखादिषडङ्गैस्सह वेदाङ्गानां तुलना अत्र परिलक्ष्यते। यथा मनुष्यशरीरस्य अङ्गेषु मुखं श्रेष्ठं प्रधानं वा भवति तथा वेदाङ्गेष्वपि व्याकरणं मुखं भवति, प्रधानं वर्तते। तदेव मनसि निधाय केनचित् पण्डितवर्येणाभिहितम्-

“शास्त्रेष्व्याद्यं व्याकरणं

मुख्यं तत्र पाणिनेः ।

रम्यं तत्र महाभाष्यं

रम्या तत्रापि पस्पशा ॥” इति ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रधानत्वे अपरापि सुप्रसिद्धिरस्ति-

‘प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः।’ इति। अयमत्र निष्कर्षं व्याकरणमधीत्यैव शास्त्रान्तरेषु विषयान्तरेषु प्रवेशं कुर्यात् । अत एव सत्यभिहितम्-“शास्त्रेष्व्याद्यं व्याकरणमिति ।”

भगवता पतञ्जलिनापि स्पष्टमुक्तम्-

“प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।” इति । अतएव अन्यत् किमपि यदि पठितुं नेष्यते तथापि व्याकरणं अवश्यं पठनीयम् इति वैयाकरणानां पण्डितानाञ्चाभिमतम् । तथाहि श्रूयते-

“यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत् शकलः सकलः सकृत् शकृत् ॥” इति ।

अत्र श्लोके व्याकरणाध्ययनस्य गुरुत्वं प्रतिपादितमस्ति। प्रयोजनमपि निर्दिश्यते। किमर्थं वा व्याकरणमध्येयम्? वर्णानां यथा शुद्धत्वेन लेखनं भवेत् तदर्थमेव व्याकरणम् अध्येतव्यमिति अत्र श्लोके स्पष्टम् । एतत् लघुप्रयोजनम् अस्ति। पारम्पर्येण तु वेदरक्षादीनि एव व्याकरणस्य प्रयोजनम् अतएवोक्तं भगवता भाष्यकारेण-

“रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ।” इति ।

साधुशब्दप्रयोगवशादभ्युदयोऽपि भवति। तथा चोक्तं कात्यायनेन-“शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति।” अन्यत्र च- “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामधुग् भवति।” इति ।

अयमत्राशयः- प्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वकार्थाविगमेन सज्जीभूता ये वाग्रूपा रथास्ते च सुप्रयुक्ताश्चेत्- तैः साधनभूतैः प्रवक्ताः इष्टं सुखं यत्र तादृशं स्वर्गलोकं प्रयान्ति। ये च अवैयाकरणाः संस्कारादित्यात् चिक्केन अव्यक्तशब्देन मितं तुल्यं यथा तथा भाषन्ते ते पादैस्ताडयन्तः सन्तो यान्ति।

शीघ्रं सुखकरं गमनं भवतीत्यर्थः ।

तत्र व्याकरणमित्यस्य कोऽर्थः ? इति विषये वार्तिककारेण कात्यायनेनोच्यते- "लक्ष्यलक्ष्ये व्याकरणम् ।" लक्ष्यं लक्षणं चेति समुदितं व्याकरणमिति। तत्र शब्दो भवति लक्ष्यः सूत्रं च लक्षणमिति। अर्थात् सूत्रेण शब्दाः क्रियन्ते। सूत्रं च-

"लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥" इति ।

अपरञ्च-

"अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥" इति ।

संक्षेपार्थमेव व्याकरणं सूत्रे विरचितमस्ति। सूत्रस्य महत् तात्पर्यमस्ति। सूत्रमर्थानां योनिर्भवति। सूत्रे च सर्वं तिष्ठति। अतएव सुष्टूक्तम्-

"सूत्रेष्वैव हि तत् सर्वं यद् वृत्तौ यच्च वार्तिके ।

सूत्रं योनिरिहार्थानां सर्वं सूत्रे प्रतिष्ठितम् ॥" इति ।

एतस्मादेव कारणात् सूत्रं व्याकरणस्य लक्षणं भवतीति वार्तिककाराः। सम्यक्तया भाषालेखनं कथनं च व्याकरणबलादेव सम्भवति। व्याकरणं विना तु न सम्भवति इति विचिन्त्य सप्यगेवाभिहितम्-

"मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।" इति ।

आचार्यः संस्कृतविभागे

गौहाटी विश्वविद्यालयः

गौहाटी

असम प्रदेशः

कर्मप्रवचनीयविमर्शः

-प्रो० अश्विनी कुमार दासः

टिडुभादिसंज्ञानिर्माता पाणिनिः प्रकृत्या लघुकलेवराणां संज्ञानां निर्माणाभिलाषुकः प्रतीयते, प्रातिपदिक—सर्वनामस्थानादिसंज्ञास्त्वत्र व्याकरणतन्त्रे दृश्यमाना प्राक्तनं—व्याकरणदृग्हीताः। अतएवोच्यते भट्टोजिदीक्षितेन “प्रातिपदिकेतिमहासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् तथाचाथर्वणे पठ्यते को धातुः, किम्प्रातिपदिकम् कः प्रत्यय इति।” शि सर्वनामस्थानम् महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेनेति तत्त्वबोधिभ्यां ज्ञानेन्द्रभिक्षोर्वाक्यमप्युपलभ्यते। इत्थं कर्मप्रवचनीयेति संज्ञापि कस्यचित् पूर्वाचार्यस्य कृतिरिति सिद्ध्यति। प्रातिपदिकमिति संज्ञाया निर्देशः आथर्वणे समुपलभ्यते तथा कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अपि प्रोल्लेखोऽथर्ववेदप्रातिशाख्ये प्राप्यते। विश्वबन्धुसम्पादिताथर्वणप्रातिशाख्येकत्र कर्मप्रवचनीय पदोल्लेखो तथाहि—

कृदन्ते द्वयुपसर्गे यत्र पूर्वेण विग्रहः।

अनर्थकः कर्मप्रवचनीयो व्यूढो वा विगृह्यते।।

कातन्त्रे व्याकरणेऽपि संज्ञेयं विना पाणिनीय इव प्रयुज्यते कर्मप्रवचनीयैश्चेत्यत्र। शाकटायन—व्याकरणे संज्ञेयं न प्रयुज्यते तथैव यथाऽसंज्ञके चान्द्रव्याकरणे साक्षाद्वितीयादि विभक्तिरेव विहिता विलोक्यते। चान्द्रेषु संज्ञारहिते व्याकरणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा कर्मादिसंज्ञावत्र निर्दिश्यते केवलं तत्स्थलेषु लक्षणवीप्सेत्यभूतेष्वभिनेत्यादिसूत्रैः द्वितीयादि विधीयते। हेमचन्द्राचार्येरपि संज्ञेयं नाङ्गीकृता द्वितीयादिश्च साक्षात्सूत्ररचनाया विहितः। वोपदेवपद्मनाभाभ्यामपि संज्ञामनुपयुज्यैव विभक्तिर्विहिता। पुरुषोत्तमस्य प्रयोगरत्नमालाव्याकरणेऽपि संज्ञेयं दृश्यते—

अन्वादयः सहार्थादौ कर्मप्रवचनीयकाः।

एतैर्योगे द्वितीया स्यात् विषयार्थेऽधिनापि च।

हरिनारामव्याकरणे संज्ञादिषु समाविष्टविष्णुनामधेये कर्मप्रवचनीय शब्दस्य स्थाने कृष्णकर्मप्रवचनीय शब्दप्रयोगो दृश्यते 'कृष्णः प्रवचनीयैर्योगे द्वितीय'त्यादौ।

दुर्गाचार्यो लिखति—आपिशालीयव्याकरणे समयादीनां कर्मप्रवचनीयत्वं दृष्टमिति मतम् एतेन ज्ञायते संज्ञेयं पाणिनीयव्याकरणत्वात् प्राक् व्याकरणजगत्पि प्रचलितप्रयोगा। तत्र च समयानिकषादयः शब्दा अपि कर्मप्रवचनीयाख्यपदश्रेण्यां पर्यगण्यन्त।

कर्मप्रवचनीयशब्दस्य निर्वचनं व्याकरणग्रन्थेषु सर्वप्रथमं महाभाष्ये पातञ्जल उपलभ्यते। तत्र

कर्मप्रवचनीयाः १/४/८२ इति पाणिनिसूत्रं व्याचक्षणेन पतञ्जलिना कर्मप्रवचनीयेति महत्याः संज्ञायाः प्रयोजनं तस्या अन्वर्थत्वमर्थादवयवार्थसम्बलितसमुदायार्थप्रतिपादकत्वरूपेयोरुद्धत्वमङ्गीकृत्य “कर्मप्रोक्तवन्त” इति कर्मप्रवचनीया इति व्युत्पत्ति कृत्वा के पुनः कर्मप्रोक्तवन्तः ? ये सम्प्रति क्रियां नाहुः के च सम्प्रति क्रिया नाहुः ? ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामहुस्ते कर्मप्रवचनीया इत्युक्तम्।

पूर्वोक्तेभाष्ये कर्मपदस्य क्रियार्थो विहितः।

कर्तरि कर्मव्यतिहारे (१/३/१४ पा०) इति सूत्रे यथा कर्मशब्दः क्रियावाचकः उभयगतिरिह भवतीति न्यायादिह पाणिनीये तन्त्रे संज्ञारूपेण प्रयुक्तस्य शब्दस्य व्याख्यानानुसारेण संज्ञिबोधकत्वं लोकप्रचलितार्थं प्रत्याकत्वञ्चोभयं दृश्यते। अतः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाघट कर्म शब्दस्य क्रियापरकत्वं सम्भवति। यद्यपि तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३/४/७० पा० इति सूत्रेण कृत्यप्रत्ययो भावकर्मणोरेव विहितस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलम् पा० ३/३/११३ इति बाहुलकाद् ब्रूधातोभूते कर्तरि चानीयर्-प्रत्ययः। निपातानां द्योतकत्वसिद्धान्तसाधनव्यग्रकैयटा इह तत्समर्थनसंलग्नाः नागेशभट्टश्च भाष्योक्तस्य प्रोक्तवन्त इत्यस्य द्योतितवन्त इत्यर्थमुररीकृतवन्तः।

ये सम्प्रति क्रियां न ब्रुवन्ति नवा ता द्योतयन्ति नापि च सम्बन्धं वदन्ति, किन्तु सम्बन्धविशेषं ये द्योतयन्ति ते भूते प्रोक्तक्रियाः अन्वादय कर्मप्रवचनीया उच्यन्ते। इमे साम्प्रतमप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुरिति भाष्ये ‘आहु’-रित्यस्य प्रसिद्ध ब्रुवन्तीत्यर्थमपहाय कैयटा द्योतयन्तीत्यर्थम् स्वीकुर्वन्ति। “शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्” इत्याद्युदाहरणेऽप्रयुज्यमानस्य निशमेर्या क्रिया तत्कृतो वर्षसहितयोर्हेतुहेतुमद्भावलक्षणः सम्बन्ध इत्ययमर्थोऽनुशब्दसन्निधौ प्रतीयते। इत्ययमनुः द्वितीययाभिहितं सम्बन्धमवच्छिनत्ति विशिष्ट क्रिया-भिजनित्वेनार्थान्निशमनक्रियाजनितसम्बन्धेन संहितासम्बन्धि वर्षणमिति बोधस्य अथवा हेतुहेतुमद्भावलक्षणविशेषरूपतया संहिताहेतुकं वर्षणमिति बोधस्य तत्रानुशब्दसन्निधौ प्रतीतेः सम्बन्धस्य संप्रत्ययात्। वस्तुतोऽत्र क्रियाद्वारको यः सम्बन्धः स हेतुत्वादिना भासते। तथाच क्रियायाः क्रियागतविशेषस्य वा नायं वाचकः कारकविभक्तिप्रसङ्गात्, वृक्ष-प्रति सिञ्चतीत्यादावुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति परिभाषया कर्माणि द्वितीयैव स्यात् तस्य वाचकत्वास्वीकारे प्रतिप्रतिपाद्यसम्बन्धेनान्वये कारकविभक्तेरप्राप्त्या कर्मपवचीयप्रयुक्तायां द्वितीयायां जातायां धातुसकारस्य षकारादेशाभावोऽपि सिद्ध्यति। किञ्च वाचकत्वस्वीकारे शेषविभक्तिरसम्बन्धस्य प्रतीयमानास्या प्रतीतिरापद्येत।

नचानुनात्र क्रियाविशेषो द्योत्यते, अनुभूयते सुखमित्यादाविव द्योत्यार्थाननुभवात्। नापि षष्ठ्येव सम्बन्ध उच्यते, द्वितीययैव तस्योक्तत्वात्। “प्रादेशं विपरिलिखति” इत्यादौ यथा विशब्देन विमाय परिलिखतीत्येवंरूपेण मानक्रियाक्षिप्यते, तथा नात्र क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभक्तिप्रसङ्गात्। किञ्च

क्रियागताविशेष द्योतकत्वमपि क्रियापदसन्निधान एव संभवति। अनु हरि सुरा इत्यादौ क्रियापदासन्निधानान्न तथा स्वीकर्तुं शक्यते। एवं च पारिशेष्यात्सम्बन्धावच्छेदहेतुरनुः सम्पद्यते। तथा च सम्बन्धसामान्ये प्राप्तषष्ठीबाधनाय कर्मप्रवचनीयद्वितीयारम्भ इति फलति। तदुक्तं भर्तृहरिणा—

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धस्य न वाचकः।

नापि क्रिया पदापेक्षी सम्बन्धस्य तु भेदकः।।

अत्र भेदक इत्यस्य विशेषको द्योतक इत्यर्थः। इदमत्र तात्पर्यम्—यदत्रानन्यथासिद्धस्तत्रानोर्व्यापारकल्पना युक्ता। यत्किलान्यथार्थसामर्थ्यादिनासिद्ध्यति, न तत्र तस्य शक्तिः कल्पयितुं पार्यते; अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति, उक्तार्थं नामप्रयोग इति च न्यायद्वयात्। पदान्तराणामर्थान्तरनिवेशात्ततोऽनवगतस्य सम्बन्धविशेषस्य कर्मप्रवचनीयविषयता सिद्ध्यति।

नन्वभिहितान्वयवादे यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इति मन्यते, तथाच क्रियाविशेषजनितत्वलक्षणः सम्बन्धस्यावच्छेदः वाक्यार्थ एव कथं न स्वीक्रियते, अनोस्तु पश्चात्पश्चाद्भावमात्रवृत्तित्वं स्वीक्रियताम् इति चेच्छ्रूयताम्—इहाधिक्यं वाक्यार्थत्वेनोच्यमानं पदार्थपृष्ठपातित्वेनानुसरणीयं नतु पदार्थोल्लंघनेन। तत्तद्वाक्योपात्तस्य हि साध्यस्य विशेषस्य उपात्तैरेव साधनैर्विशेषणैर्वा संसर्गस्तत्राधिक्यम्। तद् यथा शुक्लामानय नीलोत्पलमिति च। इत्थं कस्मिन्नपि वादे पदैरनुपात्तस्य पदार्थापृष्ठपातित्वो वा पदार्थस्य वाक्यार्थे प्रतीतिर्नैव स्वीकृता। उच्यते च 'आश्रयायिणोर्वाक्यान्निमस्त्ववतिष्ठत' इति अतः शाक्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्यादौ सम्बन्धावच्छेदोऽपदार्थोभूत्वा वाक्यार्थो न भवितुमर्हति। अतः स न वाक्यार्थः कल्प्यते किन्तु कर्मप्रवचनीयविषय एव मन्यते। अतएवोक्तं वाक्यपदीयेः—

निमित्तनिमयः शब्दात् सम्बन्धस्य न गृह्यते।

कर्मप्रवचनीयैस्तु स विशेषेऽवरुध्यते।।' ३/२८६

अत्रेदं तत्त्वम्—वाक्ये प्रतीयमानः सर्वः सम्बन्धः क्रियाकृत्तः क्रियामन्तरेणोपकाराप्रतीतिः सम्बन्धस्य चोपकारक्रियासमनियतत्वात्। तत्र क्वचित् क्रिया श्रूयते क्वचिच्च न श्रूयते। तत्र श्रूयते यत्र श्रौत एव सम्बन्धविशेषावसायः। यथा—मातुः स्मरति पितुः स्मृतम्, सर्पिषो जानीते इत्यादौ। क्रिया हि स्वभावदेव क्रियान्तरव्यवधानमन्तरेण द्रव्यैः संयुज्यते। यस्मान्मातापितृविषये प्रवर्ततेऽवतिष्ठते वा तस्मान्माता पितृसम्बन्धोऽस्मरणम् इति। क्रियाकारकभावपूर्वक एवायमभिसम्बन्धः। यत्र च क्रियापदमश्रुतं तत्र द्वयी गतिः।

१—स्वरूपमहिम्ना सम्बन्धस्यावगतिः, २—कर्मप्रवचनीय द्वारकावगतिश्च। यथा 'उपगोरपत्यम्' 'वृक्षस्य शाखां इत्यादावपत्यापत्यवत्सम्बन्धो जनिक्रियानिमित्तः, अवयवावयविसम्बन्धश्च स्थितिक्रिया निमित्तः प्रतीयते। अतो ज्ञायते यत्कवपि सम्बन्धस्वरूपमहिम्नैव क्रियाक्षेपः सिद्ध्यति। अतः कर्मप्रवचनीयं

क्वचित् सम्बन्धानां प्रतिनियतक्रियापूर्वकत्वावधारणे सामर्थ्याभावो दृश्यते। तद्यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ। अत्र यः स्वस्वामिभावोऽवगम्यते, तस्य क्रयणाद्यनेकक्रियानिमित्तत्वात्तन्निमित्तभूतः क्रियाविशेषो न निश्चेतुं पार्यते। तथाचोक्तं भाष्येयदेतत्स्वं नाम तच्चतुर्भिः प्रकारैर्भवति—क्रयणादपरहणाद्याज्वाया विनिमयादिति। दानादीनान्त्वमाविनाभावात्क्रिया अनुमीयते। क्वचित्त्वविनाभाविनी क्रियापि नानुमीयते। तथाचैवं जातीयके विषये कर्मप्रवचनीया नियतविशिष्टक्रियाकृतत्वसम्बन्धस्य विशेषमवगमयन्ति।

महिमभट्टेन कर्मप्रवचनीयलक्षणमकारि—क्रिया विशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेदेहेतवः कर्मप्रवचनीया इति। शब्दस्याभिधेतर व्यापारमस्वीकुर्वतानेन प्रवचनीयशब्दस्यार्थो द्योतक इति नाङ्गीकृतः स्वीकृतश्चोपसर्ग-निपातकर्मप्रवचनयानांसर्वेषां वाचकत्वम्। अतः स भाष्योक्तस्य “ये क्रिया प्रोक्तवन्तः” सम्प्रति ये क्रिया नाहुः “ये अप्रयुज्यमानस्य क्रियामाहुः” इत्यादौ प्रोक्तवदादिपदस्य द्योतकत्वरूपार्थं साधनव्यग्रो न दृश्यते भोजरास्य सरस्वतीकण्ठभरणेऽपि “कर्मप्रवचनीयसंज्ञा विधानं दृश्यते। तत्रैव हृदयहारिण्यां टीकायां कर्मप्रवचनीयशब्दनिर्वचनं विलोक्यते तथाहि—कर्म प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः। कर्मशब्देन सा क्रियोच्यते सा साम्प्रतमनुच्यमानयापि क्रियासम्बन्धोऽवच्छिद्यते। तथा च क्रिया-विशेषोपाजनितसम्बन्धावच्छेदेहेतवः कर्मप्रवचनीयाः इत्यदि। सरस्वतीकण्ठभरणेऽपि कर्मप्रवचनीयानां द्योतकत्वाग्रहो नास्ति।

सर्वैर्निर्वचनकर्तृभिः कर्मप्रवचनीयघटककर्मपदस्य क्रियावाचकत्वं स्वीकृतं “कर्तरि कर्मव्यतिहारे” इति सूत्रगतकर्मव्यतिहार घटकर्मपदवत्। तदपि साधु प्रतीयते। नासूया तत्र कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते। किन्तु कर्मप्रवचनीय पदस्यान्यदपि निर्वचनं निर्दिष्टं सम्भवति। प्रवचनीयमिति कर्मण्येवानीयर् प्रत्ययः। कर्म प्रवचनीयं (वक्तुं याग्यं) येभ्यो हेतुभ्यो जायते ते कर्मप्रवचनीया इति पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः। अनीवादयश्च कर्मप्रवचनीयाः स्वसन्निधाने कर्मकार्यद्वितीया प्रयोगस्य साधुत्वं सम्पादयन्ति। अन्वादेः प्रयोगात्तत्तत्कारकस्थाने कर्मप्रयुक्त द्वितीयायाः प्रयोगयोग्यताधानादिमे कर्मप्रवचनीयाः। एतत्सर्वं श्रीजीवगोस्वामिनापि स्वहरिनामामृतच्याकरणे स्वीकुर्वाणेन प्रोक्तं—यद्यपि कारकाणि विवक्षाधीनानि भवन्ति। चान्द्राः कालापाश्च विवक्षयैव प्रायः सर्वं साधयन्ति। तदुक्तं वर्धमानमिश्रैः कल्पनाप्रसवानां नास्त्यन्त इति। “कृष्णप्रवचनीयेयोगे नान्यां विवक्षां मान्यन्ते, तत्र संज्ञाकरणप्रयत्न विशेषावगमात्। यथा कृष्णं प्रति साधुः अत्र ‘निपुणाभ्यामिति न सप्तमी गोपीं गोपीं प्रति प्रेमास्ति। नात्राधार सप्तमी। गाः प्रति स्वामी। अत्रसम्बन्धविषययोर् न षष्ठीसप्तम्यौ। कृष्णं प्रत्युत्सुकः। प्रसितोत्सुकाभ्यामिति न तृतीयासप्तम्यौ। कंसं प्रति हरिः कुडः अत्र न सम्प्रदान चतुर्थी।

अनेन सन्दर्भेण ज्ञायते यत् कर्मप्रवचनीययोगविहितद्वितीयायाः सर्वविभक्तिबाधकत्वं तेनापि स्वीकृतम्। इत्थं प्रत्यन्वादयः स्वयोगे कर्मप्रवचनयोग्यतां सम्पादयन्तस्तादृशान्वर्थनाम प्राप्तवन्त इति

सम्भाव्यते । अतएवाल्पज्ञाः प्रयोक्तारो विभक्तिसन्देहे कर्मप्रवचनीयं प्रत्यादिकं प्रयुज्य निःशङ्कं द्वितीयां विधायशुद्धिदोषादात्मनो निवारयन्ति विवक्षितं च प्रकटीकर्तुं प्रभवन्ति । अस्मिन्निर्वचने कर्मणः क्रियार्थत्वं प्रवचनीयशब्दघटकब्रूधातोर्धुत् धातुरूपार्थत्वं प्रवचनीयघटकातीयर्-प्रत्ययस्य च बाहुलकात् कर्तरि विधानमित्यादि कल्पनाप्रयुक्तं गौरवं न करणीयं भवति । प्रवचनीयेत्यस्य परप्रयोगस्तु तस्य विधेयत्वप्रत्यायनाय । अतएव महिमभट्ट भोजराजकृतयो स्तस्य लक्षणयोर्हेतुशब्द प्रयोग उपलभ्यते । बहुव्रीहिसमासत्वादेव पञ्चम्यर्थस्य हेतोरन्यपदार्थत्व सिद्ध्यति । नचात्र पक्षे कुतोऽध्यागच्छतीत्यादौ अध्यादेः कर्मप्रवचनयोग्यताधानाभावाद्योगार्थोऽनुपपन्न इति वाच्यम् प्रथमपक्षेऽप्यत्र योगार्थासंगमनाद्दोषस्य समत्वात् । अतएव हेलाराज आह-सुस्तुतमतिस्तुतमित्यादौ सुः पूजयाम् १/४/९४ अतिरतिक्रमणे च १/४/९४ इत्यादिना कर्मप्रवचनीय संज्ञाधिकारिकी स्वार्थ निरपेक्षैवोपसर्गसंज्ञाबाधनाय प्रवर्तत इति ।

इत्थं कर्मप्रवचनीयस्वीकारात् संस्कृतवाङ्मये पदानां पञ्चभेदाः सिद्ध्यन्ति । नामाख्याते उपसर्गनिपात कर्मप्रवचनीयाश्च । अतएवोच्यते वाक्यपदीये-

द्विधा कैश्चित्पदं चतुर्धा पञ्चधापि च
अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत् । ।

कैश्चित्पाणिनीयादिभिर्वैयाकरणैः सुप्तिङन्तं पदम्-१/४/९४ इति लक्षणं निर्मायपदस्य सुबन्ततिङन्तरूपं भेदद्वयं स्वीकृतम् । यास्कस्तु "चत्वारिपदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेतिमत्वा पदस्य चतुरोभेदान् स्वीचक्रे । कैश्चिदाचार्यैरापिशल्यादिभिर्नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयेति पञ्च पदभेदा अङ्गीक्रियन्ते । यथा पदे प्रकृतिप्रत्यादिकल्पना वैयाकरणैः क्रियते संस्कृतवाङ्मये प्रयुक्तेभ्यः वाक्येभ्य अपोद्धृत्य पञ्चविध पदकल्पना आचार्यैः विधीयते ।

इन्द्रो महावैयाकरणः सूत्रयामास "अर्थः पदम्" इति । संवेषु अर्थत्वेन रूपेण अर्थ एक एव, न तत्र कश्चिदभेदः । अर्थबोधकाः सर्वे शब्दाः समानजातीयाः । तत्रावन्तरभेदसाधिका अनेक जातयस्तेन नाङ्गीक्रियन्ते । अत इन्द्रस्य मतेन पदमेकविधमेव । अर्थ एव च तस्य लक्षणम् ।

पाणिनिस्तु पदयोर्द्विवेव मुख्यभेदौ स्वीकृतवान् । तत्र सुबन्ताख्ये पदभेदे लिङ्गादिकृतविकारसहत्वा-सहत्वधर्मावाश्रित्य व्ययाव्ययौ यौ द्वौ विभागौ तेनाङ्गीकृतौ तत्राव्यये प्रविभागे निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीया अन्तर्भवन्तीति तद्दृढयम्, "अपदं न प्रयुज्जीत" "एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते" इति सिद्धान्ताभ्यां सर्वत्र सुबुत्पद्यते तस्य चाव्ययादापसुप इति लुकापहरेऽपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्सुबन्तत्वरूप पदत्वानयायात् । यद्यपि सर्वमिदमस्ति तथापि रुद्रटस्य काव्यालङ्कारस्य "नामाख्यातनिपाता उपसर्गाश्चेति सम्मतं येषाम् । तत्रोक्ता च भवेयु स्तैः कर्मप्रवचनीयास्तु" इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यायां नमिसाधुना प्रोक्तं-नामाख्या-तोपसर्गनिपात एत एव चत्वार शब्दविधा इति येषां सम्मतं तैर्मेधाविरुद्रप्रभृतिभिः कर्मप्रवचनीया

नोक्ता भवेयुरिति । नचोपसर्गेषु कर्मप्रवचनीयस्यान्तर्भाव इति वाच्यम् उपसर्गोभ्यो नामादीनामिव कर्मप्रवचनीयामपि व्यापारभेददर्शनात्तत्रान्तर्भावस्यायुक्तत्वात् । तथाहि वृक्षं वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् इत्यादौ विद्युद् वृक्षयोर्लक्ष्य लक्षण सम्बन्धोऽभिना कर्मप्रवचनीयेन प्रत्याय्यते । उपसर्गेण तु क्रियाविशेषार्थाभिव्यक्तिरेव क्रियते । एव कार्यभेदोऽपि तेषां दृश्यते । यथा षत्वणत्वादिकार्यस्योपसर्गा एव निमित्तम्, कर्मप्रवचनीया द्वितीयादिकस्यैव निमित्तम्, षत्वणत्वल्यब् निघातादीनां तु विघ्नस्वरूपास्ते । तथा लौकिके वाक्ये उपसर्गाणां धातोः प्राक् प्रयोगोऽपि नियत एव । नतु कर्मप्रवचनीयानाम् तथा प्राक्प्रयोगनियतमः जपमनु प्रावर्षत्; अनु हरि सुरा इत्युभयविधप्रयोगोपलम्भात् । तथा च कथमुपसर्गेष्वन्तर्भावः शक्यते कल्पयितुम् । निपातैस्तु चादिभिर्भाव सत्त्वयोरात्मभेदः प्रत्याय्यते । अतएव भावसत्त्वययोरात्मभेदप्रत्याननिमित्तम् अवधूतरूपार्थविशेषः निपाता इति निपातलक्षणं क्रियते । पचति च पठति चेत्यादौ निपात श्चकारो भावगतमात्मभेदं प्रत्याययति । देवदत्तो यज्ञदत्तश्चेत्यादौ सत्त्वगतमात्मभेदं चकारो ज्ञापयति । ते निपाताः शब्दरूपं समुच्चयाद्यार्थं च धारयन्ति । समुच्चेतव्यादिवाचकेभ्यः शब्देभ्यः परीकृत्य ते प्रयुज्यन्त इति तेषां परप्रयोगोऽपि नियतः । एतएव “कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी” तत्र कालिदास-वाक्ये ‘च’ शब्दस्य स्वमित्यनन्तरं प्रबोध्यस्य लोकस्येति शब्दानन्तरप्रयोगे अक्रमतानामदोषः स्वीक्रियते । यद्यपि असत्त्वभूतार्थवाचकत्वं निपातोपसर्गकर्मप्रवचनीयेषु त्रिषु तुल्यम् तथापि क्रियारूपातिशय प्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः, भावसत्त्वयोरात्मभेदप्रत्यायनिमित्तमवधूतरूपार्थविशेषास्वरादयो निपाताः, क्रियाविशेषोपजनित सम्बन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीयाः इति व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च ते भिन्नाः इत्यनुपदमेवोक्तम् ।

भोजेन स्वशृङ्गारप्रकाशे प्रोक्तम्—प्रादय एव क्रिया विशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेद हेतवः कर्मप्रवचनीयाः । तदाह—

क्रियाविशेषजन्यानां सम्बन्धानां प्रकाशने ।

कर्मप्रवचनीयाः स्यु निर्मितमवधारिताः ।।’ इति ।।

कर्मप्रवचनीयसंज्ञाधिकारे अनुप्रभृतयः शब्दएकादश लक्षणदयोऽर्थो द्वाविंशतिश्च पठिताः । ते शब्दाः इमे सन्ति अनु अप परि आङ् प्रति अभि सु अति इत्येकादश । अर्थाश्च हेतुलक्षणम्, सहार्थः, हीनता, अधिक्यम्, वर्जनम्, मर्यादावचनम्, लक्षणम्, इत्थंभूताख्यानम्, भागः वीप्सा, प्रतिनिधिः प्रतिदानम् आनर्थक्यम्, पूजा, अतिक्रमणम्, पदार्थः, सम्भावना, अन्ववसर्गः, गर्हा, समुच्चयः, स्वाम्यम्, अधिकारचेति द्वाविंशतिः । तत्रानुः सप्तार्थः, प्रतिपरी षडर्थः, अपिः पञ्चार्थः, अत्यभी त्र्यर्थः, उपाती द्वयर्थः, आङपसव एकार्था इति नियते तत्तदर्थे तत्तच्छब्दाः कर्मप्रवचनीयाः भवन्ति । कर्मप्रवचनीयाधिकार पठितार्थं बोधकत्वेसति क्रियाविशेषोपजनितसम्बन्धावच्छेद हेतवस्त—इति फलितम् ।

अत्र केचित्— कर्मप्रवचनीयेत्यत्र शैषिकश्छप्रत्ययः। यदि च कर्मप्रवचनीयशब्दस्या-
दिवृद्धित्वाभावाद् वृद्धसंज्ञाऽभावेन वृद्धाच्छ इतिच्छप्रत्ययो दुर्लभ इत्युच्यते तदा गहादिभ्यश्छ इतिच्छप्रत्ययः
कल्पनीय इति। वस्तुतस्तु गहादिभ्यो देशवाचिभ्य एवच्छप्रत्ययस्तेन विधीयते, पूर्वपक्षादिभ्यश्छप्रत्ययेभ्यस्तु
देशवाचित्वाभावेऽपि पाठसामर्थ्याच्छे भवति। अत एव पूर्वपक्षीय इत्यादि शब्दाः सिद्ध्यन्ति,
कर्मप्रवचनीयघटककर्म प्रवचनशब्दस्य तत्र पाठभावात् देशवाचित्वाभावाच्च तेनापिच्छ प्रत्ययो दुर्लभ
एव। गहादेराकृति गणत्वाद् यथाऽङ्गाधिकारीयः, नगरीयः, पूर्वत्रासिद्धीय इत्यादि सिद्ध्यति यथाभीयमिति
निष्पद्यते तथा कर्मप्रवचनीया इत्यपि सेत्स्यतीति तु न वाच्यम् आकृतिगणस्वीकारेणापि तेभ्य एव शब्देभ्यश्छ
स्तत्र तत्र कल्पितो ये देशवाचकाः सन्ति। अङ्गाधिकारस्यासप्तमाध्यायं, पूर्वत्रासिद्धस्य त्रिपादी,
आभस्याभसंज्ञाधिकार च देश इति तेषां सर्वेषां शास्त्रीयदेशवाचकत्वान्नगर शब्दस्य प्रसिद्धयैव तथात्वात्तत्र
तत्रच्छप्रत्ययस्य सम्भवेऽपि कर्मप्रवचनीयशब्दस्यच्छप्रत्ययान्तस्य "कर्मप्रवचनीया" इत्यधिकाराच्छास्त्रीय
देशवाचकत्वेऽपि विधित्सच्छप्रत्ययायास्तत्प्रकृतेः कर्मप्रवचन शब्दास्याधिकारत्वाभावाच्छप्रत्ययासंभवात्
इत्थं। "तस्येदमिति" सूत्रोक्तेदमर्थे हेत्वर्थस्याप्यन्तर्भावसंभवात् कर्मप्रवचनस्य हेतव इत्यर्थे छप्रत्ययेन
कर्मप्रवचनीयशब्दासाधनं व्याकरणशास्त्रविरुद्धमेवेति पक्षोऽयमग्राह्य एव।

-व्याकरणविभागः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृत-

विद्यापीठम्, नव दिल्ली-१६

व्याकरण दर्शने ज्ञानमीमांसा

—डॉ. ब्र. अमलशाली

वरिष्ठप्राध्यापकः व्याकरणविभागे काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः वाराणसी ।

ज्ञानन्तु परावाक्तृत्वम् । तच्च शब्द ब्रह्म । शब्दब्रह्म परब्रह्मणोरभेदत्वात् तद् अद्वैततत्त्वम् । ब्रह्म तु ज्ञानरूपम् । इति ज्ञान मीमांसा विषयो विद्यते ।

वैयाकरणनये ज्ञानपदस्य मीमांसापदस्य च व्युत्पत्तिरियमस्ति मानपूजायाम् इति धातुः, किन्तु मानेजिज्ञासायामित्यर्थे सन् कार्यार्थं 'मान्वधदान् शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य' ३-१-६ ॥ इति सूत्रेण सन्प्रत्यये कृते अभ्यासस्य दीर्घादिकार्ये टापि सुपिलुकि च कृते मीमांसा शब्दे पदत्वं जातम् । अर्थस्तु जिज्ञासितः पूजित विचारः, अथवा निष्कर्षात्मक श्रेष्ठ विचारः । ज्ञानम् च 'मारणतोषण निशामनार्थेषु ज्ञाधातुः । तत्र निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः, निशानं तीक्ष्णीकरणम् इत्यर्थेऽपि ज्ञा धातुरस्ति । ज्ञा अवबोधने क्रयदिगणीय धातुत्वात् जानात्यर्थेऽपि "कृत्यल्युटो बहुलम् ल्युट् च, करणाधिकरणयोश्च" ३-३-११७ ॥ इत्यादि सूत्रैः भावे, कर्मणि करणेऽधिकरणे वा विभिन्नार्थबोधाय ल्युटि अनि च कृते ज्ञानम् इति सिद्ध्यति । ज्ञानशब्दस्य कोशेषु उपसर्ग युक्तायुक्तेन विभिन्नार्थेषु प्रयोगोऽवलोक्यते । "मोक्षेर्धीज्ञानम् अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।" इति कोशग्रन्थे । शिल्पं तु कलाललितकलायान्त्रिककला प्रतिकार्यं कुशलताद्यर्थेषु कोशादिग्रन्थाल्लभ्यते । अर्थाज्जगद् विषयिज्ञानं विज्ञानशब्देन ग्रहीतुं शक्यते । धातूनामनेकार्थत्वात् उपसर्गयोगेन नानार्थेषु ज्ञानशब्दः प्रयुज्येत । विभिन्नशास्त्रेषु ज्ञानशब्दस्य प्रयोगोऽवलोक्यते यतो हि— सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म, प्रज्ञानं ब्रह्म, ऋतेज्ञानान्मुक्तिः, सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानम् (गीता) बुद्धिज्ञानि शुद्ध्यति (म.सं.) ज्ञाने मौनं क्षमाशत्रौ (रघुवं) ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्य विच्छिन्नम् (१३-१७ गीता) ज्ञानाग्निं दग्धकर्माणम्, उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम् (गीता) अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् (गीता) परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् (गीता) पाणिनीयशास्त्रे ज्ञोऽविदर्थस्य करणे २-३-९१ जानातेर ज्ञानर्थे प्रयोगः, अन्यत्र ज्ञानस्य परिभाषारूपेणापि ज्ञानेश्वरीगीतायाम् परिलक्ष्यते "तर्कोऽपि नैवोत् सहते यत्र तज्ज्ञानमर्जुन । प्रपञ्चोऽन्यतु विज्ञानम् अज्ञानं तत्र सत्यधीः" अत्र ज्ञान विज्ञानयोर्भेदः कृतः । उपनिषद् व्याख्यायामुक्तं भगवता शङ्कराचार्येण विज्ञानं जीवः प्रज्ञानं प्राज्ञो वा परमात्मा ।

भारतीयदर्शनशास्त्रेषु विभिन्नार्थेषु ज्ञान शब्दस्य प्रयोगो अवलोक्यते । तत्र ज्ञानं विषयः कुत्रचित् ज्ञानं विषयि ज्ञानं गुणः, ज्ञानं क्रिया, ज्ञानं द्रव्यम्, ज्ञानं तत्त्वम्, ज्ञानं बुद्धिः ज्ञानमिति ब्रह्मेत्याद्यर्थेषु प्रयुक्तः ज्ञानशब्दः ।

व्याकरणशास्त्रे विशेषतः पाणिनीय वैयाकरणनिकाये श्रीशङ्करस्य अद्वैततत्त्ववज्ज्ञानशब्दस्य व्यवहारः कृतः । पूर्वं मयोक्तम् ज्ञानं परावाक्यत्वम् एवं च विज्ञानपदेन पश्यन्ती मध्यमा वैखरी वाचा ग्रहणम् अस्ति । वेदान्त दर्शनस्योपजीव्य ग्रन्थेषु विज्ञानं यज्ञं तनुते विज्ञानं देवाः सर्वे । एकं वा इदं विबभूव सर्वम्, एतस्माद् आत्मन आकाशः सम्भूतः, यतो वा इमानि भूतानि जातानि जन्माद्यस्य यतः, इत्यादि श्रुतिस्मृति वाक्यानि समाहृत्य कथितुं शक्यते यत्रैकस्य तत्त्वस्य क्रमेण नानात्वम् अभिव्यज्यते तद् विज्ञानपदेन स्मर्यते । अर्थात् एकोहं बहुस्याम् इति जगत् प्रपञ्चं विवर्तते बहुत्वेन तद् विज्ञानम् । ज्ञानं तु सर्वं खल्विदं ब्रह्म, इमे लोका प्रजापतिः, एकमेवाद्वितीयम् सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादिवाक्यैः एकतत्त्वस्य प्रवृत्तिर्जायते तत् प्रज्ञानं ब्रह्मेति । तदेवैकमेव वाक्यत्वम् (परावाक्यं) तस्मात् क्रमशः पश्यन्ति वाक् ततो मध्यमावाक् तदनन्तरं सर्वेषां कृते वैखरी वाक् च विभिन्नरूपेण प्रतिभाति । वस्तुतः अद्वैतवादी, वैज्ञानिको वैयाकरणोऽव्याकृतमेक वाक्यत्वं नानात्वेन व्याकरोति । महाभाष्ये “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्त इत्यादि वाक्यं स्मारयति एकतत्त्वरूपताम् परावाक्यम् ।”

परमार्थसारे (२५)

अमलः सकृद् विभातश्चैतन्यात्मा खवद् व्यापी ।

सर्व विकल्पनहीनः शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः शान्तः ॥

इत्यादिना आत्मस्वरूपमुक्तम् । अद्वैतबोधविषयकश्रुतिस्मृति वाक्यानि स्पष्टमेव कथयन्ति—“देवी वाचमजनयन्त देवास्ता विश्वरूपाः पशवोवदन्ति” । चैतन्यं सर्वभूतानां शब्द ब्रह्मेति मे मतम् । (शा. तिलक) स्वरूप ज्योतिरेवान्तः परावागनपायिनी । नित्य पर्यायवाची सिद्ध शब्दः कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते (म. भा.) अस्ति भाति प्रियत्वं शब्दब्रह्मरूपायां परावाचि, पश्यन्त्यादिजगत्प्रपञ्चे नामरूपे । एकोऽहं बहुस्याम् इत्यादि श्रुति कथनेन ज्ञायते जगत् सृजनं संकल्पमात्रम् । व्याकरणमपि शब्दार्थयोः बोधाय कल्पना प्रसूतम् । लघुमञ्जूषायाम्

तत्र प्रतिवाक्यं सङ्केतं ग्रहासम्भवात् तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च कल्पनया पदानि प्रविभज्य पदे प्रकृतिप्रत्यय भागकल्पनेन कल्पिताभ्याम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत् तद् अर्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं परिकल्पयन्ति । शास्त्रमात्र विषयस्तु व्याकरण शास्त्रविषये तात्पर्यम् । लोके बोधजनकतया वाक्यस्यैवोपयोगित्वेन प्रकृत्यादि कल्पना लाघवत्वात् व्याकरण शास्त्रप्रक्रियामात्रोपयोगिनीति प्रमाणम् । वस्तुतः एकतत्त्वस्य ज्ञानस्य निर्धारण कार्यं ही ज्ञानमीमांसा । यद्यपि शब्दब्रह्मनिष्ठात परंब्रह्माधिगच्छतीति वाक्यम् परब्रह्मज्ञाने शब्दब्रह्मज्ञानं कारणम् अत्र कार्यकरणयोर्भावे अभिव्यज्यते तथापि उभयोरभेदत्वप्रतिपादनं व्याकरणदर्शनस्याभिप्रेतम् । यथा वेदान्तिनो व्यावहारिकसत्तास्वीकार्यं तत्प्रतिपादने हिरण्यगर्भादि कार्यब्रह्मणः परिकल्पनां कुर्वन्ति तथैव वैयाकरणैरपि एकमेवाद्वितीयं शब्दब्रह्मतत्त्वं स्वीकृत्य ब्रह्मणो विवर्तभावं जगतसर्वम् इति प्रतिपद्यते । घटपटमठादि रूपानेके शब्दाऽनेकेषां अर्थानां प्रतिपादने समर्थाः सर्वे सर्वार्थवाचकाः इति भावम् आख्यान्ति किन्तु लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् इति भाष्योक्तवाक्यम् उभयार्थं यतोहि—

लक्ष्यं शब्द साधुत्वम् लक्षणं सूत्रम् । विशेष व्याख्ययेदं वक्तुं शक्यते यत्लक्ष्यम् आत्मसाक्षात्कारः स एव पराविद्या परावाक् इति, लक्षणं शब्द साधनोपायोऽपराविद्या तदुभे विधे अक्षरात्मिके भवतः ।

वेदान्तोपजीव्ये चतुष्पाद ब्रह्मणः प्रथमपादे जागरितस्थानो वैश्वानरो बाह्य ज्ञानेन स्थूलं भुङ्क्ते । द्वितीयपादे तैजसरूपः स्वप्नस्थानत्वाद् अन्तः प्रज्ञः । तृतीयपादे तु कामस्वप्नादि वर्जितं सुषुप्ति स्थानम् एतत् प्राज्ञो हि आनन्दं भुङ्क्ते । तुरीयपादे शान्तं शिवं प्रपञ्चरहितम् अद्वैतम् । तदेव तत्त्वम् व्याकरणदर्शने तु वैखरीवाक् प्रथमपादः, मध्यमावाक् द्वितीयपादः पश्यन्ति वाक् तृतीयपादः, परावाक् तुरीयपादः इति शब्द ब्रह्मणश्चतुष्पादः ।

श्रुतौ “चत्वारि वाक् परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनौषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेद्भयन्ति, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।” इत्यत्र प्रस्पृशह्निकस्थभाष्यटीकायाम् नागोजिभट्टेन यतो गुहायां त्रीणि परादीनि, एवञ्च पदं जातानि परापश्यन्ती मध्यमावैखर्यः इति व्याख्यातम् अत्र मन्त्रे विपरीतक्रमेणैव तुरीयशब्दस्य वैखरीवागर्थः माण्डुक्यमन्त्रानुसारेण यत् तुरीयं तदत्रैव परावाक् तत्त्वम् । यद्यपि वृहदारण्यमन्त्रानुसारेण “विज्ञानमानन्दं ब्रह्मैव” तथापि नाम वैशिष्ट्येनावस्थात्वम् उक्तम्— “विपरीतं ज्ञानं मायापि विज्ञानम् अत्र ।” इति बोद्धार्थं निरूपणे नागेशोक्तिः । तत्रैव माया विषये एते विज्ञानादय आत्मनो भ्रमरूपाः प्रतिभास मात्र विषया अवस्था इत्यर्थः । अनेन सर्वोपाधीनां तद् विशेष्याणां च ब्रह्मरूपत्वम् उक्तम् । गुणे त्रयोपाधिको ब्रह्मविष्णु रुद्र संज्ञक उत्पत्ति स्थिति विनाशकृत् । व्याकरणदर्शने पश्यन्ती मध्यमा वैखर्यः सृष्टि स्थिति प्रलयरूपा इति ओपाधिक ब्रह्म विज्ञान पद-वाच्यम् ।

भर्तृहरिणापि “विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।” इत्यादि वाक्येन जगदुत्पत्तिस्तु विवर्त भावो हिरण्यगर्भादि कार्यब्रह्मणः कार्यं स्वीक्रियते । नागेशभट्टेनापि “तत्त्वाद् प्रच्युतस्य वस्तुनो भेदानुकारेणासत्या विभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः स्वप्न विषय प्रतिभासवत्” इत्यादि वाक्येन विज्ञान पदं कार्यब्रह्मपदवाचि स्वीकृतम् । मायाया अपि दुग्धस्य दधिभावेनेव न प्रपञ्चरूपः परिणामः किन्तु स्वर्णस्य कुण्डल रूपेणैव एतादृश एव परिणामो विवर्तपदवाच्यः । अद्वैतवेदान्ते जगत्प्रपञ्चं मायामात्रविषयः । व्यावहारिक सत्ता स्वीकारे तत् कार्य-ब्रह्मणः कार्यम् । “सिद्धे शब्दार्थे सम्बन्धे” इति मुनिवाक्यम् आदाय कथितुं शक्यते सिद्ध शब्द नित्यपर्याय वा चीत्वेन परावाक्त्वत्वं तु शाश्वतं नित्यम् परन्तु विवर्तभावेन जगत्प्रपञ्चं व्यावहारिकदशायां नित्यम् । यद्यपि वैखरीवाचो ध्वन्यात्मकत्वात् न्यायदिशा अनित्यत्वं प्रतिभासते तथापि शब्द नित्यत्ववादिनो वैयाकरणाः कथयन्ति नित्यशब्दः स्फोट एव स्फुटति प्रकाशते अभिव्यज्यतेऽर्थोऽस्माद् इति स्फोटः अर्थबोधिका वृत्तिः । सा वृत्तिस्तु मध्यमावैखरी वाचोः वर्तते, सा स्फोटात्मिका । पश्यन्ती तु योगि ज्ञानगम्या । तत्रार्थबोधिका शक्तिः केवलमात्रं योगिभिरनुभूयते । अत्रापि विवर्तत्वं सूक्ष्मदृष्ट्या प्रतिभाति । किञ्चात्रापि ज्ञानं तु विषयि विद्यते परावाक् तु ज्ञान स्वरूपा प्रपञ्चरहिता तद् विषये इयं मीमांसा— परावाक् शब्दो अत्र पारिभाषिकोऽस्ति परब्रह्ममोक्षरूपं वा स्वरूप ज्योतिरेवान्तः परावागनपाथिनी । तस्यां दृष्ट स्वरूपायाम् अधिकारो निवर्तते । मञ्जूषायां नागेशेन महाभारत वचनम् उद्धृत्य परावाचो विचारः कृतः । किञ्च वच परिभाषणे इति अदादिगणीयधातुः, वच भाषणे इति चुरादि गणीयधातुः । अत्र टीकाकारेण उभयोर्भेदः प्रदर्शितः । यतो हि भाषणे एव पाठः, न तु परिभाषणे, इति विषये भट्टमल्लेन दशवलंकारिकाग्रन्थेन च धात्वर्थो भिन्नरूपेण कथितः । वक्ति, वचति वाचयति इत्यादि रूपाणि वचः प्राप्यन्ते । वचि क्विपि वाक् शब्दः कोशेषु प्रतिज्ञार्थेऽपि प्रयुक्तः, पृषीतौ धातोः अचि टापि परा शब्दः उद्धारो मुक्तिश्च इत्याद्यर्थे प्रयुक्तः, परावाक् अर्थात् प्रतिज्ञापित मुक्तिः इत्यर्थे ग्रहीतुं शक्यते । अस्तु केषांचित्

वैयाकरणानां मते परावागपि स्फोटोत्पत्तिः सा प्रतिभारूपा । शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य च नित्यत्वस्वीकारेण परावाग् अपि शब्दः अतस्तत्र स्फोटत्वं विद्यते । किन्तु एतन्नैव मीमांसितं तत्त्वम् अनुभूयते यत् परावाक् न तु विज्ञानमय-
कोशस्य विषयो न च आनन्दमयकोशस्य । बोद्धार्थं विषयस्तु वैखरी मध्यमा वाचौ स्तः । पश्यन्ती वाक्
आनन्दमयकोशस्य विषयः । परावाचि जगत् प्रपञ्चरूपोऽर्थो नास्ति । एतस्य तात्पर्यन्तु अनार्थिका परावाग् इति
न । परन्तु अर्थस्य स्फोटो नैवानुभूतः । अतएव तत्राद्वैतत्वं शाश्वतं शान्तं रूपत्वमस्ति । तदिभन्नं सर्वं द्वैतम् ।
द्वैतशब्देन च “द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां इतं ज्ञातं द्वीतम् तस्य भावो द्वैतम् इति व्युत्पत्त्या नामरूपे उच्येते । तद्रहितश्चाद्वैत
शब्देन । एवञ्च द्वैत शब्देन प्रपञ्चस्योक्तिरेव नाम्नः प्रकारत्वेन भानम् इति बोध्यम् इति बोद्धार्थं निरूपणे
नागेशभट्टपादः । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” इति छान्दोग्यमन्त्रम् ज्ञानमेव परं ब्रह्मेति मन्त्रेण परावाक् तत्त्वं
प्रतिभाति । द्वैत शब्देन व्याकरणदर्शने लोकेऽर्थस्यैव प्रतीतिं विषयतायाः सर्वानुभवसिद्धत्वेनास्तु । तस्य प्रतीतौ
प्रकारत्वं गृहीतम् । शब्दतत्त्वं हि परं ब्रह्म इति विषये आचार्यस्य भर्तृहरेर्वचनम् पर्याप्तं यत्—

अनादि निधनं ब्रह्म शब्द तत्त्वं यदक्षरम् । इति ब्रह्म शब्दतत्त्वम् शब्दात्मकमित्यर्थः इति टीकायाम् ।

किम् अधिकम्

शब्दाक्षरं परं ब्रह्म यस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।

तद् विद्वान् अक्षरं ध्यायेद् यदीच्छेच्छान्तिमाप्नुयात् ॥ (अमृतविन्दूपनिषद्)

पाणिनिव्याकरणे अतिदेशविधानम्

डा० धर्मेन्द्र कुमार

सुविदितिरस्त्येव व्याकरणविचक्षणानां शब्दचञ्चूनां मूर्धन्यानां मुहूर्धन्यानामेतत् यद-
ष्टाध्याय्याः सूत्राणि षड्विधानि सन्तीति^१ तत्र अतिदेशविचारणात् प्राक् संक्षेपतः अन्यः सूत्रप्र-
कारः सुज्ञेय इति प्राथम्येन मया सैव विविच्यते । सर्वप्राथमिकं तावत् सूत्रलक्षणं सञ्ज्ञा (सम्यग्
जानीयुर्यया सा सञ्ज्ञा) द्विविधा (सञ्ज्ञाऽत्र) दृश्यते । शब्दसञ्ज्ञा—वृद्धिगुणः^२—शब्दसञ्ज्ञा-
न्तर्गतौ वेद्यौ । 'विभाषा लोपः'^३ इत्येतौ अर्थसञ्ज्ञाविधायकौ । परितः सर्वतो भाष्यन्ते नियमाः
याभिस्ताः परिभाषा । अधिकारपरिभाषयोर्वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन् प्राह भगवान् महाभाष्य-
कारः ।^४ परिभाषाज्ञापकसूत्राणि—इको गुणवृद्धौ (१.१.४५) आद्यन्तवदेकस्मिन् (१.१.२१)
आद्यन्तौ टकितौ (१.१.४५) इत्येवमादीनि । विधिसूत्राणां प्रकारद्वयं भवति । तत्रादावुत्सर्गः
विधिः—यत्र सामान्यरूपेण कस्यचित्कार्यस्य अर्थः वा प्रत्ययादेर्विधिरुत्सर्गविधिवैदितव्यः ।
यथा—कर्मण्यण् (३.२.१) अयमुत्सर्गविधिविधायकं शास्त्रम् । अपवादविधिरुत्सर्ग बाध-
यति । तद्यथा—'आतोऽनुपसर्गे कः' (अ.३.२) अनुपसर्गेभ्य आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः कर्मण्यु-
पपदे कः स्यात् । गां ददातीति गोदः । एवञ्च अपवादविधिना सामान्यविधिर्बाध्यते ।
धातोस्तन्निमित्तस्यैव इत्येतन्नियमविधायकं सूत्रम् ।

स्वदेशेवाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति परदेशे वाक्यार्थबोधकत्वमधिकारत्वम् । लव्यम् ।
अवश्यपाव्यम् । इत्यत्र लो + यम् पौ + यम् इति स्थितौ 'वान्तो यि प्रत्यये'^५ इत्यनेन वान्ता-
देशः यदि स्यात्तर्हि, 'ओयते' 'औयत' इत्यत्रापि स्यात् वान्तादेशः । एतन्निवारयितुमेव निय-
मसूत्रस्यावश्यकता जाता । अत एव लव्यम्, अवश्यपाव्यम् इत्यत्र 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव'^६
इत्यस्य सुतरां प्रवृत्तिः । यतो ह्यत्र यादिप्रत्ययमार्धधातुकं मत्वा गुणादेशकारणम् ।

१. सञ्ज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

२. वृद्धिरादैच् । अदेङ् गुणः । अष्टा.१.१.१, १.१.२

३. न वेति विभाषा । अष्टा. १.१.४३, अदर्शनं लोपः । अ. १.१.५९

४. कः पुनराधिकारपरिभाषयोर्विशेषः । अधिकारः प्रतियोगं ।

५. यकारादौ प्रत्यये परतः संहितायां विषय एव स्थाने वान्तादेशः स्यात् । का. ६.१.७६

ओयते इत्यस्य य ओंकार स यनिमित्तको नास्ति । आङ्पूर्वाद वेङ्यातोः कर्मणि, लटि, आत्मनेपदे यकि, सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आ उ + य ते इति स्थितौ आद् गुणः इति गुणादेशे कृते निष्पन्नमिदं रूपम् । अमुष्माद् कारणादेव 'वान्तो यि प्रत्यये'^१ नास्ति प्रवृत्तिरस्य अधिक्रियन्ते पदार्था यैस्तेरधिकारा यथा कारके, धातोः, अङ्गस्य इत्येवमादीनि सूत्राणि ।

अथेदानीं अतिदेशस्वरूपविषये विचार्यते । अस्य स्वरूपं सम्यगवबोधयितुं इदं तावत् सर्वप्रथमं ध्यातव्यं भवति । तद्यथा "गुरुवद् गुरुपुत्रे वर्तितव्यम्" ।^२ यस्मिन् सूत्रे वार्तिके वाक्ये च वत्शब्दः पठितोऽस्ति अथ वा 'वत्' इत्यस्यार्थोऽनुप्रविष्टो भवति सैवातिदेशः ।^३ अथ वा यत्र क्वचित् यन्निमित्तमुपादाय कस्यचित्शास्त्रस्याप्रवृत्तिः तन्निमित्तमुपादाय अन्य-शास्त्रप्रवृत्त्या यत्कार्यजातं भवति सैवातिदेशः ।^४ अतिदेशोऽयं बौद्धिकारोप एव ।

'स्थानिवदा' देशोऽनल्विधौ' इत्यनेन सूत्रेण यस्य 'अतस्मिन् तद्बुद्धिः' इत्यारोपो भवति स 'वत्' इत्यनेन युक्तेनैव पदेन ज्ञाप्यते । क्वचिच्च असंयोगाल्लिट् कित् इत्यत्र वत् पदमन्तराऽपि अतिदेशत्वमत्राऽवगम्यते ।^५ एते हि अतिदेः सप्तविधा भवन्ति—

कार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशब्दितः ।

व्यपदेशश्च सप्तैतान् अतिदेशान् प्रचक्षते ॥

१. कार्यातिदेशः

कार्यस्य अतिदेशः—कार्यातिदेशः प्रत्ययेषु लुप्तेष्वपि लुप्तप्रत्ययनिमित्तकार्यम् कार्यातिदेशेन सिद्धं भवति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्^६ सूत्रमिदं कार्यातिदेशस्योदाहरणम् । तद्यथा—अग्निचित् सोमसुत् इत्यत्र क्विप्प्रत्ययस्य^७ लोपेऽपि क्विप्प्रत्ययाश्रितं यत्कार्यं "ह्रस्वस्य पिप्त्रि कृति तुक्"^८ इति तुक् भवत्येव । क्विप् प्रत्ययो यथा पितृ कृतं च वर्तते । तमेवाश्रित्य तुक् भवति कार्यातिदेशमाध्यमेन । नो चेत् लुप्ते प्रत्यये कथं कार्यं स्यादिति जिज्ञासायामेव मन्ये वैय्याकरणैः कार्यातिदेशस्य युक्तियुक्ता कल्पना स्वीकृता ।

६. यकारादिप्रत्ययनिमित्त एव यो भ्रातरेच तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशः । अष्टा. भा. ६. १. ७७

१. अष्टा. ६. १. ७६

२. 'गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्य'मिति गुरौ यत्कार्यं तद् गुरुपुत्रेऽतिदिश्यते ।—म. भा. १. १. ५५

३. अन्तरेणापि वर्तिमतिदेशो गम्यते । वदघटितत्वमतिदेशत्वम् ॥ म. भा. १. २. १

४. यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिः तन्निमित्तातिरिक्त निमित्तकत्वम् अतिदेशस्यापि । इति नागेशः ।

५. प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति । का. १. १. ६२

६. अन्तरेणापि वर्तिमतिदेशो गम्यते । म. भा. १. २. १

७. अग्नौ चेः । अष्टा. ३. २. ११

८. अष्टा. ६. १. ६९

कार्यातिदेशस्योदाहरणम्—

‘गोतो णित्’ इति सूत्रम् । अतएव उक्तं वार्तिके^१ ण् इद्यस्य तत् णित्, तस्य भानो णित्वम् । तेनायमर्थः—अणितः सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्वनामस्थानमादेशो भवति । गोशब्दस्य सर्वनामस्थाने णितीत्यर्थः कार्यं भवतीति भावः । तेन गौ गावौ गावः इत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्ति ।

२. रूपातिदेशः—

अस्य तु नामैव स्पष्टमेतत् । यत् रूपस्यात्र अतिदेशो भवति । तद्यथा क्रोष्टुः शब्दः ह्रस्व उकारान्तस्स्यात्तस्य ऋकारान्तत्वमत्र भवति । एतस्योदाहरणं “तृज्वक्रोष्टुः”^२ इति सूत्रं । तत्र ‘तृज्वद् भवति’ इत्युक्ते तृज्वद्भ्यः यद्रूपं तदतिदिश्यते इति कस्यचिद् भ्रान्ति स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमेव मन्ये काशिकाकारेणोक्तम्—तृजन्तस्य यद्रूपमिति । तृजन्तस्य यद्रूपमिति काशिकाकारस्य कथनेन तृजन्तस्य यद्रूपं तत् क्रोष्टुशब्दस्यातिदिश्यते तदा यत्किञ्चिदेवं तृजन्तस्य रूपम्—वक्तु पक्तु—इत्येवमाद्यपि प्राप्नोति । न चैवं भवति । महाभाष्यकारेण ‘तृज्वत् क्रोष्टुः’ इति सूत्रे रूपातिदेशः स्वीकृतवता^३ क्रोष्टु शब्दस्य स्थाने आन्तरतम्यात् (अर्थेन रूपेण) च यस्यान्तर्यं तदेव रूपमितिदिश्यते^४ न पुनः पक्तु वक्तु इति यस्य कस्यचिदपि तृजन्तस्य रूपस्यातिदेशः । अर्थेन रूपेण च सादृश्यं क्रोष्टोर्यदन्तरतमं तदतिदिश्यते । तच्च पुनः क्रुशेर्यस्तृज्वहितस्तदन्तम् । क्रोष्टुशब्दरूपस्य स्थाने क्रोष्टु इत्येतत् भवतीति । यतो ह्यत्र रूपस्य प्राधान्यं भवत्येव । कृते च रूपातिदेशे क्रोष्टुशब्दः ऋकारान्तः, तस्मात् ऋदुशनस्पुरुदसोऽनेहसां च^५ तान्यपि कासुचित् विभक्तिषु एव न सर्वत्र । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारम् क्रोष्टून् । क्रोष्टाः क्रोष्टूना क्रोष्टूभ्यां क्रोष्टूभिः । क्रोष्टूरे क्रोष्टूवे, क्रोष्टुः क्रोष्टोः इत्यनडादेशो कृते ‘सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ’ इति दीर्घत्वे च क्रोष्टा, क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून् । इति सिध्यन्ति ।

मन्ये पाणिनिना इदमेवाभीष्टं स्यात् यत् क्रोष्टुशब्दस्य तृचि एव रूपाणि यथा भवेयुरिति । यद्येवं न स्यात्तर्हि पाणिनिविरचितं तृज्वत् क्रोष्टुः^६ स्त्रियां च^७ विभाषा तृतीयादिष्वचि^८

१. गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः । म० भा० ७.१.१०
२. क्रोष्टुशब्दस्तुन्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थानेऽसम्बुद्धौ परतः तृज्वद् भवति । तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः । का ७.१.१५
३. अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः । म. भा ७.१.१५
४. आन्तरतम्याच्च सिद्धम् । क्रोष्टोर्यदन्तरतमं तद्भवतीति । म. भा ७.१.१५
५. ऋकारान्तानामङ्गानामुशनसः पुरुदशस् अनेहस् इत्येतेषां चासम्बुद्धौ सौ परतोऽनडादेशो भवति । का ७.१.१४
६. अष्टा ७.१.१५
७. अष्टा ७.१.१६
८. अष्टा ७.१.१७

इत्यादीनां सूत्राणां किम्प्रयोजनम् । तस्मात् क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्ट इत्येव रूपं स्यात् । तदर्थं रूपातिदेशः अङ्गीकृतः । यद्येवं न स्यात्तर्हि सूत्राणां प्रयोजनमपि नासीत् किमपि ।

एवमेव 'द्विर्वचनेऽचि' अस्य सूत्रस्य वृत्तौ उल्लिखितम् ।^१ कानिचित् उदाहरणानि सन्ति—पपुः पपुः जग्मतुः जग्मुः । अत्र पा + अतुस् पा + उस् लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेण द्वित्वं (६.१.८) अस्यापेक्षया च परत्वात् आतो लोप इटि च (६.४.६४) इत्यनेन पूर्वं द्वित्वात् आकारलोपप्राप्तिः । यदि पूर्वम् आकारस्य लोपः स्यात्तर्हि अनच्कत्वात् द्वित्वमपि नैव भवितुं शक्यते ।

अस्यां स्थितौ अत्र पक्षद्वयं भवति । लघुसिद्धान्तकौमुद्यां अस्य वृत्तौ उल्लिखितम् ।^२ इति नियमेन आकारलोपात् पूर्वमेव द्वित्वं भवति । कृते च द्वित्वे, आकारलोपे सति पपुः पपुः इत्येतत् सिद्धम् । अतोऽस्मिन् पक्षे रूपातिदेशस्य नास्त्यावश्यकता ।

वस्तुतः सूक्ष्मेक्षिकया यद्यत्र पश्यामः तर्हि पा + अतुस् पा + उस् इत्यवस्थायां द्वित्वमपि प्राप्नोति अथ च 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति नियमात् 'आतो लोप इटि च' इत्यनेन आकारलोपप्राप्तिरपि । किञ्च तुल्यबलविरोधे सति विप्रतिषेधा भवति ।^३ सति चात्र विप्रतिषेधे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्येषः नियमः अत्र कथन्न स्यात् । अर्थात् स्यादेव । परं कार्यन्तु आकारलोप एव । कृते चाकारलोपे प् + अतुस् इत्यनच्कत्वात् कथं द्वित्वप्राप्तिः । स्यात् अतः काशिकाकृता^४ योऽर्थः कृता अस्य सूत्रस्य स एवार्थः युक्ततरः पूर्वपक्षात् । एनमर्थमाधारीकृत्य पा + अतुस् अत्र पूर्वं परत्वात् आतो लोप इटि च (६.४.६४) इति आकारलोपे कृते प् + अतुस् इति स्थितौ अच्चाऽभावे द्वित्वाऽभावप्राप्तिरतः 'द्विर्वचनेऽचि'^५ इत्यनेन रूपातिदेशः कृतः । अर्थात् स्थानिनः पा इत्यस्य यथा रूपं तथैव स्यादित्यर्थः । मन्ये अतः एव रूपातिदेशस्य आवश्यकता जाता । येन च इष्टसिद्धिर्यथा भवेत् । महाभाष्यकारेणापि अयमेव पक्षः सिद्धान्तपक्षरूपेणोपस्थापितः ।^६ पक्षद्वयेऽपि फले नास्ति कश्चनान्तरः केवलं प्रक्रियाभेद एव । परमपि रूपातिदेशाङ्गीकरणेन परत्वादाकारस्य लोपेऽपि नास्ति काऽपि बाधा ।

१. रूपातिदेशश्चायं नियतकालः तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते का. १.१.५९

२. द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । ल. सि. कौ. भा. प्र. ४७४ सूत्रम्

३. यत्र द्वौ प्रसङ्गवन्त्याधैविकस्मिन्पुगपत्प्राप्तुः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति । का. १.४.२

४. द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद् भवति द्विर्वचन एव कर्तव्ये । रूपातिदेशश्चायं नियतकालः तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । का. १.२.५९

५. अष्टा. १.२.५९

६. पपुः पपुः । तस्यतुस्तस्युः । जग्मतुर्जग्मुः । आटिटत् आशिशात् । चक्रतुश्चक्रुरिति । आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृत्वेष्वनच्कत्वाद्विर्वचनं न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावात् भवति । क्त—तस्मात्स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान् । म. भा. १.१.५९

अस्मिन् अतिदेशे निमित्तस्य कारणस्य हेतोर्वा महम्महत्वं भवति तदर्थमुच्यते निमित्तातिदेशः। अस्यातिदेशस्य प्रयोजनं 'पूर्ववत् सनः' इत्यत्र भवति। "सनः पूर्वं यो घातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति। येन निमित्तेन पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति"।^१ यथा अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१.३.१२) आस्ते (अनुदात्तेतः) शेते ङित्वमुत्रात्मनेपदस्य निमित्तम्। सन्नन्तादपि (अनुदात्तेत्वं ङित्वञ्च) निमित्तं भवति। आसिसिषते। शिशयिषते शिशत्सति, मुमूर्षतीति। अत्र सनो यः पूर्वो भागः तस्यात्मनेपदनिमित्तत्वमस्ति; शीयते भ्रियत इत्यात्मनेपदं दर्शनात्। तत आत्मनेपदेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुं काशिकाकारेणोल्लिखितं स्पष्टमेव।^२ शिच्छब्देनात्र शिद्भावित्वं शित्सम्बन्धित्वोक्तम्। आदिशब्देन लुङ्लिङोर्ग्रहणम्, तच्चेह नास्तीति न ह्यत्र सनः पूर्वभागस्य शिद्भावित्वं शित्सम्बन्धित्वं वास्ति। शित्त्वस्यस्यास्मिन् विषयेऽत्यन्तासम्भवात्,^३ नापि भ्रियते परौ लुङ्लिङौ स्तः,^४ तस्मान्नेह शदिभ्रियत्योराम्ने पदनिमित्तत्वमस्तीति न भवत्यात्मनेपदम्।

इत्थञ्चानेन पूर्ववत्सनः सूत्रेण प्रकृतिगतमेव अनुदात्तेत्वम् द्वित्वं मित्वं वा सन्नन्तेऽतिदिश्यते तेन 'एदिधिषते' इत्यादौ आत्मनेपदं सिध्यति।

यद्ययं कार्यातिदेशो—'यथापूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तथा सन्नन्तादपि'ति। कार्यातिदेशस्वीकरणे पक्षे 'शीयते' इत्यत्र यथा आत्मनेपदम् तद्वत् सन्नन्तादपि स्यादात्मनेपदम्। शिशत्सते इत्यनेन भाव्यम्। यावताऽत्र शित्वं नास्ति। अत एवाऽत्र निमित्तातिदेशो गृह्यते। तेन च पूर्वस्य यन्निमित्तं ङित्वादि, अनुदात्तेत्वम् शित्वं वा तत्सन्नन्तस्याप्यतिदिश्यते।

निमित्ते चातिदिष्टे तत्प्रयुक्तत्वादेव कार्यं भवति। किञ्चात्र शिशत्सति' इत्यत्र सनः पूर्वः शित्वं नास्ति। अतो न भविष्यति आत्मनेपदं। परस्मैपदमेवात्र बोध्यम्। तस्मादत्र निमित्तातिदेशस्य कल्पनं समुचितमेव।^५

१. का.१.३.६२।

२. इह न भवति—शिशत्सति मुमूर्षति। नहि शदिभ्रियतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं। किं तर्हि शिदाद्यपि, तच्चेह नास्ति। का.१.३.६२।

३. शदे शितः। शदलु शातने परस्मैपदी तस्मादात्मनेपदं विधीयते। शदित्यः शिद्भावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति। का.१.३.६०।

४. भ्रियतेर्लुङ्लिङोरच। मृड प्राणत्यागे भ्रियतेर्लुङ्लिङो शितश्चात्मनेपदं भवति अन्यत्र न भवति। का.१.३.६१।

५. यद्ययं कार्यातिदेशः शास्त्रातिदेशो वा विज्ञायेत, तदा सन्नकृतौ प्रयोगान्तरे दृष्टमित्येव निमित्तनिरपेक्षं कार्यं शास्त्रं चातिदिश्यमानमिहान्वतिदिश्येत—शिशत्सति मुमूर्षति; शीयते भ्रियते इत्यत्र दृष्टत्वादिति मतेऽनयोः पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा निमित्तातिदेशमाश्रीयते इत्यर्थः। इति पदमञ्जरीका.१.३.६२

४. आर्थातिदेशः

‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इत्यनेन असंयोगाद्धातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपित् कित् भवति । प्रयोजनञ्चैतस्य—विभिदतुः विभिदुः अत्र भिदिर् विदारणे अस्माल्लिटि, तसि, अनुसि च कृते भिद + अनुस् इति स्थितौ अनुस् प्रत्ययमार्धधातुकं मत्वा पुगन्तलधूपधस्य च इति गुणप्राप्तिः । यदि चात्र गुणः स्वीक्रियेत तर्हि भेद + अनुस् इत्यसाधु भवति । अतः पाणिनिराचार्यः असंयोगाल्लिट् किदि’ति शास्ति । कृते च कित्वे किङिति चेति गुणनिषेधो भवत्येव । एवमेव छिदिर् धातोः चिच्छदतुः चिच्छदुः ।

वस्तुतः अस्मिन् सूत्रे ‘वत्’ पदमन्तराऽपि सूत्रार्थः क्रियते किञ्चत् भवतीति । यथा चोक्तं महाभाष्यकारेण वत्पदमन्तरेणापि अतिदेशो गम्यते एवं ।^१ इत्यञ्च वत्शब्दं विनाऽपि ‘वत्’ इत्यस्यार्थस्य प्रतीतेः कारणात् आर्थातिदेशोऽयम् । काव्येऽपि एतत् द्रष्टुं शक्यते । तद्यथा—चन्द्रवन्मुखम् । अन्यच्च मुखं चन्द्रः । प्रथमे उपमा, द्वितीये रूपकालङ्कारः । भेदस्तु एतावानेव—बोधसौन्दर्यं प्रकटयितुमेवैतत्सर्वं प्रतिपाद्यते । तत्र उपयोगितार्थम् आरोपो न भवति यतो हि उपमाबोधकवाक्यैः अथ वा रूपकबोधकैश्च एतन्न स्वीक्रियते यत्मुखेन चन्द्रमसः कार्यमपि स्यात् । परमत्रार्थातिदेशो तत् तत् कार्यमपि भवत्येव । तद्यथा ईजतुः ईजुरित्यत्र यञ्धातोः अनुसि कृते “असंयोगाल्लिट् कित्” इत्यनेन अनुस्प्रत्ययस्य कित्वाऽभावेऽपि कित्वं ज्ञाप्यते । कित्वनिमित्तञ्च यत्कार्यं ‘वचिस्वपियजादीनां किति’ इति सम्प्रसारणं भवत्येव तत्र ।

आर्थातिदेशस्यान्यदुदाहरणं ‘स्त्री पुंवच्च’^२ भवति । स्त्रीलिंगस्य योऽर्थः स पुंवत् भवति । गार्गी च गार्ग्यणिश्च—गार्ग्यौ । [गार्गी इत्यस्य पुंवत् भवतीति तेन च पुंसि गार्गी शब्दस्य गार्गी इत्यवशिष्यते] — [द्विवचने च रूपं भवति गार्ग्यौ ।] इत्यनेन शब्देन गर्गस्य पौत्र्याः प्रपौत्रस्य च उभयेषामपि ज्ञानं गार्ग्यौ इत्येके नैव शब्देनाऽवगम्यते । एवमेव ‘पुमान् स्त्रिया’ ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ । इत्येवमादीनि शब्दरूपाणि साध्यन्ते ।

(५) शास्त्रातिदेशः—

शास्त्रातिदेशे च सूत्राणां शास्त्राणामतिदेशो भवति कार्याण्यपि च तैः सूत्रैरेव क्रियन्ते । ‘स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ’ शास्त्रातिदेशस्योदाहरणम् ।^३ अष्टावादेशा—धात्वङ्गकृतद्धिता-व्ययसुप्तिङ्पदाख्याः ।^४ तद्यथा—धात्वादेशो धातुवद् भवति, “अस्तेभूः”^५ आर्धधातुके विषये

१. अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । यद्यथा—‘एष ब्रह्मदत्तः’ अत्र ब्रह्मदत्तः ब्रह्मदत्त इत्याह—ते मन्यामहे—ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति एवंमिहाप्यङितं छिदित्याह, छिद्दिति गम्यते । अकितं कित् किदवदिति गम्यते । म. भा. १.२.१
२. स्वर्थः पुमर्थवद् भवति । पुंस इवास्याः कार्यं भवति । का. १.२.६६
३. स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशो न प्राप्नोतीत्ययमतिदेशः आरभ्यते ।
४. का. १.१.५६
५. अष्टा. २.४.५२

प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोः इति तव्यादयो भवन्ति—भविता, भवितुम् भवितव्यम् । एवमेव अङ्गादेशोऽङ्गवत् भवति—केन काभ्याम् कैः 'किमः कः' इति कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इन् दीर्घत्वैस् भवन्ति । कृदादेशः कृतवत् अव्ययाद्देशश्चाव्ययवत्—उभयोरुदाहरणं भवति 'प्रकृत्य' प्र कृ क्त्वा समासे कृते क्त्वा स्थाने ल्यपि च विहिते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् इत्यने पिति कृति प्रत्यये परतः तुगागमः क्रियते । अत्र पुनः क्त्वा प्रत्ययस्तु कृदासीत् 'कृदतिङ्' इति नियमात् ल्यब्बास्ति कृत्सञ्ज्ञकः । कृदादेशः कृतवत् इति नियमात् ल्यप्प्रत्ययोऽपि कृत्सञ्ज्ञको भूत्वाऽत्र तुगागमो भवत्येव । प्रकृत्य सु इति स्थिते क्त्वाप्रत्ययस्यासीदव्ययसञ्ज्ञा ।^{१०} अव्ययादेशोऽव्ययवद् भवति । तत अव्ययादाप्सुपः इति सुब्लुग् भवति ।

तद्धितादेशस्तद्धितवद् भवति । दाधिकम् इत्यत्र दधि ठक्,^{११} ठस्य स्थाने इकि^{१२} कृते 'तद्धिताः'^{१३} इति नियमात् ठक् प्रत्ययः तद्धितः परं इक् नास्ति तत् कथं किति च^{१४} इति वृद्धिर्भविष्यति । अतः 'स्थानिवदादेशोऽनत्विधौ' इत्यनेन इक् स्थानिवत् भूत्वा तद्धितवत् भवति । ततः वृद्धिर्जाता । सुवादेशः सुब्वद् भवति । वृक्षाय, प्लक्षाय, रामाय इत्यत्र स्थानिवद्भावस्याङ्गीकृतत्वात् 'य' इत्यत्र सुप्त्वमङ्गीकृतम् तदा सुपिच इत्यनेन दीर्घत्वं जातम् ।^{१५} एवमेव तिङादेशस्तित्त्वत् भवति अकुरुताम् अकुरुत । पदादेशः पदवद् भवति ग्रामो वः स्वम् ।

एवञ्च एते सर्वेऽपि शब्दाः शास्त्रातिदेशेनैव सिध्यन्ति । यतो हि रामाय इत्यत्र 'सुपि' च इत्यनेन यञादौ सुपि परतः दीर्घत्वं क्रियते । 'ङे' इति पठितोऽस्ति सुप्सु परं यकारस्तु नैव दृश्यते तर्हि अत्र दीर्घत्वं न प्राप्नोति । आदेशस्य स्थानिवत् कृते ङे यथा सुवासीत् तथैव यकारोऽपि जातः तेन च दीर्घत्वं साधु भवति । मन्ये एतेषां समस्तानां शब्दानां साधुत्वं यथा स्यादित्येवमर्थः अस्यातिदेशस्य कल्पनमुचितमेव ।

१. अष्टा० ३.१.९१

२. अष्टा० ७.२.१०३

३. कुगर्तिप्रादयः । २.२.१८

४. समासेऽनव्यूरे क्त्वो ल्यप् । ७.१.२७

५. अष्टा० ६.१.६९

६. अष्टा० ३.१.९३

७. क्त्वातोसुन्कसुन् १.१.३९

८. अष्टा० २.४.८२

९. दञ्जष्टक् । अष्टा० ४.२.१७

१०. ठस्येकः । अष्टा० ७.३.५०

११. अ० ४.१.७६

१२. किति च तद्धिते परतः अङ्गस्याचामादेरक् स्थाने वृद्धिर्भवति । का० ७.२.११८

१३. इति स्थानिवत्त्वेन यादेशस्य सुप्त्वात् सुपि च ७.३.१०२ इति दीर्घः । सि.कौ. ५.५४

६. तादात्म्यातिदेशः

तस्य-आमन्त्रितस्य आत्मा तदात्मा, तस्य भाव-तादात्म्यम्, तत्त्वभावमित्यर्थः । अति-देशश्चायं सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे^१ इति सूत्रे दृश्यते । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । तद्यथा 'कुण्डेनाटन्' 'इत्यत्र अटन्' इति पदमामन्त्रितसंज्ञकम् ।^२ आमन्त्रितसंज्ञकत्वात् 'आमन्त्रितस्य' च^३ इत्यनेन कुण्डेन इति पदादुत्तरस्य अटन् इति पदस्य सर्वनिघातः । अस्यां स्थितौ "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे"^४ इति सूत्रेण कुण्डेनेति पदं पराङ्गवत् भूत्वा पदद्वयमपि आमन्त्रितसंज्ञकं भवति । उभयोः पदयोः । आमन्त्रितसंज्ञकत्वात् 'आमन्त्रितस्य च'^५ इति अष्टमाध्यायस्यास्य सूत्रस्या-प्रवृत्तौ षाष्टिकस्याध्यायस्य 'आमन्त्रितस्य च'^६ इत्यनेन आद्युदात्तप्राप्तिः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं^७ इति कृत्वा 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः'^८ इति स्वरितत्वम् जातम् । अवशिष्टानामनुदात्तानाम् एकश्रुतिः ।^९ एवमेव परशुना वृश्चन् । कश्मीराणां राजन् । मद्राणां राजन्, इत्यादीनामपि साधुत्वं ज्ञायते, तादात्म्यातिदेशेनैव ।

७. व्यपदेशातिदेशः

अमुख्ये मुख्यव्यवहारः व्यपदेशः । अस्य व्यपदेशस्य स्वीकरणपक्षे अयं लाभो भवति । यथा 'अत इञ्'^{१०} इत्यनेन अदन्तात् प्रातिपदिकात् इञ् प्रत्ययो भवति । इति स्वीकृते सति वासुदेववाचकात् अशब्दात् अस्यापत्यमित्यर्थे इञ् न स्यात्, एवं आभ्यामित्यादौ इदमोभ्याम् त्यदाद्यत्वम् 'अतो गुणे'^{११} पररूपत्वे 'हलि.लोपः'^{१२} इतीद्वूपस्य लोपे 'सुपि च'^{१३} इति दीर्घोऽप्यदन्तप्रातिपदिकत्वाभावान्न स्यात् । अतः व्यपदेशातिदेशे स्वीकृते सति आद्यन्तवदे-कस्मिन्' इत्यनेन अदन्ताङ्गत्वातिदेशः ।

१. सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गत्वं भवति स्वरे स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्यातिदेशोऽयम् । का० २.१.२
२. संबोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । का० २.३.४८
३. आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति । का० ८.१.१९
४. अष्टा० २.१.२
५. वही, ८.१.१९
६. वही, ६.१.१९२
७. अष्टा० ६.१.१५२
८. अष्टा० ८.४.६५
९. स्वरितासंहितायामनुदात्तानाम् । अष्टा० १.२.३९
१०. अकारान्ताव्यतिपदिकादिभ्यः प्रत्ययो भवति । का० ४.१.९५
११. अष्टा०
१२. वही
१३. वही

अस्मिन्नेव सन्दर्भे एषा परिभाषोपस्थिता भवति 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्'¹ निमित्तसत्त्वे विशिष्टोऽपदेशः मुख्यव्यवहारः यस्यास्ति स व्यपदेशी, तेन तुल्यं व्यपदेशिवत् । एकस्मिन्नित्यासहाये इत्यर्थः । असहाये मुख्यवद् व्यवहारो भवतीति परिभाषार्थः । एतेन दशरथस्यापत्यम् दाशरथि इत्यादौ दशरथ इति निमित्तसत्त्वे यथादन्तत्वव्यवहारो भवति तथा अस्यापत्यमित्यादौ केवले अकारेऽपि अदन्तत्वव्यवहारो भवति । लोकेऽप्यसहाये एकपुत्र-सत्त्वे एव तस्मिन्नेकस्मिन् पुत्रे अयमेव मे ज्येष्ठः, अयमेव मे मध्यमः अयमेव मे कनिष्ठः इति व्यवहारो दृश्यते; न तु बहुपुत्रसत्त्वे क्वाप्येकस्मिन् ज्येष्ठत्वमध्यमत्वकनिष्ठत्वव्यवहारः ।² वस्तुतः अयं प्रश्नः स्मृतिपटले सहसैव अङ्कितो भवति यदेतेषाम् अतिदेशानाम् किं तात्पर्यम् । किमर्थञ्च वैयाकरणैः एषामुल्लेखः क्रियते । कानि च एतेषां प्रयोजनानि ? इत्येते सन्ति प्रश्नाः येषां विषये मयाऽत्र उल्लिख्यते ।

(१) सर्वप्रथममेतत्तु निश्चयप्रचमेव यदेतेषामतिदेशानां उल्लेखः सर्वैरपि वैयाकरणैः कृतोऽस्ति सूत्रस्य प्रकारान् वर्णयता तेष्वेव एकमतं सूत्रलक्षणं भवति 'अतिदेशः—अतिदिश्यन्ते तुल्यतया विधीयन्ते कार्याणि यैस्ते अतिदेशाः । अस्यातिदेशस्य प्रकारा उद्घ्रियन्ते अत्र ।

स्थानिवदादेशोऽनत्विधौ इति सूत्रे न्यासकारः ।³ पदमञ्जरीकारस्तु षट्प्रकारान् वर्णयति ।⁴ एवमेव महाभाष्यकारोऽपि यत्र तत्र सूत्रेषु एषामतिदेशानां विषये स्पष्टमेव प्रतिपादयति । तद्यथा 'गोसतो गित्' इति सूत्रे नास्ति वतिनिर्देशः । परं वतिनिर्देशमन्तराऽपि सूत्रमेतत् अतिदेशकार्यं विदधाति ।⁵

एवमेव 'तृज्वल्लोष्टुः' इति सूत्रेऽपि अतिदेशविषये चर्चाऽस्ति ।⁶ तत्र भवान् कैयटोऽपि अस्य सूत्रस्य व्याख्यायां स्पष्टीकरोति ।⁷ अस्यायमेवाभिप्रायो यत् सर्वैरपि वैयाकरणैः एषाम् विभिन्ना नामतिदेशानां सत्ताभिमतता इत्यत्र नास्ति काचिद् विप्रतिपत्तिः ।

अयमपि सन्देहो भवति यदेते अतिदेशाः किं सप्तसङ्ख्यांका एव भवन्त्याहोस्वित् अन्येऽपि । मन्ये एतेषां सप्तानामेव उल्लेखः सर्वत्र प्राप्यते । एभिरेव इष्टसिद्धिं मुख्यञ्च प्रयोजनं

१. परिभाषा० ३१

२. यथा तर्हि—बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति—अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्पि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति । म० भा० १.१.२१

३. अतिदेशोऽनेकप्रकारः—निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, शास्त्रातिदेशः, रूपातिदेशः कार्यातिदेशश्चेति । का० १.१.५६

४. षोडातिदेशः—निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, शास्त्रातिदेशः, रूपातिदेशः, तादात्म्यातिदेशः, कार्यातिदेश इति । का० १.१.५६

५. अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे 'ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति' एवमिहाप्यङ्गितं षिट्त्वाह । णिद्वन्द्विति गम्यते । म० भा० ७.७.८

६. किं पुनरयं शास्त्रातिदेशः आहोस्वित् रूपातिदेशः । म० भा० ७.१.९५ ।

७. शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति प्राधान्यात्तु रूपातिदेशः प्रसङ्गकार्यातिदेशस्तु म० भा० ७.१.९५ ।

अस्मिन्नेव सन्दर्भे एषा परिभाषोपस्थिता भवति 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्'^१ निमित्तसत्वे विशिष्टोऽपदेशः मुख्यव्यवहारः यस्यास्ति स व्यपदेशी, तेन तुल्यं व्यपदेशिवत् । एकस्मिन्नित्यासहाये इत्यर्थः । असहाये मुख्यवद् व्यवहारो भवतीति परिभाषार्थः । एतेन दशरथस्यापत्यम् दाशरथि इत्यादौ दशरथ इति निमित्तसत्वे यथादन्तत्वव्यवहारो भवति तथा अस्यापत्यमित्यादौ केवले अकारेऽपि अदन्तत्वव्यवहारो भवति । लोकेऽप्यसहाये एकपुत्र-सत्वे एव तस्मिन्नेकस्मिन् पुत्रे अयमेव मे ज्येष्ठः, अयमेव मे मध्यमः अयमेव मे कनिष्ठः इति व्यवहारो दृश्यते; न तु बहुपुत्रसत्वे क्वाप्येकस्मिन् ज्येष्ठत्वमध्यमत्वकनिष्ठत्वव्यवहारः ।^२ वस्तुतः अयं प्रश्नः स्मृतिपटले सहसैव अङ्कितो भवति यदेतेषाम् अतिदेशानाम् किं तात्पर्यम् । किमर्थञ्च वैयाकरणैः एषामुल्लेखः क्रियते । कानि च एतेषां प्रयोजनानि ? इत्येते सन्ति प्रश्नाः येषां विषये मयाऽत्र उल्लिख्यते ।

(१) सर्वप्रथममेतत् नृशचयप्रचमेव यदेतेषामतिदेशानां उल्लेखः सर्वैरपि वैयाकरणैः कृतोऽस्ति सूत्रस्य प्रकारान् वर्णयता तेष्वेव एकमतं सूत्रलक्षणं भवति 'अतिदेशः'—अतिदिश्यन्ते तुल्यतया विधीयन्ते कार्याणि यैस्ते अतिदेशाः । अस्यातिदेशस्य प्रकारा उद्ध्रियन्ते अत्र ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रे न्यासकारः ।^३ पदमञ्जरीकारस्तु षट्प्रकारान् वर्णयति ।^४ एवमेव महाभाष्यकारोऽपि यत्र तत्र सूत्रेषु एषामतिदेशानां विषये स्पष्टमेव प्रतिपादयति । तद्यथा 'गोसतो णित्' इति सूत्रे नास्ति वतिनिर्देशः । परं वतिनिर्देशमन्तराऽपि सूत्रमेतत् अतिदेशकार्यं विदधाति ।^५

एवमेव 'तृज्वक्रोष्ठः' इति सूत्रेऽपि अतिदेशविषये चर्चाऽस्ति ।^६ तत्रभवान् कैयटोऽपि अस्य सूत्रस्य व्याख्यायां स्पष्टीकरोति ।^७ अस्यायमेवाभिप्रायो यत् सर्वैरपि वैयाकरणैः एषाम् विभिन्ना नामतिदेशानां सत्ताभिमतता इत्यत्र नास्ति काचिद् विप्रतिपत्तिः ।

अयमपि सन्देहो भवति यदेते अतिदेशाः किं सप्तसङ्ख्यांका एव भवन्त्याहोस्विन् अन्येऽपि । मन्ये एतेषां सप्तानामेव उल्लेखः सर्वत्र प्राप्यते । एभिरेव इष्टसिद्धिं मुख्यञ्च प्रयोजनं

१. परिभाषा ०३१

२. यथा तर्हि—बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति—अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति । भवति चैतदेकस्मिन्नपि अयमेव मे ज्येष्ठोऽयमेव मे मध्यमोऽयमेव मे कनीयानिति । म० भा० १.१.२१

३. अतिदेशोऽनेकप्रकारः—निमित्तातिदेशः व्यपदेशातिदेशः, शास्त्रातिदेशः, रूपातिदेशः, कार्यातिदेशश्चेति । का० १.१.५६

४. षोडशतिदेशः—निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, शास्त्रातिदेशः, रूपातिदेशः, तादात्म्यातिदेशः, कार्यातिदेशश्चेति । का० १.१.५६

५. अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा—एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे 'ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति' एवमिहाप्यणितं णिदित्याह । णिद् इति गम्यते । म० भा० ७.७०.८

६. किं पुनरयं शास्त्रातिदेशः आहोस्विद् रूपातिदेशः । म० भा० ७.१.९५ ।

७. शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति प्राधान्यात् रूपातिदेशः प्रसङ्गकार्यातिदेशस्तु म० भा० ७.१.९५ ।

प्रयोजनम्

अतिदेशकल्पनम्

१. शब्दसाधुत्वविषया सैषा व्याकरणस्मृति ।

२. शिष्टपरिज्ञानार्था अष्टाध्यायी । वा० प० का० १.१४१

२. शिष्टपरिज्ञानार्था अष्टाध्यायी । म० पं० का० १.१.११
३. घटेन कार्यं करिष्यन्कुम्भकारकुलं गत्वाह—'कुह घटं कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्चन्दान्नयुयुक्षमाणो
वैयाकरणकुलं गत्वाह—कुह शब्दान्नयोक्ष्य इति । म० भा० पस्पशाह्निके

एवमेवातिदेशानां विषयेऽपि ज्ञेयम् । अत्रापि अन्यस्य धर्मस्य आरोप अन्यत्र क्रियते । तद्यथा—गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं सुरित्येतत् पदं किं णिदस्ति व्याकरणदृष्ट्या । तत्र तु णित्वाऽभावो दृश्यत एव । परं साधुशब्दसाधयितुमेव तत्र णित्वधर्मस्यारोपः क्रियते । कृते णित्वे 'अचोऽङिति' इत्यनेन वृद्धिः । गौ गावौ गावः इत्यादीनि रूपाणि साधूनि भवन्तीति भावः । एतत्सर्वं आरोपणमेव, कल्पनमेव, मतीकरणमेव । एतेनापि इदमेवं ध्वन्यते यत् रूप-सिद्धिरेवात्रापि मुख्यं कारणम् स चारोपो नैक अपि तु सप्तसङ्ख्याकश्च विज्ञेयः ।

इदं तु स्पष्टमेव यत् व्याकरणस्य मुख्यं प्रयोजनं भवति लाघावम् यथा चोक्तं शब्दानुशासनं प्रयोजनानि प्रतिपादयता महाभाष्यकारेण—लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् । किञ्चास्मिन् प्रसङ्गे परिभाषया युक्तियुक्तैव—अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः । मम विचारदृष्ट्या तु एषामतिदेशानामपि तदेव प्रयोजनम् । तद्यथा—'स्त्री पुंवच्च' सूत्रमेतत् आर्थातिदेशस्योदाहरणम् । स्वयर्थः पुमर्थवद् भवति । गार्गी च गार्ग्यायेणश्च गार्ग्यौ इत्येकेनैव शब्देन उभयोः शब्दयो ज्ञानं भवति । एवमेव ब्राह्मणौ कुक्कुटौ इत्यत्रापि ज्ञेयम् । वस्तुतः एषु आर्थातिदेश एवात्र कारणम् हेतुभूतं वा ।

एवमेव 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति इत्यनेन 'कुण्डेनाटन' इत्युभयो एक एव स्वरो भूत्वा 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वम् सुस्पष्टमेव । तच्च कारणम् तादात्म्यातिदेश एव ।

अतः यथा पाणिनीयान्ये प्रकाराः स्वस्वस्थाने नियतमहत्वपूर्णकार्यप्रपित्सवस्तथैव तत्रत्यः अतिदेशात्मकः सूत्रप्रकारोऽपि । अन्तरेणास्य ज्ञानं सुविवेचनं वा अन्ये न सम्भवति व्याकरणारण्यनिर्भान्तप्रमणम् ।

पाणिनीय-अतिदेश-सूत्र-सूची

अष्टाध्याय्याः षड्विधसूत्रेषु मध्ये तत्रस्थानाम् अतिदेशसूत्राणां प्रत्यध्यायः संख्यापूर्विका सूची—

प्रथमाध्याये—

१. आद्यन्तवदेकस्मिन् १.१.२०
२. स्थानिवदादेशोऽनल् विधौ १.१.५५
३. अचः परस्मिन् पूर्वविधौ १.१.५६
४. न पदान्तं द्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चविधेषु १.१.५७
५. द्विवचनेऽचि १.१.५८
६. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १.१.६१

व्याकरण-मञ्जरी

७. गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिन् डित् १.२.१
८. विज इट् १.२.२
९. विभाषोणो १.२.३
१०. सार्वधातुकमपित् १.२.४
११. असंयोगाल्लिट्कित् १.२.५
१२. इन्धि भतिभ्यां च १.२.६
१३. मृडमृदगुधकुषिक्लशवदवसः क्त्वा १.२.७
१४. रूढ विदमुष ग्रहिरवपिप्रच्छसंश्च १.२.८
१५. इको झल् १.२.९
१६. हलन्ताच्च १.२.१०
१७. लिङ्सिचावात्मने पदेषु १.२.११
१८. ठश्च १.२.१२
१९. वा गमः १.२.१३
२०. हनः सिच् १.२.१४
२१. यमो गन्धने १.२.१५
२२. विभाषो पयमने १.२.१६
२३. स्याध्वोरिच्च १.२.१७
२४. न क्त्वा सेट् १.२.१८
२५. निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदि धृषः १.२.१९
२६. मृषस्ति तिश्चायाम् १.२.२०
२७. उदुपधात् भावादि कर्मणोरन्यतरस्याम् १.२.२१
२८. पूङ् क्त्वा च १.२.२२
२९. नोपधात् थफान्ताद् वा १.२.२३
३०. वञ्जिलुञ्ज्वतश्च १.२.२४
३१. तृषिमृषिकृशे काश्यपस्य १.२.२५
३२. रलो व्युपधाङ्गलादे संश्च १.२.२६
३३. लुपियुक्तवद् व्यक्तिवचने १.२.५१

३४. जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् १.२.५२

३५. स्त्री पुंवच्च १.२.६६

३६. पूर्ववत् सनः १.३.६२

द्वितीयाध्याये—

३७. सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे २.१.२

३८. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः २.४.२६

३९. पूर्ववदश्ववडवौ २.४.२६

तृतीयाध्याये—

४०. कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ३.१.२७

४१. वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा ३.३.१३१

४२. आशंसायां भूतवच्च ३.३.१३२

४३. नानघतनवत् क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः ३.३.१३५

४४. भविष्यति मर्यादा वचनेऽवरस्मिन् ३.३.१३६

४५. कालविभागे चानहोरात्राणाम् ३.३.१३७

४६. परस्मिन् विभाषा ३.३.१३८

४७. लोटो लङ्वत् ३.४.८५

४८. सेर्त्य पिच्च ३.४.८७

४९. वा छन्दसि ३.४.८८

५०. आहुतमस्य पिच्च ३.४.९२

५१. यासुट् परस्मैपदेषूदातो ङिच्च ३.४.९२

५२. किदाशिषि ३.४.१०४

चतुर्थाध्याये:

५३. कालेभ्यो भववत् ४.२.३३

५४. चरणेभ्यो धर्मवत् ४.२.४५

५५. गोत्रादङ्गवत् ४.३.८०

५६. जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानं शब्दानां बहुवचने ४.३.१००

व्याकरण-मञ्जरी

५७. क्रीतवत् परिमाणात् ४.३.१५३

पञ्चमाध्याये:

५८. तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५.१.१५

५९. समुहवच्च बहुषु ५.४.२२

षष्ठअध्याये

६०. अन्ताँ दिवच्च ६.१.८२

६१. षत्व डकोरऽरसिद्ध ६.१.८३

६२. ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६.१.८९

६३. अप्लुतवदुपस्थिते ६.१.१२५

६४. स्त्रियाः पुंवत् ँ भाषितपुंस्कादनुङ् ँ समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु

६.३.३३

६५. तसिलादिष्वाकृत्वँ सुचः ६.३.३४

६६. क्यङ् मानिनोश्च ६.३.३६

६७. न कोपधायाः ६.३.३५

६८. संज्ञा पूरण्योश्च ६.३.३७

६९. वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यास्त्विकारे ६.३.३८

७०. स्वाङ्गाच्चेतः ६.३.३९

७१. जातेश्च ६.३.४०

७२. पुंवत् कर्मधारयँ जातीयदेशीयेषु ६.३.४१

७३. असिद्धवदत्राऽभात् ६.४.२२

७४. स्यसिच्सीयुट तासिषु भावकर्मणोँ रूपदेशेऽञ्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च

६.४.६२

सप्तमाध्याये

७५. तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवत् गालवस्य ७.१.७४

७६. णलुत्तमो वा ७.१.९१

७७. सरब्धुरसंबुद्धौ ७.१.९२

७८. तृज्वत् क्रोष्टुः ७.१.९५

७९. स्त्रियां च ७.१.९६
 ८०. विभाषा तृतीया दिव्यचि ७.१.९७
 ८१. गोतो णित् ७.१.९०
 ८२. अचस्तास्वत् थल्यनियोनित्यम् ७.२.६१
 ८३. सन्वललघुनि चङ्परेऽनङ् लोपे ७.४.९३

अष्टमाध्याये—

८४. एकं बहुव्रीहिंवत् ८.१.९
 ८५. आबाधे च ८.१.१०
 ८६. कर्मधारय वदुत्तरेषु ८.१.११
 ८७. प्रकारे गुणवचनस्य ८.१.१२
 ८८. अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ८.१.१३
 ८९. यथास्वे यथायथम् ८.१.१४
 ९०. द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८.१.१५
 ९१. आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ८.२.१

व्याकरणशास्त्रस्य परम्परा

-डॉ. जीतराम भट्टः

सर्वविदितमेवास्ति यद्व्याकरणं खलु षडङ्गेष्वेकं महत्त्वपूर्णं शास्त्रम् । पतञ्जलिनाऽप्युक्तं यत्-‘षट्स्वङ्गेषु प्रधानं व्याकरणम्’ । व्याकरणेन विना भाषा मुखविहीना काया इव प्रतिभाति । यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्-

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्यैव बह्मलोके महीयते । ।

सूक्त्यानाया स्पष्टं भवति यद् वेदरूपिणः पुरुषस्य मुखं व्याकरणमस्ति, यतः मनसा चिन्तितानां विचारणां कृते व्याकरणं शब्दशक्तिं प्रयच्छति । ऋग्वेदे व्याकरणशास्त्रं वृषभरूपे समुदाहृतं वर्तते (उल्लेखनीयमस्ति यद् वृष धातोः अभच् प्रत्ययेन वृषभशब्दः सिद्ध्यति, अनेकार्थो वृषभशब्दः प्रधानार्थेऽपि विद्यते)-

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ।

-ऋग्वेदः ४.५.५८.६

पतञ्जलिना महाभाष्ये पस्पशाह्निके मन्त्रस्यास्य व्याख्यायां वृषभस्यार्थः वर्षायाः कर्त्ता अर्थाद् मानवानामिच्छापूर्तिविधायकः वृषभ इति स्वीकृतः यतः वक्ता मनसः कामनां भाषामाध्यमेनाभिव्यनक्ति भाषा च व्याकरणाधारिता भवति । अत एव व्याकरणशास्त्रं वृषभरूपे व्याख्यायितम् । साधुशब्देनैवार्थज्ञानं भवति नत्वपशब्देन । तदुक्तं महर्षिणा पतञ्जलिना- ‘समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन । शास्त्रेण धर्मनियम इति, लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इति च’ । पुनश्च तत्र ‘एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति ।’ अतः व्याकरणशास्त्रं मोक्षार्थपरमपुरुषार्थप्राप्तये सरलः पन्था सर्वेषाम- मङ्गलानाञ्च चिकित्सक इव राजते । यतः लोके सर्वाः विद्याः शब्दैर्निबद्धाः शब्दानाञ्च सम्यग्ज्ञानं व्याकरणशास्त्रमेव कारयति । भर्तृहरिणाऽप्युक्तं यत्-

तद् द्वारमपवर्गस्य वामङ्गलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यम्प्रकाशते । ।

यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबन्धनाः ।

तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या परायणम् ।।

इत्थं व्याकरणेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि भवति । व्याकरणं शब्दार्थद्वारा मोक्षस्यापि द्वारमुद्घाटयति । पुनश्च वाक्य-पदीयस्य ब्रह्मकाण्डे शब्दः ब्रह्म एवेति निर्धारितः-

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ।।

तथा च 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगाढूते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते' ।।

इत्थं सिद्धं भवति यत् शब्द एव ब्रह्म विद्यते शब्दश्चैव व्याकरणमस्ति ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रथमो प्रवक्ता ब्रह्माऽस्ति । महर्षिणा पतञ्जलि-
नोक्तं यथा- 'ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय, इन्द्रो भरद्वाजाय,
भरद्वाजः ऋषिभ्यः ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः ।' युधिष्ठिरमीमांसकेन स्वकीये
'व्याकरणशास्त्रस्येतिहासः' इत्यस्मिन् ग्रन्थे पाणिनेः पूर्वं पञ्चाशीतिः
व्याकरणशास्त्रिणामुल्लेखः कृतः । वैदिकलौकिकभेदयोः व्याकरणं द्विधा
ज्ञायते, वैदिकं लौकिकं व्याकरणञ्च । तत्र वैदिकव्याकरणं प्रातिशाख्यं
इति नाम्ना ज्ञायते । किन्तु लौकिकसंस्कृतव्याकरणवत् प्रातिशाख्ये प्रत्येकं
शब्दस्य धातोः सिद्धिर्नास्ति केवलं वैशाद्येन स्वरविषयको विमर्शो विद्यते ।
वैदिकमन्त्राणां शिक्षणं प्राचीने युगे श्रुतिपरम्परयैव भवति स्म तत्र च
श्रुतिपरम्परायां वैदिकमन्त्राणां स्वररक्षायै विकृतिपाठोऽनिवार्य आसीत् ।
निर्भुजसंहिताभेदेन वैदिकमन्त्राणामविकलः पाठो भवति स्म प्रतृणसंहिता-
भेदेन च मन्त्रपाठस्य घन-जटा-माला-शिखा-लेखा-ध्वज-दण्ड-रथा
इत्यष्टौ विकृतयः सन्ति । षडङ्गेषु पृथक् परिगणितं निरुक्तमपि वेदानां
पाठार्थबोधाय वै विद्यते । विस्तारभयेनात्र वैदिकव्याकरणस्य संक्षिप्तमेव
वृत्तमभीष्टं वर्तते । तत्र लौकिकसंस्कृतव्याकरणपरम्परायां चतुर्दश व्याकरण-
शास्त्राणामुल्लेखः प्राप्यते । ते सन्ति-कार्तिकेयं व्याकरणं, माहेश्वरं
व्याकरणं, शर्मवर्मव्याकरणं, क्रमदीश्वरकृतसंक्षिप्तव्याकरणं, सुपद्म-
व्याकरणं, मुग्धबोधव्याकरणं, हरिनामामृतव्याकरणं, सिद्धान्तकौमुदी,
सारस्वतव्याकरणं, ऐन्द्रव्याकरणं, काशकृत्स्नव्याकरणम्, आपशल-
व्याकरणं, कात्यायनव्याकरणं संग्रहव्याकरणञ्च । आचार्यवोपदेवः
कविकल्पद्रुमग्रन्थे नव व्याकरणग्रन्थान् ज्ञापयति-

ऐन्द्र चान्द्र काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।

सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ।।

एतेषां संक्षिप्तपरिचय एवम्प्रकारेणास्ति-

ऐन्द्रव्याकरणम्- यथा महर्षिणा पतञ्जलिनोक्तं यद् 'ब्रह्मा बृहस्पतये बृहस्पतिश्चेन्द्राय व्याकरणशास्त्रं प्रोवाच', किन्तु साम्प्रतमेन्द्रव्याकरणं नोपलभ्यते । कथासरित्सागरे लिखितं विद्यते यत् प्राचीनकाल एव ऐन्द्र-व्याकरणं विनष्टं जातम् । ऐन्द्रव्याकरणस्य द्वे सूत्रे भट्टारकहरिश्चन्द्रस्य चरकसंहितायामुपलभ्येते यथा-'अथ वर्णसमूहः, इत्यैन्द्रव्याकरणम् । 'सिद्धो वर्णसमवायः' इत्यैन्द्रव्याकरणम् । दुर्गाचार्येणापि निरुक्तवृत्तौ लिखितं यत् 'अर्थः पदम्' इत्येन्द्राणाम् । काशिकायाः द्वितीयस्य श्लोकस्य तत्त्वविमर्शिनीटीकायामुद्धृतं वर्तते यत् 'इन्द्रेण अन्त्यवर्णसमुद्भूताः धातवः परिकीर्तिताः ।' तैत्तिरीयसंहितायामप्युल्लिखितं विद्यते यत्- 'इन्द्रः स्वकीय-वाचः व्याकृतये वायुना साहाय्यं गृहीतवान् ।' इत्थमेन्द्रव्याकरणं प्राचीनं विद्यते, किन्तु पाणिनिव्याकरणस्योद्भवे जाते तच्छास्त्रं विलुप्तञ्जा-तम् ।

चान्द्रव्याकरणम्- विदुषां मते चान्द्रगोमिः बौद्धमतावलम्बी वैयाकरण आसीदत एव तेषां व्याकरणे वैदिकव्याकरणस्य सूत्राणामभावो विद्यते । व्याकरणस्यान्तेऽपि 'शुभमस्तु सर्वजगताम्' इति सूक्तिरपि बौद्धानां प्रिया सूक्तिरस्ति । चान्द्रगोमिव्याकरणस्य मङ्गलाचरणमेवमस्ति-

सिद्धं प्रणम्य सर्वज्ञं सर्वाऽयं जगतां गुरुम् ।

लघुविस्पष्टसम्पूर्णमुच्यते शब्दलक्षणम् ॥

अभूतिस्वरूपाचार्यविरचितं व्याकरणमपि चान्द्रव्याकरणनाम्ना ज्ञायते, किन्तु विद्वांसस्तद्व्याकरणं पाणिनेः परवर्तिव्याकरणं मन्यन्ते ।

काशकृत्स्नव्याकरणम्- आचार्येण बोपदेवेन स्वकीये कविकल्पद्रुम-ग्रन्थे काशकृत्स्नस्य नाम्न उल्लेखः कृतः- 'इन्द्रश्चान्द्रः काशकृत्स्नश्चापिशलो शाकटायनः ।' क्षीरस्वामिनापि क्षीरतरङ्गिणीत्यस्मिन्

ग्रन्थे काशकृत्स्नव्याकरणमुद्धृतम् 'काशकृत्स्ना अस्य निष्ठायामनित्यत्वमाङः, आश्वस्तः विश्वस्तः ।' पाणिनिरपि स्वकीये गणपाठे उपकादिगणे अरीहणादिगणे च काशकृत्स्नशब्दस्योल्लेखं कृतवान् काशकृत्स्न-व्याकरणस्य केवलं धातुपाठ एवोपलभ्यते । यः 'काशकृत्स्नकल्पद्रुम' इति नाम्ना ज्ञायते ।

कौमारव्याकरणम्- काशिकाग्रन्थे लिखितं विद्यते यत् 'आकुमारं यशः पाणिनेः' इत्यनया महाभाष्योक्तरीत्या कुमारः प्रसिद्धो वैयाकरणोऽभवत् । कौमारव्याकरणस्य कर्त्ता कुमारः कार्तिकेय आसीत् । कैश्चिद् वैयाकरणैः व्याकरणमेतत् कातन्त्रव्याकरणेनापि ज्ञायते । वैयाकरणानां मतं विद्यते यद् भगवतः कार्तिकेयस्य पुच्छस्य नाम 'कलाप' भवति, अत एतद्व्याकरणं कलापव्याकरणमपि कथ्यते । भगवता कार्तिकेयेन प्रसन्नो भूत्वा शर्मवर्मनाम्ने विदुषे कातन्त्रव्याकरणं प्रदत्तम् व्याकरणेऽस्मिन् चतुर्दश शतं सूत्राणि सन्ति ।

शाकटायनव्याकरणम्- व्याकरणशास्त्रेषु शाकटायनस्योल्लेखो बहुधा प्राप्यते । यथा पाणिनिना 'त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य' 'व्योर्लघु-प्रयत्नतरः शाकटायनस्य' 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादिषु सूत्रेषु शाकटायनस्योल्लेखः कृतः । शाकटायनव्याकरणस्य स्थानप्रकरणे द्वाविंशतिः सूत्राणि सन्ति, प्रक्रमप्रकरणे पञ्च सूत्राणि, नाभितलप्रकरणे सप्तविंशतिः सूत्राणि चेत्थं द्व्यधिकं शतं सूत्राण्यस्मिन् व्याकरणे समुपलभ्यन्ते ।

सारस्वतव्याकरणम्- सारस्वतव्याकरणस्य प्रवर्तकः श्रीमदनुभूत-स्वरूपाचार्योऽस्ति । अनेन व्याकरणस्य प्रारम्भे मङ्गलाचरणमेवम्प्रकारेण कृतम्-

प्रणम्य परमात्मानं बालधीवृद्धिसिद्धये ।

सारस्वतीं ऋजुं कुर्वे प्रक्रियां नीति-विस्तरात् । ।

व्याकरणस्यास्य विशेषता विद्यते यदस्य गणपाठे प्राचीनगणपाठस्य निर्वाहो न जातोऽपितु स्वरादेश्चादिगणस्य समावेश एकस्मिन्नेव स्थाने जातः । आचार्यक्षेमेन्द्रेण व्याकरणस्यास्य टीका विहिता ।

आपिशलं व्याकरणम्- आपिशलव्याकरणस्य ग्रन्थरूपे स्वरूपं नोपलभ्यते । किन्तुनेकैः वैयाकरणैः स्वकीयेषु शास्त्रेष्वपिशलव्याकरण-स्योद्धरणानि प्रदत्तानि । यथा महाभाष्यकारेणोद्धृतं यत् 'आपिशलिपाणिनी-यव्याडिगौतमीयाः' । आपिशलिशिक्षाया एकः श्लोकात्मकः पाठः प्रकृत-ग्रन्थे एवमुद्धृतमस्ति- 'अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि मतमापिशलेर्मुनेः ।' कैयटेनापि स्वकीयायां प्रदीपटीकायाम् 'आपिशलकाशकृत्स्नोत्सवः' इदमुद्धृतम् । इत्थमापिशलं व्याकरणमपि पूर्वं प्रसिद्धमासीत् ।

शाकलं व्याकरणम्- ऋक्-प्रातिशाख्ये शाकलव्याकरणस्योद्धरणानि प्राप्यन्ते यथा- 'व्याडिशाकल्यगार्ग्याः' । पाणिनिनाऽष्टाध्याय्यां 'लोपः

शाकल्यस्य' 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्धे' 'सर्वत्र शाकल्यस्य'
'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' चेत्यादिषु सूत्रेष्वस्य वैयाकरण-
स्योल्लेखः कृतः।

पाणिनीयं व्याकरणम्— व्याकरणमेतत् माहेश्वरव्याकरणमिति
नाम्नापि प्रसिद्धमस्ति। साम्प्रतं व्याकरणमेतदेव लोकप्रसिद्धं वर्तते।
व्याकरणस्यास्य प्रवर्तकः पाणिनिरभवत्। 'पाणिन्' शब्दादण् प्रत्ययेन पाणिनः
इति रूपं सिद्धं भवति। अपत्यार्थे इञ् प्रत्यये जाते पाणिनिः इतिरूपं सिद्ध्यति।
पाणिनिव्याकरणस्य 'शब्दानुशासनम्' संस्कृतव्याकरणपरम्परायां सूर्यवद्
प्रतिभात्यधुना। पाणिनीयाष्टाध्यायी व्याकरणस्याधारशिला वर्तते। अस्याः
सूत्राणां सङ्ख्याविषये विद्वांस एकमताः न सन्ति। काशिकावृत्तावस्य ३९८३
सूत्राणामुल्लेखो वर्तते भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यां ३९८६ सूत्राणि
प्रतिपादितानि कुत्रचिदन्यत्र ३९६५ सूत्राणामप्युल्लेखः प्राप्यते। पाणिनि-
व्याकरणस्य चत्वारि नामानि समुपलभ्यन्ते 'अष्टकम्', 'अष्टाध्यायी'
'शब्दानुशासनम्' 'वृत्तिसूत्रञ्च'। पाणिनिव्याकरणस्य नवीनं रूपं प्रदाने
कात्यायनपतञ्जलयोर्महद्योगदानं विद्यते। सिद्धान्तकौमुद्यामुद्धृतानां कात्या-
यनरचितानां वार्तिकानां सङ्ख्या ९०४ विद्यते। तत्र ३८ परिभाषाः
गणपाठाश्चापि सन्ति। केषाञ्चिद्विदुषां मते याज्ञवल्क्यस्य पौत्रः कात्यायनस्य
पुत्रः वररुचिकात्यायन एव अष्टाध्याय्याः वार्तिककारोऽस्ति। पतञ्जलि-
विरचितं महाभाष्यमपि पाणिनिव्याकरणमेव साधयति। विस्तारभयेनात्र
संक्षिप्तः परिचयः प्रस्तुतः।

एतदतिरिच्यान्येषामपि वैयाकरणानामुल्लेखः प्राप्यते। इन्द्रेण भरद्वाजाय
प्रदत्तं व्याकरणं भारद्वाजव्याकरणं कात्यायनेन यजुर्वेदप्रातिशख्ये समुल्लि-
खितम्। वायुः, चारायणः, शन्तनुः, वैयाघ्रपद्यः, मध्यन्दिनिः, रौढिः,
शौनकिः, सुनागः, क्रोष्टा, वाडवः, गौतमः, काश्यपः, गार्ग्यः,
गालवः, चाक्रवर्मणः, भारद्वाजः, सेनकः, स्फोटायनादीनां वैयाकरणाना-
मुल्लेखः सम्प्राप्यते। अष्टाध्याय्यामुदीचाम्, आचार्याणाम्, एकेषां,
प्राचामित्यादीनामप्युल्लेखः प्राप्यते। तत्र भागुरिव्याकरणमनेकेषु व्या-
करणशास्त्रेषूल्लिखितमस्ति। यथा सिद्धान्तकौमुद्याम्—

वष्टिभागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः।

आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा।।

ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकायामप्युल्लिखितं विद्यते यत्—'तथा च

भागुरिरपि किं रसानामपि स्थायिसञ्चारिताऽस्तीत्याक्षिप्य अयुपगमे-
नैवोत्तरमवोचत् 'वाढमस्ति' । पाणिनिमते 'नञ्जी' भवति भागुरिमते च
'नप्ता' भवति । इत्थं सिद्धमस्ति यद् भागुरिरपि प्राचीनः वैयाकरण आसीत् ।

क्षपणकस्याप्यनेकेषु शास्त्रेषुल्लेखः प्राप्यते । महाकविकालिदासेन
स्वकीये ज्योतिर्विदाभरणनामके ग्रन्थे समुल्लिखितेषु नवरत्नेषु क्षपणक इति
वैयाकरणस्योल्लेखः कृतः । विदुषां मते क्षपणकस्योणादिवृत्ति आसीत् ।
अपरः वैयाकरणः वामनः, येन गणपाठस्य रचना कृता । वर्धमानेन स्वकीये
'गणरत्नमहोदधि' इत्यस्मिन् ग्रन्थे समुल्लिखितम्- 'केदारादौ राजराजन्य-
वत्सा उष्ट्रोरभ्रौवृद्धयुक्तः मनुष्यः उक्षाज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ
वामनाचार्य इष्टे' क्रमदीश्वरः वैयाकरणोऽपि 'संक्षिप्तसारः' इतिनामकं
व्याकरणं व्यरचयत् । व्याकरणशास्त्रस्य परम्परायामेकं मुग्धबोधव्या-
करणमप्यस्ति । व्याकरणस्यास्य रचयिता आचार्यो बोपदेवो विद्यते ।
मुग्धबोधव्याकरणे उदादिगणसहितानि ११८४ सूत्राणि सन्ति । आचार्यो
व्याडिः व्याकरण-शास्त्रस्यैकोऽन्यतमः वैयाकरणः यस्य ऋक् प्रातिशाख्ये
महाभाष्ये त्रिकाण्डशेषे कृष्णचरिते च 'व्याडिः' इति वैयाकरणस्योल्लेखो
प्राप्यते । महावैयाकरणस्य व्याडेः 'संग्रहग्रन्थः' इति नाम्ना लक्षश्लोकात्मको
महान् व्याकरणग्रन्थ आसीत्, यस्मिन्नैकलक्षं श्लोका आसन् किन्तु ग्रन्थ
एषो विलुप्तो जातः । पौष्करसादिः नाम्नः वैयाकरणस्यापि चर्चा
व्याकरणशास्त्रेषु प्राप्यते, यद्यपि पाणिनिनाऽस्योल्लेखः नहि कृतः किन्त्वनेकै
आचार्यैः अस्याचार्यस्योद्धरणं कृतम् । तत्र शर्मवर्मव्याकरणं पद्मनाभकृतं
सुपद्मव्याकरणं, गोस्वामिकृतं हरिनामामृतव्याकरणं, भट्टोजिदीक्षितकृतं
सिद्धान्तकौमुदीव्याकरणं, भर्तृहरेः वाक्यपदीयं महाभाष्यस्य 'दीपिका'
टीका च, वामनजयादित्यनिर्मिता काशिकावृत्तिः, आचार्यहरदत्तस्य
पदमञ्जरी, कौण्डभट्टस्य वैयाकरणभूषणसारः, पण्डितवरदराजस्य
लघुसिद्धान्तकौमुदी, मध्यसिद्धान्तकौमुदी च, भट्टोजिदीक्षितस्य
सिद्धान्तकौमुद्याः व्याख्यामयो ग्रन्थः प्रौढमनोरमा, सिद्धान्तकौमुद्या-
मेवाधारितो नागेशभट्टस्य लघुशब्देन्दुशेखरः, ज्ञानेन्द्रसरस्वती-
विरचिता सिद्धान्तकौमुद्याः तत्त्वबोधिनी टीका, वासुदेवदीक्षितस्य
बालमनोमा टीका च, नागेशभट्टस्यैव वृहच्छब्देन्दुशेखरः (साम्प्रतं
नैवोपलभ्यते), परमलघुमञ्जूषा, परिभाषेन्दुशेखरश्च, आचार्यमण्डन-
मिश्रस्य स्फोट-सिद्धिः, भोजराजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्, गोकुल-
नाथोपाध्यायस्य पदवाक्यसंग्रहश्चेत्यादीनि शास्त्राणि व्याकरण-परम्परायां

व्याकरण-मञ्जरी

सारस्वतवैभवानि सन्ति । एतैः पाणिनिपरवर्तिवैयाकरणैः सह श्वोभूतिः, कुणिः, माधुरः, देवनन्दी, दुर्विनीतः, चुल्लिभट्टिः, निर्लूरः, चूर्णिकारः, धर्मकीर्त्तिः, विमलसरस्वती, रामचन्द्रः, हेलाराजः, राघवसूरिः राजरुद्रश्चेत्यादयो वैयाकरणाः व्याकरणशास्त्रपरम्परायां नक्षत्राणीव राजन्ते एतदस्ति व्याकरण- शास्त्रस्योद्भवस्यानुशीलनम्प्रचीनमैतिह्यञ्च । 'अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रम्' कालान्तरेऽप्यनेके वैयाकरणाः, वृत्तिकाराश्च बभूवुः, साम्प्रतिके युगेऽपि बहवो वैयाकरणाः व्याकरणशास्त्रचर्यायां संरताः सन्ति तेषां सर्वेषामत्र लघुलेखे समावेशो न जातस्तान् सर्वानपि संस्मरन् प्रणमञ्चा-धुनाऽहं विरमामि ।

—उपसचिवः

दिल्ली संस्कृत अकादमी,

दिल्लीसर्वकारः

दिल्ली संस्कृत अकादमी

(राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्रम्, दिल्ली सर्वकारः)

प्लॉट सं० ५, झण्डेवालानम्, करोलबागम्,

नव दिल्ली-११०००५